

Ж. Я. Белакурская А. А. Радзевіч

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў I-II курсаў па спецыяльнасці
1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)»

МІНСК
БДУ
2012

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Бел-923
Б43

Рэкамендавана вучоным саветам
філалагічнага факультэта
17 чэрвеня 2011 г., пратакол № 7

Р э ц е н з е н т ы:

кандыдат філалагічных навук дацэнт *У. І. Куліковіч*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *В. П. Трайкоўская*

Белакурская, Ж. Я.

Б43 Сучасная беларуская мова : вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў
І—ІІ курсаў па спец. 1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)» /
Ж. Я. Белакурская, А. А. Радзевіч. — Мінск : БДУ, 2012. — 223 с.
ISBN 978-985-518-649-7.

У вучэбна-метадычным комплексе змешчаны планы лекцый, практычныя заданні па фанетыцы, фаналогіі, арфаэпіі, графіцы, арфаграфіі, лексікалогіі, фразеалогіі, марфалогіі і сінтаксісе сучаснай беларускай мовы. Пададзены варыянты кантралюемай самастойнай работы студэнтаў, а таксама даведачны матэрыял да іх.

Прызначаны для студэнтаў І—ІІ курсаў дзённага аддзялення, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)».

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Бел-923

ISBN 978-985-518-649-7

© Белакурская Ж. Я.,
Радзевіч А. А., 2012
© БДУ, 2012

ПРАДМОВА

Курс сучаснай беларускай мовы прадугледжвае як тэарэтычную, так і практычную падрыхтоўку спецыялістаў-філолагаў. Студэнты павінны паглыбіць веды, навучыцца самастойна аналізаваць і тлумачыць моўныя факты. Для гэтай мэты і прызначаны вучэбна-метадычны комплекс (ВМК).

Змест кнігі структураваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай для вышэйшых навучальных устаноў па сучаснай беларускай мове. ВМК уключае тэматыку тэарэтычнага і практычнага курсаў (паводле семестравага планавання); пытанні да залікаў у першым і другім семестрах, экзамену, які павінен быць у трэцім семестры; матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў (КСРС), у тым ліку змест лекцый, неабходных пры падрыхтоўцы да выканання кантрольных практычных заданняў тэставага характару (яны пададзены ў некалькіх варыянтах).

Выбар тэарэтычных тэм для асвятлення ў курсе лекцый абумоўлены колькасцю гадзін, вызначаных у вучэбнай праграме, ступенню складанасці моўнай з'явы, актуальнасцю навучання ва ўмовах білінгвізму. Для кожнай лекцыі пададзены план і спіс ключавых слоў, а таксама неабходная літаратура.

Практычны блок заданняў (практыкум) распрацаваны з улікам пасеместравага падзелу на тэмы і ўключае пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі, заданні для выпрацоўкі практычных уменняў і навыкаў, замацавання найбольш складаных моўных з'яў і працэсаў.

У сувязі з новай рэдакцыяй правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі 2008 г. асаблівая ўвага надаецца пытанням правапісу. Адпаведныя тэставыя заданні ВМК будуць садзейнічаць глыбокаму і трываламу засваенню норм беларускага правапісу.

Практыкаванні і заданні, змешчаныя ў дапаможніку, студэнты могуць выкарыстаць для самастойнай пазавучэбнай работы. Зарыентавацца ў выбары неабходных тэарэтычных і практычных звестак дапаможа спіс літаратуры.

Нягледзячы на тое, што вучэбна-метадычны комплекс не ахоплівае цалкам курс сучаснай беларускай мовы, праца з ім паглыбіць і сістэматызуе веды студэнтаў, павысіць іх лінгвістычную культуру, будзе садзейнічаць развіццю навыкаў свабоднага і актыўнага валодання беларускай мовай.

СЕМЕСТР I

ТЭМАТЫКА ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА (24 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Колькасць гадзін	Форма кантролю
1	Беларуская мова як най- важнейшы элемент нацыя- нальнай культуры	2	Праверка канспектаў
2	Генетычная і тыпалагічная характарыстыка беларускай мовы	2	Праверка плана-канспекта
3	Фанетычнае члянэнне моўнай плыні	2	Праверка тэрміналагічнага слоўніка па тэме
4	Склад як фанетычная адзінка	2	Праверка плана-канспекта
5	Змены гукаў у моўнай плыні	2	Праверка тэрміналагічнага слоўніка па тэме
6	Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных і зыч- ных гукаў	2	Праверка плана-канспекта
7	Фаналогія	2	Складанне табліцы «Сістэма га- лосных і зычных фанем у белару- скай мове»
8	Арфаэпія	2	Аналіз мовы радыё- і тэлеперадач
9	Арфаграфія	2	Праца з тэкстам
10	Лексікалогія	2	Падбор і аналіз тэкставага матэ- рыялу
11	Семантычная структура мнагазначнага слова. Сіс- тэмныя адносіны ў лексіцы	2	Падбор і аналіз тэкставага матэ- рыялу
12	Фразеалогія	2	Праверка канспектаў

ЗМЕСТ ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА

Л е к ц ы я 1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК НАЙВАЖНЕЙШЫ ЭЛЕМЕНТ НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ

План

1. Роля роднай мовы ў станаўленні асобы і ў працэсе развіцця цывілізацыі.
2. Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы.
3. Беларуская літаратурная мова і яе прыметы.

Ключавыя словы

- беларуская нацыянальная мова
- дзяржаўная мова
- кадыфікаванасць
- культура
- літаратурная мова
- маўленчы этыкет
- мова нацыі
- мова этнасу
- нацыянальна-культурны кампанент значэння моўных адзінак
- поліфункцыянальнасць
- родная мова, сацыялалекты
- тэрытарыяльныя дыалекты
- унармаванасць

Літаратура

- Анічэнка, У. В.* Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 37–67.
- Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 84–86 ; 147–156 ; 383–384.
- Крывіцкі, А. А.* Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі / А. А. Крывіцкі. Мінск, 1961. 40 с.
- Шаkun, Л. М.* Карані роднай мовы / Л. М. Шаkun. Мінск, 2001. 206 с.
- IV Летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры : лекцыі. Мінск, 1999. С. 2–20.

Л е к ц и я 2. ГЕНЕТЫЧНАЯ І ТЫПАЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

План

1. Канцэпцыі паходжання беларускай мовы.
2. Асноўныя этапы станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння ў сярэдняй і вышэйшай школе.

Ключавыя словы

- агульнаславянская мова
- беларуская літаратурная мова
- метадалагічная база сучаснай беларускай літаратурнай мовы
- мова мастацкай літаратуры
- старабеларуская мова
- навукова-тэарэтычныя кірункі сучаснай беларускай літаратурнай мовы
- новабеларуская мова
- старажытнаруская мова

Літаратура

- Анічэнка, У. В.* Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 37–67.
- Крывіцкі, А. А.* Наша родная мова / А. А. Крывіцкі. Мінск, 1973. 191 с.
- IV Летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры : лекцыі. Мінск, 1999. С. 2–20.
- Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 51–78.
- Шакун, Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984. 310 с.

Л е к ц и я 3. ФАНЕТЫЧНАЕ ЧЛЕНЕННЕ МОЎНАЙ ПЛЫНІ

План

1. Прадмет і задачы фанетыкі.
2. Асноўныя фанетычныя адзінкі.
3. Аспекты вывучэння гукаў.
4. Прынцыпы класіфікацыі гукаў. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных і зычных гукаў.
5. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай.

Ключавыя словы

- акустычны аспект вывучэння гукаў
- акцэнталагічныя дублеты
- артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў (галосныя пярэдняга, сярэдняга, задняга рада; галосныя верхняга, сярэдняга, ніжняга пад'ёму, лабіялізаваныя/нелабіялізаваныя галосныя)
 - артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў (губныя: губна-губныя, губна-зубныя; язычныя: пярэднеязычныя, сярэднеязычныя, заднеязычныя; санорныя, шумныя, звонкія, глухія; змычныя (выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты), змычна-праходныя (плаўныя), дрыжачыя (вібранты); цвёрдыя, мяккія)
 - артыкуляцыйны аспект вывучэння гукаў
 - перцэптыўны аспект вывучэння гукаў
 - сегментныя адзінкі (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, сінтагма, фраза, фонаабзац, тэкст)
 - суперсегментныя фанетычныя адзінкі (націск, інтанацыя)
 - фанетыка
 - функцыянальны аспект вывучэння гукаў

Літаратура

- Беларуская мова : энцыклапедыя / пад. рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 45–48.
- Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў / Л. І. Бурак. Мінск, 1985. С. 57–60.
- Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 5–16.
- Падлужны, А. І. Гукі беларускай мовы / А. І. Падлужны, В. М. Чэкман. Мінск, 1973. 264 с.
- Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / М. Ц. Кавалёва [і інш.]. Мінск, 1993. С. 149–156.
- Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 13–17.
- Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 77–82.
- Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 3–27.

Л е к ц ы я 4. СКЛАД ЯК ФАНЕТЫЧНАЯ АДЗІНКА

План

1. Пяняцце склада. Суадносіны паміж складам, фанемай і марфемай.
2. Тэорыі складападзелу.
3. Тыпы складоў.
4. Структура беларускага склада.
5. Рухомасць складовай структуры слова.

Ключавыя словы

- адкрытыя склады
- аднакампанентныя склады
- закрытыя склады
- непрыкрытыя склады
- санорная тэорыя складападзелу
- склад
- тэорыя мускульнага напружання
- шматкампанентныя склады
- экспіратарная тэорыя складападзелу

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 232–234 ; 382–383 ; 497–498.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 61–75.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 135–148.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 236–313.

Л е к ц ы я 5. ЗМЕНИ ГУКАЎ У МОЎНАЙ ПЛЫНІ

План

1. Паняцце асноўных фанетычных працэсаў і фанетычных адносін.
2. Камбінаторныя фанетычныя змены галосных і зычных гукаў.
3. Пазіцыйныя фанетычныя змены галосных і зычных гукаў.

Ключавыя словы

• асіміляцыя	• пратэзы
• акамадацыя	• рэдукцыя
• дысіміляцыя	• сцяжэнне
• дыярэзы	• эпентэзы
• падаўжэнне	

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 7–13 ; 31–37.

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 587–589.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 100–108.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 44–51 ; 51–61.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 44–52.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 112–127.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 63–94.

Л е к ц ы я 6. ПАЗІЦЫЙНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ ЧАРГАВАННІ ГАЛОСНЫХ І ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ

План

1. Пазіцыйныя чаргаванні гукаў як вынік фанетычных працэсаў. Пазіцыйныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.
2. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.

Ключавыя словы

- гістарычныя чаргаванні
- пазіцыйныя чаргаванні
- чаргаванні з паралельнымі радамі
- чаргаванні з непаралельнымі радамі

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 7–13 ; 31–37.

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 587–589.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 100–108.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 44–51 ; 51–61.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 44–52.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 112–127.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 63–94.

Л е к ц ы я 7. ФАНАЛОГІЯ

План

1. Фаналагічны аспект фанетыкі.
2. Адметнасць фаналагічнай сістэмы беларускай мовы. Фаналагічная сістэма агульнаўжывальных, запазычаных і рэдкаўжывальных слоў.
3. Сістэма галосных фанем у моцных і слабых пазіцыях. Фаналагічная сутнасць акання.
4. Значэнне карэляцыі ў кансанантызме.
5. Сістэма зычных фанем у беларускай мове.

Ключавыя словы

- аканне
- асноўны алафон фанемы
- варыянт фанемы
- варыяцыя фанемы
- гіперфанема
- карэляцыя
- перцэптыўна моцная пазіцыя
- перцэптыўна слабая пазіцыя
- сігніфікатыўна моцная пазіцыя
- сігніфікатыўна слабая пазіцыя
- фанема
- фаналогія

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 11–30.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 100–134.

Падлужны, А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А. І. Падлужны. Мінск, 1969. 144 с.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 85–87 ; 97–101.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 122–127.

Фанетыка слова ў беларускай мове / склад. Ц. Выгонная [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства. Мінск, 1983. 200 с.

Л е к ц ы я 8. АРФАЭПІЯ

План

1. Прадмет і задачы арфаэпіі.
2. Гісторыя фарміравання арфаэпічных норм беларускай мовы.
3. Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення.

Ключавыя словы

- арфаэпія
- арфаэпічная варыянтнасць
- арфаэпічная норма
- культура маўлення

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 51–53.

Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. Мінск, 1991. С. 187–214.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 148–156.

Фанетыка слова ў беларускай мове / склад. Л. Ц. Выгонная [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства. Мінск, 1983. 200 с.

Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. Мінск, 1976. 93 с.

Л е к ц ы я 9. АРФАГРАФІЯ

План

1. Прадмет і задачы арфаграфіі.
2. Гісторыя станаўлення беларускай арфаграфіі.
3. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.

Ключавыя словы

- апорнае напісанне
- арфаграма
- дыферэнцыяльныя напісанні
- традыцыйныя напісанні
- фанематычны (марфалагічны) прынцып
- фанетычны прынцып

Літаратура

Беларускі арфаграфічны слоўнік / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; уклад. : Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня ; пад рэд. А. А. Лукшанца. Мінск, 2009. 695 с.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. Мінск, 1974. С. 93–104.

Камароўскі, Я. М. Беларуская мова : Арфаграфія / Я. М. Камароўскі. Мінск, 1972. С. 7–210.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 1959. С. 17–71.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 2008. 144 с.

Сямешка Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. 1999. 224 с.

Л е к ц ы я 10. ЛЕКСІКАЛОГІЯ

План

1. Прадмет і задачы лексікалогіі.
2. Слова як асноўная адзінка мовы.
3. Лексічнае і граматычнае значэнні слова.
4. Тыпы лексічных значэнняў.
5. Нацыянальная спецыфіка структуры значэнняў лексічных адзінак.

Ключавыя словы

- апісальная і гістарычная лексікалогія
- граматычнае значэнне
- лексема
- лексічнае значэнне
- моўная карціна свету
- народная этымалогія
- немагаваранае і магаваранае значэнне
- практычная і прыватная лексікалогія
- прамое і пераноснае значэнні слова
- словаформа

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 297–298 ; 500–511.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. Мінск, 1994. С. 5–12 ; 12–23 ; 35–39.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2002. С. 5–6 ; 6–27.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 77–81 ; 81–86.

Л е к ц ы я 11. СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА МНАГАЗНАЧНАГА СЛОВА. СІСТЭМНЫЯ АДНОСІНЫ Ў ЛЕКСІЦЫ

План

1. Сутнасць полісеміі.
2. Метафарычныя, метанімічныя і сінекдахальныя сувязі значэнняў мнагазначнага слова.
3. Тыпы слоўных апазіцый. Апазіцыі фармальнай тоеснасці. Апазіцыі семантычнай тоеснасці. Апазіцыі семантычнай процілегласці.

Ключавыя словы

- амонімы
- антонімы
- метанімія
- метафара
- монасемія
- парадымматыка
- паронімы
- полісемія
- сінекдаха
- сінонімы
- сінтагматыка

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 30–31 ; 35–36 ; 424–425 ; 482–483.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. Мінск, 1994. С. 30–35 ; 200–288.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2002. С. 27–29 ; 29–43.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 86–90 ; 90–96.

Л е к ц ы я 12. ФРАЗЕАЛОГІЯ

План

1. Фразеалогія як лінгвістычная дысцыпліна. Прадмет і задачы фразеалогіі.

2. Фразеалагізм як адзінка мовы. Фразеалагізм і слова. Фразеалагізм і словазлучэнне. Вызначэнне аб'ёму фразеалогіі.

3. Класіфікацыя фразеалагізмаў (паводле суадносін з часцінамі мовы, структурнай прыналежнасці, семантычнай злітнасці кампанентаў, паходжання).

4. Стылістычная класіфікацыя фразеалагізмаў.

5. Парадыгматычныя адносіны ў фразеалогіі.

Ключавыя словы

- адвербіяльныя фразеалагізмы
- ад'ектыўныя фразеалагізмы
- вербальныя фразеалагізмы
- запазычаныя фразеалагізмы
- кніжныя фразеалагізмы
- прастамоўныя фразеалагізмы
- размоўныя фразеалагізмы
- спрадвечна беларускія фразеалагічныя адзінкі
- субстантыўныя фразеалагізмы

- фразеалагічная адзінка
- фразеалагічныя адзінствы
- фразеалагічныя зрашчэнні
- фразеалагічныя спалучэнні

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 589–593.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2002. С. 72–145.

Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. Мінск, 1998. С. 3–45 ; 198–246.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 100–103.

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ (20 гадзін)

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін
1	<i>Дыктоўка. Фанетыка. Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў. Артыкуляцыйная характарыстыка зычных і галосных гукаў. Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы</i>	2
2	<i>Прасадычныя фанетычныя адзінкі ў беларускай мове. Націск, інтанацыя, паўзы. Фарміраванне інтанацыйных адзінак. Інтанацыйныя канструкцыі, іх тыпы ў беларускай мове</i>	2
3	<i>Транскрыпцыя і яе віды. Фанетычная транскрыпцыя, фанематычная (фаналагічная) транскрыпцыя. Сістэма транскрыпцыйных знакаў</i>	2
4	<i>Сегментныя і суперсегментныя адзінкі ў тэксце. Асноўныя адрозненні акцэнтацыі беларускай і рускай моў</i>	2
5	<i>Фаналогія. Фанема. Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем. Сігніфікатыўна і перцептыўна моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Асноўны алафон, варыянт і варыяцыя фанемы. Гіперфанема</i>	2
6	<i>Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы. Асноўныя нормы беларускага вымаўлення (вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, зычных у моцных і слабых пазіцыях). З гісторыі беларускага вымаўлення. Вымаўленне галосных і зычных гукаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай</i>	2

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін
7	<i>Арфаграфія, яе прызначэнне і задачы. Сувязь беларускай арфаграфіі з фанетыкай. Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі. Правапіс зычных і галосных у беларускай мове. Гісторыя беларускай арфаграфіі. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе</i>	2
8	<i>Лексікалогія. Апазіцыі семантычнай процілегласці. Фармальна-семантычныя апазіцыі. Семантычная структура мнагазначнага слова. Сістэмныя адносіны ў лексіцы. Тыпы слоўных апазіцый</i>	2
9	<i>Фразеалогія. Класіфікацыя фразеалагічных зваротаў з пункту гледжання семантычнай злітнасці. Граматычныя асаблівасці фразеалагізмаў</i>	2
10	<i>Класіфікацыя фразеалагічных адзінак паводле паходжання. Уласна беларускія і запазычаныя фразеалагізмы. Фразеалагічныя калькі. Фразеалогія беларускай мовы як адлюстраванне нацыянальнага менталітэту беларускага народа</i>	2

ПРАКТЫКУМ

З а н я т к і 1. ФАНЕТЫКА. АРТКУЛЯЦЫЙНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ГУКАЎ

Мэта: замацаваць веданне асноўных паняццяў фанетыкі. Паглыбіць разуменне суадносін паміж гукамі і літарамі, гукамі і фанемамі. Усвядоміць асноўныя класіфікацыйныя прыметы галосных і зычных гукаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае фанетыка? У чым заключаецца практычнае значэнне вывучэння фанетыкі?
2. Што такое гукі мовы, у чым выяўляецца іх матэрыялізуемая роля?
3. Якія функцыі выконваюць гукі ў мове? У чым падабенства і адрозненне гука і фанемы, гука і літары?
4. Якія існуюць прынцыпы класіфікацыі гукаў? Назавіце галосныя гукі і зрабіце іх класіфікацыю паводле месца і спосабу ўтварэння, лабіялізаванасці/нелабіялізаванасці.
5. Назавіце зычныя гукі і дайце іх класіфікацыю па ўдзеле голасу і шуму, па месцы і спосабе ўтварэння, цвёрдасці і мяккасці.
6. Якімі фанетычнымі асаблівасцямі вызначаецца беларуская мова ў параўнанні з рускай у сферы вакалізму і кансанантызму?

7. На якія фанетычныя адзінкі падзяляецца фраза? Чым адрозніваецца транслітарацыя ад фанетычнай транскрыпцыі? Якія графічныя сродкі транскрыпцыі выкарыстоўваюцца ў беларускай мове?

З а д а н н і

1. Дайце поўную характарыстыку гукаў [в], [ф], [й], [р], [ч], [дж], [ц], [γ], [б'], [м], [у], [а].

2. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае.

Успаміны, пакой, вотчына, бездань, надвор'е, Біблія, ярына, маёр, вітаешся, здароўе, суддзя, гарадскі.

3. Вызначце словы паводле ахарактарызаваных гукаў.

Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны – санорны, шчылінны, губна-зубны, звонкі, мяккі;
2) галосны – пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны, націскны;

3) зычны – шумны, выбухны, пярэднеязычны, глухі, цвёрды;
4) зычны – санорны, вібрант, звонкі, цвёрды;
5) галосны – сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны;
6) зычны – шумны, шчылінны, пярэднеязычны, звонкі, мяккі.

Слова складаецца з трох гукаў:

1) зычны – санорны, змычна-праходны, зубны, бакавы, цвёрды;
2) галосны – задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны;
3) зычны – шумны, шчылінны, пярэднеязычны, глухі, мяккі.

Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны – шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
2) галосны – нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада;
3) зычны – шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
4) галосны – лабіялізаваны, верхняга пад'ёму, задняга рада;
5) зычны – санорны, пярэднеязычны, змычна-праходны, мяккі;
6) галосны – нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада.

Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны – санорны, губна-зубны, шчылінны, цвёрды;
2) галосны – лабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, задняга рада;
3) зычны – шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
4) галосны – нелабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, пярэдняга рада;
5) зычны – санорны, пярэднеязычны, дрыжачы, зацвярдзелы;
6) галосны – нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада.

4. Адзначце фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад рускай.

З вялікай радасцю бяру на далонь трошкі пшаніцы. І мне здаецца, што ў кожным зярнятку, якое пераліваецца цмяным старым золатам, б'ецца жывое сэрца. Пакладзі яго ў цёплую вільготную зямлю, і пачне дыхаць яно, праклюнецца танюсенькім злёным парасткам, пацягнецца ўгору да яркага сонейка...

Непаўторная і прыгожая кожная пара хлебнай нівы. І асенняя рунь, пасярэбраная першым замаразкам. І дні красавіцкай сяўбы, калі палі яшчэ чорныя, напоўненыя трактарным гулам. І на схіле лета, калі над паспяваючымі хлябамі ўспыхваюць бязгучныя зарніцы. У гэты час зерне, налітае густым клейкім малачком, пахне хлебам...

(Ю. Грыбаў)

5. Да наступных тэрмінаў падбярыце абсалютныя сінонімы. Прыведзіце прыклады.

Тэрмін	Сінонім	Прыклад
губна-губныя		
дрыжачыя		
альвеаларныя		
шчылінныя		
выбухныя		
бакавыя		
прыцёртыя		
змычна-шчылінныя		
губна-зубныя		

6. Аформіце тэкст у адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Я пачаў гэтую кнігу два гады назад. За спіною былі двана...цаць год жыцц...я ёю думак аб ёй (не)напісанай. Былі ўспаміны людзей кнігі зачытан...ыя і кнігі да якіх (на)працягу амаль стаго...дзя (не)дакраналася (ні) чыя рука акрамя маёй.

Я трымаў у руках халодную сталь інсурген...кіх кордаў і канфірмацыі ра...стрэлаў якія здавалася сачыліся крывёй...

Чаму магла навучыць кніга якой было сто год і адзіны экз...мпляр якой так і астаўся з (не)разрэза...ымі старонкамі? (Не)ведаю. Але гэта была нібы замурава...ная частка пам...ці цэлай эпохі. І мне здавалася што на кожнай вокла...цы варта толькі ўгледзецца напісана (Х, х)то згубіў сваю памяць згубіў усё...

(Не)чапаны аркуш паперы ляжаў на стале. За вокнамі вялізнага пакою стаяў цёплы і цёмны вечар канца сакавіка. Поз...ні вечар быў у садзе за двум... ..окнамі поз...ні вечар быў і на ціхай вуліцы за іншымі ...окнамі.

І раптам за ...окнамі з'явіліся агні ...пачатку адзін потым два потым маленькае як стажары сузор'е потым два сузор'і тры пяць дзесяць.

Яны рухаліся вуліцай (з)далёк і (паўз)мяне. Я (не)ведаў што гэта такое я проста бачыў што гэта (ў)начы людзі нясуць агонь. Так як вын...с яго каліс...ці на сходзі чалавек у белай саро...цы з мужным і горкім тварам.

Людзі ішлі ішлі прыкрываючы далон...мі цёплыя аген...чыкі свечак якія мог згасіць нават слабы подых ночы. І кожны аген...чык быў слабы але разам яны стваралі зар...ва якое пераможна плыло (ў)ноч.

(Паводле У. Караткевіча)

Вызначце стыль і тып тэксту.

З а н я т к і 2. ПРАСАДЫЧНЫЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ АДЗІНКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Мэта: усвядоміць ролю прасадыхных фанетычных адзінак у арганізацыі моўнай плыні.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якая роля прасадыхных фанетычных адзінак у мове і маўленні?
2. Як вы разумеете сутнасць фанетычнай прыроды націску?
3. Якія тыпы націску вызначаюцца ў беларускай мове?
4. Як вызначаецца націск у складаных словах?
5. Што такое праклітыкі і энклітыкі?
6. У чым адрозненне слоўнага, тактавага, фразавога націску ад лагічнага?
7. Што ўключаецца ў паняцце інтанацыйнай канструкцыі (ІК)?
8. Якія існуюць асноўныя тыпы ІК у беларускай мове?

З а д а н н і

1. Назавіце і растлумачце колькасныя і якасныя характарыстыкі беларускага націску.

2. Пакажыце (пры дапамозе прыкладаў) рухомасць націску.

3. Перакладзіце на беларускую мову і расставіце націскі.

Случай, занятость, презренный, блеснуть, удить, позор, существует, зачитанный, списанный, улучшение, заседание, медный, очерстветь, ре-

зиновыі, ремень, разбередить, молодость, окованный, загвоздка, загадка, подстрелить, верба, выражение, некоторый, щипцы, скорбь.

4. Пазначце асноўны і пабочны (калі ён ёсць) націск.

Коннагвардзейскі, антыалкагольны, бензазаправачная (станцыя), бульбасартыроўка, кінематаграфія, каменнавугальны, старажытнаславянскі, марозаўстойлівы, хлебабулачны, самалётабудаўніцтва, літаратуразнаўства, дэмабілізацыя, белагаловы, смалакурня, нованароджаны, чарназём, землеўладанне, самавызначэнне.

5. Выпішыце словы, у якіх націск выконвае: а) граматычную функцыю; б) функцыю сэнсаадрознення (фаналагічную).

Мўзыка — музы́ка, пры́мус — прыму́с, пёчы — пячы́, кру́жкі — кружкі́, тужы́ць — тужыць, вазы́ — ва́зы, палка́ — па́лка, пры́клад — прыкла́д, ку́лі — кулі́, засы́паць — засыпа́ць, плаці́на — пла́ціна, сьудзі́ць — судзі́ць, кара́лі — каралі́, верадзі́ць — вярэ́дзіць, далі́ — да́лі, ста́лы — ста́лы, кашу́ — кашу́.

6. Пералічыце асноўныя адрозненні сістэмы акцэнтацыі беларускай і рускай моў.

З а н я т к і 3. ТРАНСКРЫПЦЫЯ І ЯЕ ВІДЫ

Мэта: усвядоміць значэнне транскрыпцыі як адпаведнай сістэмы пісьма.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Для чаго выкарыстоўваецца транскрыпцыя?
2. Якія вы ведаеце віды транскрыпцыі?
3. Чым фанетычная транскрыпцыя адрозніваецца ад фанематычнай (фаналагічнай) транскрыпцыі?
4. Як перадаюцца галосныя і зычныя ў фанетычным запісе?
5. Якія асноўныя прынцыпы запісу тэксту ў фанетычнай транскрыпцыі?

З а д а н н і

1. Запішыце, якая колькасць знакаў выкарыстоўваецца:

- у фанетычнай транскрыпцыі _____;
- у фанематычнай транскрыпцыі _____.

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі. Затранскрыбіруйце яго.

Когда перед тобой творение настоящего мастера когда ты задумаешься чем же взволновал он чем покори́л умы и сердца современников и многих поколений позднейших чем волнует покоряет и до сих пор отчего в память любого читающего накрепко врезается чуть ли не каждая строка особым уважением проникаешься к слову мастером найденному из тысяч отобранному и точно поставленному в строку. И всякий раз удивляешься вновь и вновь как верно передана в нехитрых с виду словах целая эпоха и труд и бой и подробности быта и люди во всем своеобразии и богатстве натур! Удивляешься четкости ясности всей широчайшей картины и тому что человек предстает пред твоими глазами ошутимо живой как бы сейчас вот встреченный наяву со всеми привычками пристрастиями и страстями раздумьями и беспокойством в малейшем движении своем и внешнем и внутреннем.

(К. Яковлев)

3. Затранскрыбіруйце наступныя словы.

Заслаўе, грамадскі, няпэўнасць, з’есці, збіраць, аб’ектыўныя, адзінаццаты, нашчадкі, гузік, парыжскі, аддзячыць.

4. Затранскрыбіруйце словы, у якіх мае месца асімілятыўная мяккасць.

Сведка, кляшні, дзве, скон, зрэшты, світанне, гліна, знянацку, смя-яцца, класці, сліва, смерць, злева, помслівы, карысць, карысны, аб’явіць, гуслі, згінуць, клі́н, цві́к, спевы.

5. Затранскрыбіруйце наступныя словы. Чым абумоўлена адрозненне іх арфаграфічнага напісання і напісання ў транскрыпцыі?

Мужчына, расшыфраваць, лётчык, перакладчык, вучышся, жжаць, змагаешся, стрыгчы, грэбці, пругкасць, у палатцы, Кіславодск, пераезд, людскі, даклад, носьбіт, адкласці, барацьбіт.

6. Затранскрыбіруйце дыялектны тэкст. Вызначце адхіленні ад арфаэпічных норм літаратурнай мовы.

Вісной і летам у нас красіва. Як толькі наступіць вісна, усё кругом цвіціць, іграіць, зелінь, цвяты. Мы прама каля лесу жывём, а рядышкам азяро і ріка, так харашо ў нас. А ско́лька ягат у нашых лісах! Летам як панаедзіць з гарадоў пашці к ко́ждаму, дак цэлымі днямі прыпадаюць у лісах. Пудамі но́суюць грібы і ягады.

7. Растлумачце, калі арфаграфічнае абазначэнне літары я ў транскрыпцыі адпавядае спалучэнню [ja], а калі [’a]. Праілюструйце прыкладамі.

З а н я т к і 4. СЕГМЕНТНЫЯ І СУПЕРСЕГМЕНТНЫЯ АДЗІНКІ Ў ТЭКСЦЕ

Мэта: усвядоміць адрозненне сегментных фанетычных адзінак ад суперсегментных.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Чаму гукі мовы і склады называюцца сегментнымі (лінейнымі) фанетычнымі адзінкамі?
2. Чаму націск, інтанацыю, сігнал, складападзел, паўзы адносяць да суперсегментных фанетычных адзінак?
3. У чым адметнасць структуры беларускага склада?

З а д а н н і

1. Дайце азначэнне склада.
2. Вызначце характар складоў у наступных словах.

Градус, алфавіт, транспарцёр, парасон, адзнака, Балаклава, рэльеф, адбор, круціцца, Спарта, этымалогія.

3. Якая тэндэнцыя абумовіла ўзнікненне ў наступных словах пратэтычных і энэтычных зычных?

- а) водпуск, вопратка, восень, вока, востраў, вусны, вулей, вуж, вудзіць, вушка, вусцішна;
- б) бібліяфіл, прыярытэт, піянер, Дыяген, плагіят, ідыёма, дыяграма, семіётыка, кардыёлаг;
- в) Ганна, гармата, гэты, гэй.

4. Падзяліце словы на склады і для пераносу.

Поспех, бадзёрасць, карты, вільгаць, паўтара, пэўны, майстар, форма, непраглядны, каплі, абрыкос, утаймаваць, аб'ём, фотаздымак, морква, прагна, песня, вішня, сучасны, праспект, абстракцыя, сястра, тлумны.

5. Які тып складоў найбольш характэрны для беларускай мовы? Прывядзіце прыклады.

6. Вызначце, праклітыкамі ці энклітыкамі з'яўляюцца службовыя словы ў наступных выразях.

На кані, схадзіў бы, ці зрабіў, з-за лесу, не толькі, ля горкі, захацеў жа, бы кветкі, дзе-кольвек.

З а н я т к і 5. ФАНАЛОГІЯ. ФАНЕМА

Мэта: усвядоміць паняцце фанемы як найменшай непадзельнай адзінкі мовы, якая выконвае сэнсаадрознівальную функцыю.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як называецца навука аб гуках мовы і навука аб гуках маўлення?
2. Сфармулюйце асноўныя задачы фаналогіі.
3. Што такое фанема?
4. Якія асноўныя функцыі фанемы?
5. Чым алафон адрозніваецца ад варыянта і варыяцый фанемы?
6. Што такое гіперфанемы?
7. Ці адрозніваецца фаналагічная сістэма беларускай мовы ад фаналагічнай сістэмы рускай мовы?

З а д а н н і

1. Сфармулюйце, у чым сутнасць пазіцый Маскоўскай, Ленінградскай і Празскай фаналагічных школ у дачыненні да паняцця фанемы.

2. Запішыце 5 пар слоў, якія адрозніваюцца адной фанемай.

3. Пакажыце (на прыкладзе) суадноснасць паміж галоснымі фанемамі, галоснымі гукамі і літарамі.

4. Пакажыце (на прыкладзе) суадноснасць паміж зычнымі фанемамі, зычнымі гукамі і літарамі.

5. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Запішыце фанемы, алафоны якіх прэзентуюць гукі ў падкрэсленых словах. Прывядзіце (з тэксту) прыклады варыянтаў галосных фанем, слабых (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцый свісцячых-шыпячых зычных, моцных (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцый выбухных-афрыкат.

...Мова кожнага асобнага народа — гэта сума перажыванняў і сума душ яго жывых і даўно адышоўшых у вечнасць пакаленняў.

Родная мова — гэта мільёны жывых клетчак мозгу, унаследаваных чалавекам ад папярэдзіўшых яго пакаленняў, мільёны перажыванняў красы, дабра і зла, згукаў і форм, несчыслёнае багацце душы, каторае адкрываецца пад дотыкам тых самых згукаў, каторыя нарадзілі іх калісь у душах далёкіх пакаленняў...

Будуйце дом сваёй мудрасці, палацы душы сваёй на скале, каторая ёсць родная мова.

Душа без роднай мовы — гэта кветка без каранёў, гэта разбітая скрыпка, пусты дом...

Родная мова чаруе душу, і душа рвецца да яе, бо яна калыска душы, гордасць і імя народа...

(В. Ластоўскі)

З а н я т к і 6. АРФАЭПІЯ ЯК РЭАЛІЗАЦЫЯ ФАНЕТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ

Мэта: раскрыць змест і значэнне арфаэпіі, яе практычную ролю, замацаваць правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў і іх спалучэнняў у розных фанетычных пазіцыях.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Да якога часу адносіцца фарміраванне беларускай літаратурнай арфаэпіі, на якой моўнай базе яна сфарміравалася?
2. Як вымаўляюцца націскныя і ненаціскныя галосныя, спалучэнні галосных? Якія правілы вымаўлення галосных у запазычаных словах?
3. Якія асноўныя правілы вымаўлення зычных гукаў?
4. Як вымаўляюцца губныя перад *j* (ётам) і ў канцы слова, свісцячыя — перад заднеязычнымі? Як вымаўляюцца заднеязычны *g* і афрыкаты *дж*, *джэ*?
5. Як вымаўляюцца спалучэнні двух аднолькавых зычных на стыку марфем і ў каранёвай марфеме пры іх падваенні?
6. Якія бываюць памылкі ў вымаўленні галосных і зычных гукаў? Чым яны выкліканы? Прывядзіце адпаведныя прыклады.

З а д а н н і

1. Пазначце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя галосныя і зычныя ў прыведзеных словах і спалучэннях слоў.

Краіна	[];	імя	[];
не быў	[];	без вопыту	[];
замочак	[];	усур'ёз	[];
салаўіны	[];	сямнаццаць	[];
Ігар	[];	легенда	[];
летуценне	[];	Іван і Сцяпан	[];
пацвердзіць	[];	смах і грэх	[];
заіканне	[];	дарога на Івацэвічы	[];
медінстытут	[];		

2. Пазначце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя зычныя і спалучэнні зычных.

Бясшумна	[];	скінуць	[];
здзівіцца	[];	прозвішча	[];
смешна	[];	прыгледзься	[];
канечне	[];	дажджлівы	[];
лётчык	[];	дранцвець	[];
лягчэйшы	[];	дасведчанасць	[];
на дошцы	[];	адчыніць	[];
парыжскі	[];	сталічны	[];
асвятляльны	[];	Мацвей	[];
ручнік	[];	сфінкс	[].

3. Які гук – [γ], [х], [г] – вымаўляецца ў наступных словах?

Гвалтоўны	[];	Ганна	[];
грэчка	[];	гергетаць	[];
гарсэт	[];	цыгара	[];
газета	[];	герой	[];
дыялог	[];	гешэфт	[];
ідэолаг	[];	гільдыя	[];
гузік	[];	гіпотэза	[];
сегмент	[];	мазгі	[].
гонта	[];		

4. Якімі прычынамі абумоўлены адхіленні ад літаратурнага вымаўлення? Уплыў гаворак (1), уплыў рускай мовы (2), уплыў арфаграфіі (3).

[д'эт'і] – ();	[фас'ц'івал'] – ();
[адкул'] – ();	[пасол'а] – ();
[мыјса] – ();	[л'отчык] – ();
[гылыва] – ();	[футбол] – ();
[лафка] – ();	[с нам'і] – ();
[калужск'і] – ();	[пытајэц'] – ().

5. Перакладзіце на беларускую мову.

Черпак – ...; лавр – ...; щека – ...; насыпь – ...; шавель – ...; здоровье – ...; редис – ...; вождение – ...; интервью – ...; демон – ...; верфь – ...; авантюра – ...; блондин – ...; желание – ...; восемь – ...; тишь – ...; клюв – ...; кисточка (для рисования) –

З а н я т к і 7. АРФАГРАФІЯ, ЯЕ ПРЫЗНАЧЭННЕ І ЗАДАЧЫ

Мэта: усвядоміць ролю і значэнне арфаграфіі як сістэмы правіл аб адзіных літаратурных напісаннях розных слоў і іх марфалагічных частак.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам і задачай вывучэння арфаграфіі? У чым выяўляецца яе сувязь з фанетыкай, арфаэпіяй, графікай, лексікай, марфалогіяй, словаўтварэннем? Якое грамадскае значэнне мае арфаграфія?

2. Як складаліся арфаграфічныя нормы беларускай мовы? У чым сутнасць правіл, выкладзеных у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча 1918 г.?

3. З якой мэтай была праведзена рэформа арфаграфіі 1933 г.?

4. Якія змены і ўдакладненні былі ўнесены ў беларускі правапіс Пастановай Савета Міністраў БССР ад 11 мая 1957 г.?

5. У чым сутнасць дапаўненняў, унесеных у новую рэдакцыю правілаў беларускай арфаграфіі ад 23 ліпеня 2008 г.?

6. На якіх прынцыпах грунтуецца сучасная беларуская арфаграфія? Праілюструйце выпадкі выкарыстання ў мове фанетычнага і фанематычнага прынцыпаў, традыцыйных і дэферэнцыйных напісанняў.

7. Якімі правіламі рэгулююцца напісанні галосных і іх спалучэнняў ва ўласна беларускіх і запазычаных словах?

8. Якімі правіламі вызначаецца напісанне зычных і іх спалучэнняў ва ўласна беларускіх і запазычаных словах?

9. У чым спецыфіка напісання складанаскарочаных слоў і напісання слоў разам, асобна, праз злучок?

10. У чым асаблівасць напісання **ь** і апострафа (') у беларускай мове?

11. Якія асноўныя правілы напісання слоў з вялікай літары?

З а д а н н і

1. Які прынцып – фанетычны (1) ці фанематычны (2) – і які тып напісання – дыферэнцыйнае (3) ці традыцыйнае (4) – пакладзены ў аснову арфаграфіі наступных слоў?

Княства (), вуліца (), выязны (), перон (), дзявяты (), Баран (), вакзал (), Пінчук (), асветлены (), вучышся (), лодка (), дзядзька (), просьба (), разносчык (), старасветчына (), мяккі (), колас – Колас (), Савет Міру ().

2. Ахарактарызуйце правілы напісання галосных гукаў і іх спалучэнняў.

Цытадэль, прагрэс, жэтон, жэмчуг, агарадзіць, восем, васьмістам, Адэса, капрычыя, эфіоп, крышыць, скрыгатаць, блыха, ацаніць, кватараваць, дэфіцыт, кратар, кафэ, сурвэтка, лесніковы, медзвездзяня, васьмнаццаць, упяцярх, мяўкаць, завязь, ява.

3. Перакладзіце словы на беларускую мову.

Командир — ...; метель — ...; блондин — ...; аплодисменты — ...; аплодировать — ...; фонетика — ...; декан — ...; дверь — ...; индеец — ...; тираж — ...; этюд — ...; мультик — ...; карантин — ...; тюльпан — ...; эпизодик — ...; фантастика —

4. Абгрунтуйце правілы напісання мяккага знака (1) і апострафа (2) у наступных словах.

Міл...ён (), аб...інець (), куп...істы (), ранц...е (), кан...як (), мадз...яр (), канферанс...е (), кан...ён (), шампін...ён (), Рэйк...явік (), Лавуаз...е (), В...етнам (), верф...ю (), пер...е (), парц...ера (), міл...ярдэр (), трох...ярусны ().

5. Закрэсліце непатрэбную літару.

(Р, р)ычард (І, і)львінае (С, с)эрца, (А, а)мпер, (Р, р)усалка, (А, а)хілесавы пяты, (С, с)увораўская тактыка, (С, с)імянон (П, п)олацкі, (М, м)ецэнат, (П, п)аўночны (П, п)олюс, (Дз, дз)ень (Д, д)онара, (С, с)усветная вайна, (А, а)нтычны свет, (О, о)рдэн «(М, м)ацярынская (С, с)лава», (П, п)алац (С, с)порту, (В, в)іцебшчына.

6. Устаўце патрэбную літару. Растлумачце правілы напісання складаных слоў.

Св...еасаблівы, м...вазнаўства, д...браякасны, ст...годдзе, р...знакаляровы, п...ліглот, ст...метроўка, в...гнеўстойлівы, шт...гадовы, др...бналісты, сал...марэзка, земл...коп, земл...чарпалка, б...яздольны, т...нкашэрсны.

7. Злітна (1), праздэфіс (2), асобна (3). Пастаўце адпаведную лічбу і абгрунтуйце свой выбар.

Буда()кашалёўскі, аэра()клуб, джаз()аркестр, 800()тысячны, хлор()вінілавы, зюйд()ост, мала()прыкметны, на()ляту, высока()пастаўлены, на()памяць, контр()адмірал, Бонч()Бруевіч, Нова()Барысаў, зем()снарад, рамэн()раланаўскі.

З а н я т к і 8. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. АПАЗІЦЫІ СЕМАНТЫЧНАЙ ПРОЦІЛЕГЛАСЦІ. ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АПАЗІЦЫІ

Мэта: паглыбіць разуменне значэння слова як шматграннага паняцця, у якім адлюстроўваецца тая ці іншая з’ява навакольнай рэчаіснасці. Навучыцца размяжоўваць метафарычныя, метанімічныя і сінедахальныя сувязі значэнняў мнагазначнага слова. Усвядоміць сутнасць сістэмных адносін у лексіцы як апазіцый фармальнай тоеснасці, семантычнай тоеснасці, семантычнай процілегласці, фармальна-семантычных апазіцый.

Пытання для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння лексікалогіі? З якіх частак складаецца лексікалогія? У чым праяўляюцца сувязі лексікалогіі з фанетыкай, граматыкай, словаўтварэннем?

2. Што такое слова? Ці кожная фанетычна і граматычна аформленая гукавая адзінка мовы з'яўляецца словам? У якіх адносінах знаходзяцца семантыка слова і яго гукавая абалонка?

3. Якія словы называюцца адназначнымі і мнагазначнымі? Чым адрозніваецца намінальнае значэнне асобнага слова ад значэнняў, якія яно набывае ў пэўных маўленчых сітуацыях (ці розных кантэкстах)?

4. Што разумеецца пад прамым і пераносным значэннямі слова?

5. На падставе падабенства якіх прымет можа адбывацца перанос назвы аднаго прадмета на другі? Якія лексіка-граматычныя разрады слоў могуць набываць метафарычныя значэнні?

6. На чым асноўваецца метанімія як від пераноснага ўжывання слова?

7. З якім моўным фактарам звязана ўзнікненне ў мове амонімаў?

8. Чым абумоўлена складанасць размежавання амонімаў і мнагазначных слоў?

9. На якія віды падзяляюцца амонімы ў залежнасці ад іх фанетыка-марфалагічнага складу, акцэнтауацыйна-арфаграфічных асаблівасцей і значэння?

10. Якія існуюць элементы адрознення сінонімаў пры іх намінальнай агульнасці? Раскрыйце паняцці сінанімічнага рада і дамінанты.

11. У якіх часцінах мовы можа праяўляцца сінанімія? Што разумеецца пад ідэаграфічнымі, стылістычнымі, семантыка-стылістычнымі, агульнамоўнымі, індывідуальна-аўтарскімі сінонімамі? Для якіх сінонімаў характэрна больш шырокая спалучальнасць — стылістычна афарбаваных ці нейтральных?

12. Якія ўмовы неабходны для ўзнікнення антонімаў? Чаму антанімічны рад заўсёды замкнуты?

13. Якія лексіка-граматычныя разрады слоў могуць выступаць у якасці антонімаў і ці могуць быць антанімічнымі словы, што належаць да розных часцін мовы? Якія стылістычныя фігуры заснаваны на прынцыпах антаніміі паняццяў і з'яў?

14. Як вызначаюцца паронімы? Чым адрозніваюцца паронімы ад амонімаў? Ці існуе сэнсавая суадноснасць паняццяў у аманімічных і паранімічных назвах? Што такое паранамазія?

Заданні

1. Складзіце сказы з ужываннем пададзеных слоў у пераносным значэнні.

Акно, арэна, дарога, ключ, рубеж, фронт, школа, вяршыня, аўдыторыя, клімат, падмурак, кухня.

2. Визначте тип лексичного значення слова — прямое (1) ці пераноснае (2).

Лісце гарэла (), гарэць ад тэмпературы (), гарэла нянавісць (), гарачае малако (), гарачае жніво (), гарачы да працы (), гарачая бітва (), люты час (), люты голод (), люты вораг (), лютая смерць ().

3. Вывіце тыпы пераносных значэнняў — метафара (1), метанімія (2), сінекдаха (3). Визначце характар пераносаў.

Падэшва гары (), кубак малака (), развязка твора (), ахова не разгубілася (), заваяваць бронзу (), далёка час той зрэбны (), спінка крэсла (), не дайшоў немец да Масквы (), новыя Калумбы (), не маю ні капейкі (), стаіць восень (), у полі сеялася заўтра (), завод гадзінніка (), быць начальствам не для мяне (), загаіла раны вясна (), на пероне жакецікі, клумкі (), наведаць выстаўку акварэляў (), у сям'і пяць ратоў (), хвалі лоб азёрны не маршчыняць (), у абходзе пасадзілі новыя дрэўцы (), кужалъ на сарочку (), мець прыгожы бас (), вецер блудзіць (), у статку сто галоў ().

4. Да якога віду амонімаў — амалексем (1), амафонаў (2), амаформаў (3) ці амографаў (4) — адносяцца групы слоў?

Ёд — ёт (), лёд — лёт (), казка — каска (), узорны — у зорны (), народны — на родны (), Украіне — у краіне (), ліпкі (прым.) — ліпкі (наз.) (), сіні (прым.) — сіні (наз. у форме Р. скл.) (), май (дзеясл.) — май (наз.) (), кара — кара (), вараны — вараны (), яму — яму (), лава (), кадры (), зычны (), грыб — грып (), адкуль — ад куль ().

5. Визначце крыніцы ўзнікнення сінонімаў у сінанімічных радах.

Баян — вяшчун — пясняр: ...; нашчадак — продак: ...; успомніць — прыгадаць: ...; чай — гарбата: ...; успаміны — мемуары: ...; сківіцы — пашчэнкі: ...; нетактоўнасць — нетактычнасць: ...; канчатак — флексія: ...; зорка — звязда: ...; лоб — чало: ...; насенне — насевак: ...; вілы — сахар: ...; лужа — калюга: ...; лівень — залева: ...; пажаніцца — пабрацца:

6. Размяжуйце сінонімы ў залежнасці ад змястоўнай структуры і функцыянальнай прызначанасці слоў: ідэаграфічныя (1), стылістычныя (2), семантыка-стылістычныя (3), абсалютныя (4), аўтарскія (5), кантэкстуальныя (6).

Разгляд — аналіз (), гасцінец — дарога (), прыцягваць — вабіць (), хутка — быстра (), самалёт — аэраплан (), уражанне — эфект (), павучанне — сентэнцыя (), велічыня — маштаб (), лінгвістыка — мовазнаўства (), зразумець — уцяміць (), смярдзець — дрэнна пахнуць (), хадзіць — шлындацца (), смяяцца — залівацца (), слова — лексема (), сухоты — туберкулёз (), рыдлёўка — землякопніца (), вясна — залатая пара (), маршчыны — мерыдыяны (), сонца — жыцця крыніца (), вада — сок крынічны — белая кроў (), уцячы — даць дзёру ().

7. Якімі сродкамі выражаецца антанімія ў наступных словах?

Світанне — змярканне: ...; ураджай — неўраджай: ...; ноч — дзень: ...; ад'язджаць — прыязджаць: ...; дружба — варожасць: ...; прысылаць — адсылаць: ...; салодкі — горкі: ...; расстанне — сустрэча: ...; смелы — труслівы: ...; спераду — ззаду: ...; мілаваць — караць: ...; управа — налева: ...; усход — заход:

8. Вызначце сэнсавое значэнне паранімічных пар. Патлумачце сэнсавую суадноснасць каранёвых асноў паранімічных назваў у адрозненне ад аманімічных.

Рухавы — рухомы, дыктат — дыктант, дыпламат — дыпламант, ромб — румб, афект — эффект, гняздо — гняздоўе, дублет — дублікат, гарбар — грабар, індзеец — індыец, бурны — бурлівы, ганаровы — ганарысты, дробны — дробязны, чалавечы — чалавечны, падарыць — падараваць, фарміраваць — фармаваць, абавязваць — абвязваць.

З а н я т к і 9. ФРАЗЕАЛОГІЯ. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ ЗВАРОТАЎ З ПУНКТУ ГЛЕДЖАННЯ СЕМАНТЫЧНАЙ ЗЛІТНАСЦІ

Мэта: навучыцца адрозніваць фразеалагізм ад слова і свабоднага спалучэння слоў, класіфікаваць фразеалагізмы паводле семантычнай злітнасці іх кампанентаў, па суаднесенасці з часцінамі мовы і стылістычнай афарбоўцы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што разумеюць пад фразеалогіяй у вузкім і шырокім сэнсе?
2. У якіх адносінах знаходзяцца фразеалагізмы са свабоднымі і несвабоднымі сінтаксічнымі спалучэннямі слоў, выслоўямі і іншымі моўнымі адзінкамі і выразамі?
3. Для абазначэння якіх паняццяў і з'яў рэчаіснасці выкарыстоўваюцца фразеалагізмы? Прывядзіце прыклады беларускіх фразеалагізмаў, у якіх адлюстроўваюцца сацыяльна-бытавыя, грамадскія ці асабістыя ўзаемаадносіны людзей, іх жыццё і побыт.
4. Як падзяляюцца фразеалагічныя адзінкі ў залежнасці ад ступені семантычнай злітнасці іх кампанентаў?
5. Ці суадносіцца сэнс фразеалагічнага зрашчэння са значэннямі асобных слоў, што ўваходзяць у яго склад?
6. На аснове якіх значэнняў (прамых ці пераносных), матываваных ці нематываваных сувязей слоў складаецца сэнс фразеалагічных адзінстваў?
7. Якімі структурна-семантычнымі асаблівасцямі характарызуюцца фразеалагічныя спалучэнні?

8. Са слоў з якім значэннем — свабодным ці звязаным — складаюцца фразеалагічныя выразы?

9. Як дыферэнцыруюцца фразеалагізмы паводле суаднесенасці з тымі ці іншымі часцінамі мовы? Ці можа фразеалагізм суадносіцца з некалькімі часцінамі мовы? У ролі якіх членаў сказа могуць выступаць фразеалагізмы?

10. Як адрозніваюцца фразеалагізмы паводле стылістычнай афарбоўкі і сфер моўнага выкарыстання? Ці ўключаюцца рознастылёвыя фразеалагізмы ў парадыгму сінанімічнага рада?

З а д а н н і

1. Складзіце сказы так, каб прыведзеныя словазлучэнні ў адных выпадках выступалі як свабодныя, а ў другіх — як звязаныя.

Адкрыць вочы, апусціць рукі, віляць хвостом, гайкі заціскаць, даць нырца, стаць на ногі.

2. Вызначце семантычную прыналежнасць наступных фразеалагізмаў.

Даць пытлю — ...; узяць на цугундар — ...; сесці макам — ...; чортам падшыты — ...; падмазаць пяткі — ...; выносіць смецце з хаты — ...; папускаць лейцы — ...; наклеіваць ярлыкі — ...; крывіць душой — ...; строіць міну — ...; дацца ў знак — ...; белы свет — ...; трымаць хвост трубой — ...; ні за панюх табакі — ...; пусціць карэнне — ...; іскра божая — ...; на чужым карку ў рай уехаць — ...; шыта белымі ніткамі — ...; звесці рахункі — ...; свае тры грошы ўткнуць — ...; белая варона —

3. Вызначце граматычную будову і значэнне фразеалагізмаў.

Судны дзень — ...; светлае вока — ...; лёгка на ўспамін — ...; кату па пятку — ...; выматаць кішкі — ...; давацца дзіву — ...; браць голымі рукамі — ...; не браць да галавы — ...; заткнуць за пояс — ...; бегчы на зланне карку — ...; мераць на адзін капыл — ...; ні рыба ні мяса — ...; не з рукі — ...; за светам — ...; як пугаю па вадзе — ...; рукі кароткія — ...; капцы прыйшлі — ...; няма дурных —

4. Вызначце, да якіх стылістычных разрадаў адносяцца фразеалагізмы: міжстылёвыя (1), размоўна-бытавыя (2), кніжныя (3).

Глядзець другімі вачамі (), вочы пазычыць (), знайсці сваё месца (), брацца за розум (), узяць у галаву (), нага ў нагу (), развесіць вушы (), віляць хвостом (), браць за горла (), уступаць у жыццё (), давесці да ладу (), няма клёпак (), прыйсці на памяць (), перціся на ражон (), браць слова (), адысці на задні план (), без нажа зарэзаць (), даць волю фантазіі ().

З а н я т к і 10. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

Мэта: усвядоміць вытокі, крыніцы ўзнікнення і паходжання беларускіх фразеалагізмаў, разнастайнасць генетычных пластоў у фразеалагічным складзе беларускай мовы, нацыянальную адметнасць і вобразнасць беларускіх фразеалагічных адзінак.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якое месца ў фразеалагічным складзе беларускай мовы займае агульнаславянская, агульнаўсходнеславянская і ўласна беларуская лексіка?
2. Якую ролю ва ўзбагачэнні беларускай фразеалогіі адыгрывае жывая народная мова, вусная народная творчасць, рэлігійныя і міфалагічныя паданні, мастацкая літаратура?
3. Якое месца ў фразеалагічным складзе беларускай мовы займаюць фразеалагічныя запазычанні з іншых моў — стараславянскай, суседніх славянскіх і некаторых заходнееўрапейскіх моў?
4. У чым складанасць перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на другую?

З а д а н н і

1. Вызначце паходжанне фразеалагізмаў: уласна беларускі (1) ці запазычаны: з царкоўнаславянскай (2), рускай (3), польскай (4), украінскай (5), лацінскай мовы (6), іншых моў (7).

Браць за жывое (), зубы заговорваць (), бібікі біць (), ні рыба ні мяса (), ні кала ні двара (), заблудзіцца ў трох соснах (), слязу пусціць (), тачыць балясы (), даць прачухацца (), манна нябесная (), terra incognita (), гордзіеў вузел (), на лес глядзячы (), у лапці абуць (), даць пудла (), homo sapiens (), кроў з малаком (), finite la commedia ().

2. Запішыце беларускія прыказкі, якія перадаюць змест наступных запазычаных.

1. У сталяра дзверы паламаны (*араб.*). 2. У баязліўца ад цені дрыжаць калені (*малд.*). 3. Без працы пернікаў не купіш (*укр.*). 4. Калі грому многа — дажджу мала (*казах.*). 5. Голаму сарочка сніцца (*афган.*). 6. Ціхая вада берагі рве (*польск.*). 7. З аднаго каменя мур не паставіш (*балг.*).

3. Устаўце патрэбныя па сэнсе словы ў фразеалагізмах.

Следам за ... (*дзедам, бацькам, братам*), на ... (*сухі, зялёны, мокры*) лес, хоць ... (*вады, квасу, малака*) напіцца, хварэць на ... (*грып, пана, ляготу*), страляць ... (*вачыма, патронамі, поглядам*), з'ехаць з ... (*глузду, розуму, панталыку*), таўчы ваду ў ... (*рэшаце, ступе, боцы*).

4. Падбярэце да наступных фразеалагізмаў беларускія адпаведнікі.

Нелегка прынесла — ...; два сапога пара — ...; как ни в чем не бывало — ...; всяк кулик в своем болоте велик — ...; уши прожужжат — ...; задать стрекода — ...; белены объелся — ...; плестись в хвосте — ...; или грудь в крестах, или голова в кустах — ...; у черта на куличках — ...; сыграть в ящик — ...; из уст в уста — ...; после дождика в четверг — ...; гляди в оба — ...; хоть бы хны —

5. Дапшыце да фразеалагізмаў прыфразеалагічныя словы.

... дзе ракі зімуюць; ... у чорным целе; ... да апошняй кроплі крыві; ... як мыш на крупы; ... пакуль рак свісне; ... паміж молатам і кавадлам; ... на шырокую нагу; ... на злом галавы; ... паклаўшы руку на сэрца; ... чорным па белым; ... на шапачны разбор; ... сорак бочак арыштантаў.

МАТЭРЫЯЛЫ ДА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

1. БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ

1. Арфаграфія (ад грэч. *ortho* — правільны і *graphō* — пішу) — раздзел мовазнаўства, які ўсталёўвае правілы перадачы вуснай мовы на пісьме. Менавіта арфаграфія вызначае тое адзінае «аблічча» слова, у якім яно бытуе ў пісьмовай літаратурнай мове. Тэрмін «арфаграфія» азначае і саму сукупнасць агульнапрызнаных, абавязковых для ўсіх носьбітаў мовы правілаў, што рэгулююць напісанне слоў. Беларуская арфаграфія, як любая іншая нацыянальная арфаграфія, гэта не проста набор правілаў, а цэласная, заканамерная сістэма, у аснове якой ляжаць аб’ектыўныя адносіны паміж вуснай і пісьмовай мовай. У арфаграфіі вылучаецца некалькі адносна самастойных частак, ці раздзелаў: 1) літарнае абазначэнне гукавога складу слоў; 2) напісанне слоў разам, асобна, праз злучок; 3) ужыванне вялікай літары; 4) правілы пераносу слоў з аднаго радка на другі; 5) графічнае скарачэнне слоў.

Кожны раздзел арфаграфіі грунтуецца на пэўных прынцыпах. Прынцып арфаграфіі — гэта вызначальная, асноўная ідэя, заканамернасць, на якой будуецца і аб’ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. Прынцыпамі арфаграфіі вызначаецца выбар аднаго напісання там, дзе магчымы два ці больш розныя напісанні.

У адрозненне ад графікі, якая вызначае адпаведнасць паміж гукамі і літарамі ў моцных пазіцыях (дзе забяспечваецца гук поўнае, выразнае гучанне), арфаграфія тычыцца слабых пазіцый (дзе гукі змяняюць

свае акустычныя ўласцівасці: вымаўляюцца аслаблена ці наогул змяняюць сваё гучанне). У такіх пазіцыях на слых нельга вызначыць, што пісаць, таму ўзнікае патрэба кіравацца пэўным правілам пры выбары літары для перадачы гука. Кое месца ў слове, дзе трэба выбраць адно з магчымых напісанняў, прынята называць арфаграмай. Інакш, арфаграма — гэта правільнае (адпаведнае правілам ці традыцыі) напісанне, якое выбіраецца з шэрагу магчымых. Арфаграмай можа быць не толькі літара, але і злітнасць напісання слова, характар скарачэння, пераносу слова і інш. Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў, г. зн. адпавядаюць правілам графікі, абапіраюцца на слых, называюцца апорнымі напісаннямі.

2. Фанетычны прыныц выкарыстоўваецца ў беларускай арфаграфіі найперш пры перадачы на пісьме ненаціскных галосных. Ненаціскныя галосныя вымаўляюцца ў беларускай мове даволі выразна, і іх напісанне ў ненаціскных складах адпавядае вымаўленню. Фанетычнаму прыныцу падпарадкоўваецца і напісанне некаторых спалучэнняў зычных. Часам фанетычны прыныц ускладняецца традыцыйным ці фанема-тычным.

На фанетычным прыныце грунтуюцца прыведзеныя ніжэй правілы.

Праваніс на месцы гукаў [о], [э] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах літары а (аканне): *вóды — вадá, мóва — маўлénне, сéрца — сардэ́чны, сакрэ́т, рамо́нт* (параўн.: у рускай мове пры акаючым вымаўленні ў ненаціскных складах пішацца *о*: *вода, дорога, голова*).

Правіла пашыраецца і на: а) даўно запазычаныя словы, цалкам адаптаваныя ў беларускай мове: *крамлёўскі, жамчужына, арандава́ць, май́стар, Чалю́скін, лі́тара, трансліта́рыця*; б) запазычаныя словы з ненаціскнымі фіналямі *-эль, -эр*, якія на пісьме перадаюцца як *-аль, -ар*: *шні́цаль, грэ́йдар, лі́дар, камп'ю́тар*. Аднак ва ўласных імёнах іншамоўнага паходжання ненаціскныя *-эль, -эр* перадаюцца нязменна: *Юні́тэр, Одэ́р, Пітэ́р*.

Не падпарадкоўваюцца аканню: 1) значная частка слоў іншамоўнага паходжання, у якіх ненаціскны [э] на пісьме захоўваецца: *дэ́путат, рэ́залюцыя, ветэ́ран, шэдэ́ўр, рэ́валюцыя*; 2) частка слоў іншамоўнага паходжання, у якіх на месцы этымалагічнага [э] вымаўляецца і пішацца *ы*: *інжы́нер, канцыля́рыя, ары́шт, брызэ́нт, цырымо́ня, дры́зіна* і інш.; 3) словы са спалучэннямі *ро, ло*, якія чаргуюцца з *ры, лы*: *дрóвы — дрывóтня, брóвы — брывó, брод — брысі́*.

Праваніс на месцы [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам літары я (яканне): *зелёнь — зялёны, снег — сняжóк, вёсны — вясна́, весела — вясёлы; дзяв́яты, дзяся́ты, сямна́ццаць, васямна́ццаць, Аляксéй, Аляксáндр, Нясв́іж, лясны́*.

Традыцыйна літара *е* пішацца у словах неславянскага паходжання: *калекты́ў, сезон, ме́даль, ге́рой, Херсон, Герма́нія, Гена́дзь*. Аднак рад запа-

зычаных слоў вымаўляецца і пішацца ў адпаведнасці з правілам якання: *яфрэйтар, сяржант, дзяжурны, каляндар*.

У астатніх ненаціскных (перад- і паслянаціскных) складах гук [э] перадаецца літарай *е*: *вецер — вятры — вецяро́к, вёсны — вясна́ — веснавы́*.

Літара *я* ў першым складзе можа быць толькі тады, калі гук [а] ёсць у аднакаранёвых словах пад націскам (г. зн. калі гук [а] этымалагічны): *цяжкавата — цяжка, лямантаваць — лямант*.

Аднак існуе значная колькасць слоў, у якіх устанавіць пры дапамозе націску гук [а] нельга: *месяц, памяць, тысяча, пояс* і інш. Правапіс гэтых слоў заснаваны на традыцыйным напісанні (на месцы [а] тут быў насававы галосны). Правапіс такіх слоў трэба запамінаць.

Правапіс *ы, і* пасля прыставак у большасці выпадкаў грунтуецца на фанетычным прынцыпе. Так, пасля прыставак *аб-, ад-, пад-, над-, раз-, з-(с), уз-, перад-, дзз-, суб-* і інш., якія заканчваюцца на зычны гук, на месцы пачатковага каранёвага [і] вымаўляецца і пішацца *ы*: *нады́сці, безы́менны, разыгра́ць, безы́дны, субы́нспектар, дззы́нфармацыя, дззы́нтэграцыя* і інш.

Адступленнем ад фанетычнага прынцыпу з’яўляецца напісанне літары *і* (хоць вымаўляецца [ы]) пасля прыставак *між-, звыш-, нан-, супер-, контр-, транс-*, а таксама ў некаторых складаных словах: *міжінстыту́ці, звышмклі́вы, педінстыту́т, палі́інфармацыя*.

Пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны гук, на месцы [і] вымаўляецца і пішацца *й*: *зайсці, зайгра́ць, перайма́ць, прайгравальні́к*. Галосны [і] перадаецца на пісьме, калі ўтварае склад: *заі́нець, заі́скрыцца, праі́сноваць*.

Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах. Большасць запазычаных слоў са спалучэннямі галосных пішацца згодна з правіламі беларускай арфаграфіі (падпарадкоўваецца правілам акання і якання, паміж галоснымі ўзнікае ўстаўны [j]). У некаторых выпадках іншамоўныя спалучэнні захоўваюцца нязменна. Напісанне спалучэнняў залежыць як ад месца націску, так і ад таго, дзе знаходзяцца самі спалучэнні: у пачатку слова, сярэдзіне ці на канцы, пасля цвёрдага ці мяккага зычнага.

Іншамоўнае спалучэнне [іо] ў сярэдзіне слова і пад націскам абазначаецца на пісьме літарамі *іё* (*ыё*) (гучыць [іjo]), не пад націскам — *ія* (*ыя*) (гучыць [іja]): *біёлаг — біялогія, чэмпіён — чэмпіянат, патрыёт — патрыятызм, але Эфіопія* (параўн. рус., дзе [j] не вымаўляецца: *биолог — биология, чемпион — чемпионат*).

У пачатку слова пад націскам вымаўляецца і пішацца *іо*, не пад націскам — *іа*: *іон, іаніза́цыя, іарда́нец, Іа́н*. У канцы слова не пад націскам вымаўляецца і пішацца *іа* (*ыа*): *трыа, Токіа, сальфеджыа*.

Спалучэнне [іа] перадаецца літарамі *ія* (*ыя*): *піяні́на, дыя́метр, генія́льны* (параўн. рус.: *пианино, диаметр, гениальный*).

Спалучэнне [эо] пад націскам абазначаецца літарамі *eo* (эо), не пад націскам *ea* (эа): *археалаг* — *археалагічны*, *фразеалаг* — *фразеалагічны*.

Спалучэнне [эа] таксама перадаецца літарамі *ea* (эа): *рэабілітацыя*, *Неапаль*, *але: акіян* — з [j] (рус. *океан*).

Спалучэнне [іјэ] абазначаецца літарамі *ie* (ые): *кліент*, *абітурыент*.

Спалучэнне [ја] на пісьме перадаецца: пасля галосных і ў пачатку слова — праз *я*: *раяль*, *пляяда*, *сакваяж*, *лаяльны*, *савоя*, *малая*, *Мая*, *ярус*, *яхта*, *ярд*, *яхант*, *ятаган*; пасля зычных *л*, *с*, *ц* (мяккага), *дз* і непрыставачных *н* і *з* — праз *ья*, пасля астатніх зычных — праз *’я*: *мільярд*, *мільярдны*, *кальян*, *мадзёр*, *альянс*, *мільярдэр*, *саф’ян*.

Спалучэнне [јо] на пісьме перадаецца: пасля галосных — праз *ё* пад націскам і *я* не пад націскам: *раён*, *раённы*, *маёр*, *Маёраў*; *маянэз*, *раяніраванне*; у пачатку слова — праз *ё* пад націскам і *іа* не пад націскам: *ёг*, *ёгурт*, *ёд*, *ёдзісты*, *ёт* (гук), *ёта* (літара), *Нью-Ёрк*; *Іакагма*, *Іаркшбір*, *Іашкар-Ал*.

Спалучэнне [јэ] заўсёды вымаўляецца як адзін склад і на пісьме ў пачатку слова і пасля галосных перадаецца праз *е*: *фае*, *канвеер*, *Мее* (рус. *фойе*, *Мейе*), *езуіт*, *праект*, *траекторыя*.

Праваніс галосных у складаных словах таксама залежыць ад націску. У складаных словах, якія маюць дзве асновы, у першай аснове на месцы [о] пішацца *а*, калі націск падае на першы склад другой асновы: *мнагазначны*, *даўгавечны*, *разнастайны*, *чарнавокі*, *наваселле*, *Наваполацк*. Калі ж у другой аснове націск падае не на першы, а на другі ці іншыя склады, тады ў першай аснове ўзнікае пабочны націск, пад якім згодна з вымаўленнем пішуцца літары *о(ё)*: *доўгачаканы*, *чорнавалосы*, *вогнетрывалы*, *рознабаковы*, *жывёлагадоўля*, *Новасібірск*, *новабудоўля*.

Але часта пабочны націск узнікае і тады, калі ў другой частцы асноўны націск падае на першы склад. У такіх выпадках у першай частцы пішацца літара *о*: *мовазнаўства*, *фондасховішча*, *малочнакіслы*, *збожжаздача*.

Пабочны націск узнікае таксама ў словах, другая частка якіх пачынаецца з *ў* ([у] нескладовага): *збожжаўборачны*, *вогнеўстойлівы*.

Словы з першай часткай *слова-*, *фота-*, *мота-*, *што-*, *дзевяноста-*, *свое-* пішуцца з *о*, *е*, *ё*: *словатворчасць*, *фотахроніка*, *фотакартка* (*але: фатаграфія* і вытворныя ад яго), *мотакрос*, *мотаспорт* (*але: матавоз*, *матацыкл* і вытворныя ад іх), *штогод*, *штомесячны*, *дзевяностатысячны*, *своеасаблівы*.

У словах з першай часткай *кіна-* заўсёды пішацца *а*: *кінастудыя*, *кінахроніка*, *кінапанарама*.

У частцы *полі-* пішацца *а*, калі ў складаным слове адзін націск, *о* — калі складанае слова мае пабочны націск: *палімер*, *паліклініка*, *політэхнічны*, *полісемія*.

Складаныя словы з першай часткай **поў-** (**паў-**) маюць адзін націск. *Поў-* пішацца пад націскам: *поўнач*, *поўдзень*; *паў* — не пад націскам: *паўмесяца*, *паўкіламетра*, *паўшытка*, *паўвядра*. З уласнымі назоўнікамі частка *паў-* пішацца праз злучок: *паў-Мінска*.

Галосны [э] ў першай частцы складаных слоў захоўваецца і абазначаецца літарай *э*: *шэравокі*, *рэдкалесе*, *шэсцьсот*; **але**: *шасцігодка*, *шасцідзёнка* і вытворныя ад іх.

У складаных словах злучальныя галосныя *о*, *ё* пішуцца толькі пад націскам, галосная *а* — у любым ненаціскным складзе: *ільновалакно́*, *Вадо́хрышча*, *курбо́дым*, *часо́піс*, *геліе́граф*, *марозаўсто́йлівы*, *прыбора́будаўнічы*.

Злучальныя галосныя *е* ў складаных словах пераходзіць у *я*, калі націск на першым складзе ў другой частцы складанага слова: *зернясхо́вішча*, *земляро́б*, *жыццяра́дасны*, *крыва́творны*; але: *жыццяепаі́санне*, *землекарыста́нне*, *зернебабо́вы*.

Правяпі прыстаўных галосных і зычных адпавядае літаратурнаму вымаўленню.

Прыстаўная і пішацца ў пачатку слова перад збегам зычных з першай літарай *м* (*імгла*, *імгненна*); у пачатку некаторых слоў перад спалучэннямі зычных з першымі літарамі *л*, *р*, калі слова з такімі спалучэннямі зычных а) пачынае новы сказ; б) стаіць пасля знака прыпынку ці в) стаіць пасля слова, што заканчваецца на зычны (*над і́лбом*, *з іржышча*, *пад і́льдом*).

Прыстаўная *і* не пішацца пасля прыставак, першай часткі складанага слова, а таксама пасля папярэдняга слова, якое заканчваецца на галосны: *заржавець*, *памчацца*, *вока́мгненна*, *на льдзі́не*.

У некаторых словах можа ўзнікаць **прыстаўная галосная а**: *і́мишара* і *а́мишара*, *і́ржаны* і *а́ржаны*, *і́ржышча* і *а́ржанішча*.

Прыстаўныя зычныя пішуцца перад пачатковымі галоснымі.

Прыстаўная г пішацца ў займенніках і прыслоўях: *гэты*, *гэтакі*, *гэтулькі*, *гэтак*, *гэтаксама*, *дагэтуль*, *адгэтуль*, а таксама ў некаторых выклічніках: *гэй!*, *гоп!*, *га!*.

Прыстаўная зычная в пішацца:

1) перад каранёвым націскным [у] ў пачатку і сярэдзіне слова, а таксама не пад націскам у вытворных ад іх словах: *вуча́нь*, *наву́ка*, *наву́чыць*, *вузел*, *вузлава́ты*, *чарнаву́сы*;

2) перад націскным [о] ў пачатку слоў і пасля прыставак: *возе́ра*, *весе́нь*, *водгук*, *вобла́ка*, *ніводзі́н*, *увогу́ле* (**але**: *наогу́л*); калі пачатковы [о] змяняецца на [а], то прыстаўная *в* не пішацца: *возе́ра* — *азэ́рны*, *весе́нь* — *асе́нні*, *вокны* — *акно́*;

3) у словах *вока*, *востры*, *восем*, *навокал* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вачэ́й*, *вастры́ць*, *васьме́ра*, *навако́лле*, *вако́ліца*;

4) перад [о] і [у] ў сярэдзіне некаторых слоў: *навук, цівун, каравул, есавул, навуцінне, Ларывон, Лявон, Навум, Тадэвуш.*

Прыстаўная в не пішацца:

а) перад пачатковымі [о], [у] ў словах іншамоўнага паходжання і ўласных назвах: *опіум, ордэн, опера, урна, універсам (але: вустрыца), Орыша, Украіна, Уругвай, Ульяна, Омск;*

б) перад [у] прыставачным і перад [у], які развіўся з [в]: *ураджай, участак, учора, унук, улада.*

Нескладовае ў пішацца згодна з беларускім літаратурным вымаўленнем пасля галосных:

1) пры чаргаванні [у] з [ў]:

а) у пачатку слова (калі гэта слова не пачынае сказ і перад ім няма знакаў прыпынку): *на ўвесь дзень (ад усіх), сонца ўзімку (месяц узімку), крыкі «ўра» (крык «ура»), для ўніята (з уніятам), ва ўніверсітэце (перад універсітэтам);*

б) у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *аўдыенцыя, саўна, фаўна, аўдыякасета, аўра, даўн, джоўль, каўчук, маўзер, маўр, паўза, раўнд; але: траур;*

2) пры чаргаванні [л] з [ў]: *даў, мыў, казаў, змоўклі, воўк, шоўк, шчоўк, поўны, коўзкі, моўчкі, паўметра, боўтаць; але: палка, памылка, сеялка, Алдан, Алжыр, Албанія, Волга, Валдай, Балгарыя;*

3) пры чаргаванні [в] з [ў]: *лаўка (лава), крыўда (крывы), зноўку (новы), аўса (авёс), бацькаў (бацькавы), кроў (крыві), любоў (любові), кароў (карова), гатоў (гатоўны), аўчына, аўторак, каўбой, аўгур, Аўстрыя, Аўдоця, Аўрора, Каўказ, Боўш, Роўда, аўгіевы стайні; але: краіна В'етнам, рака Влтава.*

Гук [у] не чаргуецца з [ў]:

а) у канцы запазычаных слоў: *фрау, Шоу, Ландау, Каратау, Дахау, Цеміртау, ток-шоу, ноу-хау;*

б) пад націскам: *да ўрны, Брэсцкая ўнія, групоўка ўльтра, норма і ўзус, аўл, баўл, аўкаць;*

в) у запазычаных словах, якія заканчваюцца на -ум, -ус: *прэзідыум, кансіліум, радыус, страус, соус, — і вытворных ад іх;*

г) на пачатку ўласных імён і назваў: *ва Узбекістан (для ўзбекаў), на Уральскіх гарах (на ўральскіх дарогах), на Украіне (за ўкраінцаў), за Уладзіміра.*

Праваяпіс некаторых **спалучэнняў зычных у корані і на стыку кораня і суфікса** заснаваны на фанетычным прынцыпе:

а) праваяпіс *зн, сн, сл, рн* на месцы гістарычных спалучэнняў зычных *здн, згн, стн, скн, стл, рдн*: *празны (прыезд); бразнуць (бразгаць); пачэсны (чэсць), кантрасны (кантраст), кампасны (кампост), фарпасны (фарпост); пырнуць (пырскаць) (але: віскнуць, націскны), шчаслівы (шчасце); міласэрны (сардэчны);*

б) напісанне літары *ц* на месцы спалучэнняў каранёвых [т], [ц], [к], [ч] і суфіксальнага [с] (з суфікса -ск-): *салдацкі, студэцкі, кравецкі, пухавіцкі, мастацкі*;

в) напісанне літары *с* на месцы спалучэнняў каранёвых [ж], [ш], [г], [х] і суфіксальнага [с] (-ств-): у словах тыпу *прыгожы — прыгостава, харошы — хараство, многа — мноства, птушка — птаства*, а таксама літары *с* на месцы спалучэння каранёвага [с] і суфіксальнага [с] (-ск-): *беларус — беларускі, Палессе — палескі, матрос — матроскі*;

г) напісанне *чч* на месцы спалучэнняў [цк], [к] і [ч]: *Полаччына, Случчына, Нямецчына, але: Навагрудчына*;

д) напісанне *шч* на месцы спалучэння зычных *ск, ст, с'ц'* на канцы кораня слова: *воск — вашчыць, густы — гушчар, хрысціць — хрышчоны, але: пясчынка, пясчанік, супясчаны, супясчанік, брусчатка*.

Спалучэнне зычных *дт* на канцы слоў іншамоўнага паходжання перадаецца праз *т*: *Гумбальт, Кранштат, Брант, Рэмбрант, Шміт*.

Фанетычнаму прынцыпу падпарадкоўваецца **правапіс прыставак на з** (*раз-, уз-, без-, цераз-*). У адпаведнасці з літаратурнай нормай перад звонкімі зычнымі вымаўляем і пішам з: *збег, разбіць, узбярэжжа, бездакорны*; перад глухімі — *с*: *сказаць, рассыпаць, ускраіна, бясконцы, цераспалосіца*. (Фанетычны прынцып праводзіцца тут, аднак, не зусім паслядоўна: перад шыпячымі ў словах тыпу *бяшумны, расчысціць, зжаць* вымаўляюцца гукі [ш], [ж], г. зн. фанетычны прынцып тут ускладняецца фанематычным.)

У словах *расада, расаднік, расол, расольнік* традыцыйна пішацца адна літара *с*.

Правапіс д — дз, т — ц (дзеканне і цеканне) у словах славянскага паходжання адносіцца да ліку апорных напісанняў, таму не выклікае цяжкасцей: *вада — вадзе, лета — леце, людзі, дзеці*.

Але ў словах іншамоўнага паходжання дзеканне і цеканне перадаюцца згодна з вымаўленчымі нормамі і традыцыяй. У большасці запазычаных слоў [д] і [т] перад галоснымі пярэдняга рада перадаюцца літарамі *д, т*: *дырэктар, апладыменты, дэкан, тэатр, матэматыка* (параўн.: рус. *директор, декан, театр, математика*).

Перад суфіксамі *-ін, -ір, -ік, -ёр, -еец, -ейск-* [д] і [т] змякчаюцца і перадаюцца на пісьме літарамі *дз, ц*: *бландзін, апладзіраваць, білецік, акцёр, гвардзеец, індзейскі*.

Ва ўласных назвах іншамоўнага паходжання *д, т* або *дз, ц* пішуцца ў залежнасці ад іх вымаўлення: *Атэла, Дэфо, Одэр, Антарктыда*, але: *Дзікенс, Вівальдзі, Цюмень, Гаіці, Цюрых*.

Правапіс падоўжаных зычных. Падоўжанае вымаўленне зычных [дз'], [ц'], [з'], [з'], [с'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш] паміж галоснымі перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар (падоўжанае вымаўленне [дз'] абазначаецца спалучэннем *ддз*): *галлё, суддзя, жыццё, палоззе, калоссе, пытанне, збожжа, сучча, цацішка*.

Не падаўжаюцца пры вымаўленні і не падвойваюцца на пісьме зычныя ў словах *лю, разалью, Лья, Ульяна, Касьян*; у словах іншамоўнага паходжання: *каса, тона, група, Ала, але: ванна, манна, панна, донна, Мекка, Жанна, дурра, мецца, мадонна, саванна, бонна*.

3. На фанематычным прынцыпе ў беларускай мове грунтуецца пераважна правапіс зычных. Згодна з гэтым прынцыпам на пісьме ў межах марфем адлюстроўваюцца фанемы — гукі моцных пазіцый, г. зн. пазіцыйныя чаргаванні зычных на пісьме не перадаюцца (у межах адной і той жа марфемы гук у слабай пазіцыі абазначаецца той жа літарай, што і гук у моцнай пазіцыі), чым дасягаецца графічная аднастайнасць марфем. Асноўны спосаб праверкі напісання — падбор такога слова, у якім становішча гук будзе адпавядаць яго моцнай пазіцыі.

На фанематычным прынцыпе заснаваны наступныя правілы.

Правяпіс звонкіх/глухіх. Асімілятыўнае (пазіцыйнае) аглушэнне і азванчэнне зычных на пісьме не перадаецца. Незалежна ад вымаўлення назменна пішуцца (г. зн. так, як яны абазначаюцца ў моцнай пазіцыі, перад галоснымі і санорнымі (апорныя напісанні)) наступныя зычныя:

а) звонкія зычныя (каранёвыя) на канцы слова і ў сярэдзіне перад глухімі: *сад, моладзь, казка, сцежка, лыжка*;

б) прыстаўкі і прыназоўнікі на *-б, -д: абсыпаць, абпаліць, адказ, падказаць, перадсвяточны; аб сыне, над сталом, ад парога*;

в) прыназоўнікі на *-з: з саду, цераз плот, праз хвіліну*;

г) глухія перад звонкімі: *лічба, малацьба, просьба*.

Правяпіс цвёрдых/мяккіх зычных. Асімілятыўная мяккасць зычных, якая ўзнікае пад уплывам суседняга зычнага, на пісьме не перадаецца, г. зн. мяккі знак не пішацца пасля зычных, мяккасць якіх страчваецца ў моцнай пазіцыі (моцная пазіцыя — апорныя напісанні для цвёрдых/мяккіх: канец слова і перад цвёрдым зычным). Пішам *збіраць, спіць, мосцік*, бо ў моцнай пазіцыі — *збор, спаць, мост*. (Аднак гэтае правіла не заўсёды можна выкарыстаць: у некаторых выпадках нельга падабраць аднакаранёвае слова, дзе б гэтыя зычныя былі ў моцнай пазіцыі: *снег, святло, смех* і інш.)

Не перадаецца асімілятыўная мяккасць на пісьме пры фанематычным падаўжэнні зычных: *багацце, жаданне, насенне, калоссе*.

Спрадвечная, ці этымалагічная (не пазіцыйная), мяккасць зычных абазначаецца на пісьме мяккім знакам, які сведчыць пра наяўнасць самастойнай мяккай фанемы: *рысь, пяць, вуаль*. Гэта так званыя апорныя напісанні (сфера графікі). Калі падобныя словы напісаць без мяккага знака, атрымаецца зусім іншае слова (параўн.: *рыс, пят, вугал*).

Як знак мяккасці мяккі знак ужываецца з зычнымі *дз, ц, з, с, л, н*, калі яны знаходзяцца на канцы слова або перад іншымі зычнымі (астатнія зычныя ў гэтых пазіцыях бываюць толькі цвёрдымі: *сем, дроб, мыш, звер*):

1) на канцы слова ў назоўніках: *медзь, соль, вугаль, камень* і інш.; неазначальнай форме і загадным ладзе дзеяслова: *даць, чытаць, хадзіць; глянь, (і ў) вытворных ад іх у сярэдзіне слова: гляньце, гляньма), сядзь (сядзьце, сядзьма);* лічэбніках: *пяць, дзевяць (пяцьдзясят, пяцьсот);* займенніках і часціцах: *хтось, калісь (хтосьці, калісьці), хто-небудзь, увесь;*

2) у сярэдзіне слова перад зычнымі *б, м, к:* *разьба, хадзьба, пісьмо, ведзьма, вазьму, бацька* і інш., а таксама ў вытворных ад гэтых слоў, калі мяккі зычны аказваецца перад наступным мяккім (г. зн. у слабай пазіцыі сфера арфаграфіі): *вазьмі, пісьменнік, касьбе*. Асновай для правэркі служыць становішча перад цвёрдымі зычнымі: *вазьмі (вазьму), пісьменнік (пісьмо), касьбе (касьба)*. Перад цвёрдым зычным мяккасць не знікае, і гэту этымалагічную мяккасць трэба абазначаць мяккім знакам;

3) пасля *л* перад любымі зычнымі, за выключэннем *л:* *пальцы, колькі, пільчык*, але: *раля, гулівы;*

4) у словах іншамоўнага паходжання перад ётавымі галоснымі: *наштальён, мадзьяр, марсельеза, раньце, каньяк* і інш. Традыцыйна мяккі знак у такіх выпадках называюць раздзяляльным, хоць гэта не зусім дакладна, бо ён хутчэй не раздзяляе, а перадае мяккасць зычнага перад *ј* (ётам). **Выключэнне:** пасля з перад ётам пішацца апостраф: *з'езд, з'ехаць, з'еў* і інш. Пасля іншых (цвёрдых) зычных перад ётавымі галоснымі таксама пішацца апостраф: *аб'ём, н'еса, бар'ер*. Пасля *ў* (нескладовага) апостраф не пішацца: *здароўе, шчаўе, салаўі;*

5) ва ўласных імёнах (імёнах па бацьку, прозвішчах, назвах), утвораных ад імёнаў на *-ій*, перад суфіксальнымі *-еў(-ев):* *Савельеў, Васільеў, Арсеньеў;*

6) у вытворных ад назоўніка на *-нь* словах мяккі знак пішацца перад суфіксам *-чык:* *каменьчык, агеньчык, праменьчык;* у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на *-нь* і ад слова *восень*, перад суфіксам *-ск-:* *студзенскі, восеньскі*, але: *конскі, любанскі, казанскі;* у суфіксах *-еньк-, -аньк-, -эньк-:* *прыгожанькі, вясёленькі, даражэнькі.*

Праваніс свісцячых/шыпячых зычных. Асіміляцыя свісцячых перад шыпячымі і шыпячых перад свісцячымі на пісьме ў большасці выпадкаў не перадаецца. Таму пішуцца нязменна:

а) спалучэнні зычных *жж, жжд, шш, сч* (у вымаўленні доўгія [ж], [ждж], [ш], [шч]) у корані і на стыку прыстаўкі і кораня: *жжаць, выязджаць, шыштак, бяшумны, расчасаць, счарсцвець, але: шчасце, пяшчота, рошчына, ушчуваць, нішчымы* і вытворныя ад іх. (Ва ўласных імёнах магчымы *сч* і *шч:* *Счасны і Шчасны.*);

б) спалучэнне *сч, зч* (у вымаўленні [шч], [жч]) на стыку кораня і суфікса: *падпісчык, грузчык;*

в) спалучэнне *шс, жс* (у вымаўленні [с']) у дзеясловах: *мышся, адважся, збіраешся;*

г) спалучэнне каранёвых *ж, ч, ш* з суфіксальнай *ц* (у вымаўленні [сц], [ц:]): *у дзежцы, на рэчцы, на дошцы.*

Праваніс выбухных/афрыкат. Выбухныя (змычныя) *д, т* у спалучэнні з афрыкатамі *ц, ч* (у вымаўленні [ц:], [ч:]) пішуцца нязменна: *у лодцы, на кладцы, у вопратцы; лётчык, пералётчык, дакладчык.*

Паводле фанематычнага прынцыпу пішуцца ў геаграфічных назвах (вытворных ад іх словах) **каранёвыя зычныя *з, ж, ш, г, х* перад суфіксальнай *с*: *каўказскі, волжскі, чэшскі, нясвіжскі, выбаргскі, казахскі.***

Захоўваецца таксама каранёвая зычная *д* перад суфіксальнай *с* у прыметніках і назоўніках: *заводскі, канадскі, гарадскі, грамадства, параждства.*

На фанематычным прынцыпе грунтуецца **напісанне *е ў прыназоўніку без і часціцы не*: *без радасці, без дажджу, без дзяцей, не быў, не сумаваў, не слухаў*** (у вымаўленні — [н'а] быў, [б'аз] радасці і [н'э] сумаваў, [б'эз] дажджу).

4. Вялікая (прапісная) літара ўжываецца ў дзвюх функцыях: а) для вылучэння пэўных частак тэксту сказаў, вершаваных радкоў; б) для вылучэння ў тэксце ўласных імёнаў ці, інакш, для размежавання ўласных і агульных імёнаў: *раман і Раман, цётка і Цётка*. Асноўны прынцып гэтага раздзела арфаграфіі можа быць вызначаны як лексіка-граматычны. Сутнасць яго ў тым, што ўласныя назоўнікі пішуцца з вялікай літары, агульныя — з малой. Арфаграфічныя цяжкасці ўзнікаюць часам з-за невыразнасці мяжы паміж уласнымі і агульнымі назоўнікамі: *гарадок і Гарадок* (назва мястэчка).

Вялікая літара можа выкарыстоўвацца як стылістычны сродак падкрэслівання асаблівых адносін да чаго-небудзь, як сродак вылучэння слоў з пэўнай сімволікай: *Радзіма, Бацькаўшчына, Чалавек, Айчына, Свабода.*

З вялікай літары пішуцца:

1) прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі, клічкі жывёл: *Максім Багдановіч, Кандрат Кандратавіч Атраховіч (Кандрат Краніва), Жучка;*

2) геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Беларусь, Еўропа, Юнітэр, Зямля, Сонца;*

3) назвы дзяржаў, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя назвы, назвы вуліц, плошчаў: *Рэспубліка Беларусь, Віцебская вобласць, Сібір, плошча Незалежнасці, вуліца Юбілейная;*

4) назвы гістарычных падзей, свят, эпох (з вялікай літары пішуцца першае або два першыя словы): *Адраджэнне, Новы год, Вялікая Айчынная вайна, Парыжская камуна;*

5) назвы найвышэйшых дзяржаўных устаноў (з вялікай літары пішуцца ўсе словы): *Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь, Савет Міністраў;* назвы міністэрстваў, дзяржаўных устаноў (з вялікай літары пішацца першае слова): *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Міністэрства народнай адукацыі, Таварыства беларускай мовы імя Францыска Скарыны;*

6) назвы вышэйшых дзяржаўных пасадаў і ганаровых званняў: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор, Герой Працы.* Назвы пасадаў, тытулаў пішуцца з малой літары: *міністр адукацыі, заслужаны дзеяч навук;*

7) поўныя назвы ордэнаў і медалёў (словы ордэн, медаль пішуцца з малой літары): *ордэн «Знак Пашаны»*, *медаль «За адвагу»*;

8) першае слова ў назвах газет, часопісаў, літаратурных твораў: *«Літаратура і мастацтва»*, *«Народная газета»*, *«Новая зямля»*;

9) прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў людзей пры дапамозе суфіксаў *-оў/-ов-*; *-аў/-ав-*; *-еў/-ев-*; *-ёў/-ёв-*; *-ін/-ын-*: *Караткевічаў раман*, *Зосіна паліто*, *Купалавы творы*, *Юлін шытак*, а таксама прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў пры дапамозе суфіксаў *-ск-*, *-аўск-*, *-еўск-*, калі прыметнікі ўваходзяць у склад назваў, адпаведных назвам са словамі імя, памяці: *Коласаўская стыпендыя*, *Купалаўскія чытанні*. У астатніх выпадках падобныя прыметнікі пішуцца з малой літары: *коласаўскі стыль*, *мележаўская мова*.

2. ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ, ХАРАКТАРУ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ І НАЯЎНАСЦІ/ АДСУТНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАЙ ПЕРСПЕКТЫВЫ

3 гісторыі фарміравання беларускай лексікі. Гісторыя фарміравання беларускай лексікі і шляхі яе развіцця цесна звязаны з гісторыяй беларускага народа, яго паходжаннем, сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыццём, узаемаадносінамі з іншымі народамі. Кожны з гэтых фактараў пакінуў свой след у лексіцы беларускай мовы, шляхах яе фарміравання, сярод якіх можна выдзеліць два асноўныя: прамы і шлях запазычання. Для першага характэрна развіццё і ўдасканаленне спрадвечнага лексічнага пласта, для другога — папаўненне лексічнай сістэмы словамі з іншых моў. Адпаведна ў лексіцы беларускай мовы вылучаюцца словы спрадвечныя і іншамоўныя.

Асноўным пластом лексічнай сістэмы беларускай мовы на ўсіх этапах яе гістарычнага развіцця з'яўлялася і з'яўляецца спрадвечная лексіка, якая вызначае яе самабытнасць, абумоўлівае асаблівасці сістэмнай арганізацыі мовы. На генетычнай аснове ў складзе спрадвечнай лексікі вылучаюцца чатыры пласты слоў: індаеўрапейскія, агульнаславянскія (праславянскія), усходнеславянскія і ўласна беларускія.

Індаеўрапейскімі называюцца такія словы, якія ўзніклі ў індаеўрапейскай прамове ў перыяд індаеўрапейскай этнічнай агульнасці. Калі ў 4 тыс. да н. э. індаеўрапейская этнічная агульнасць распалася і перастала існаваць індаеўрапейская прамова, тыя індаеўрапейскія словы, што абазначалі жыццёва важныя канкрэтныя прадметы і з'явы жывой і нежывой прыроды, прыметы, дзеянні, а таксама адзінкавыя абстрактныя паняцці, узялі ў спадчыну мовы індаеўрапейскай сям'і, у тым ліку і агуль-

наславянская. Загульнаславянскай мовы індаеўрапейскія словы перайшлі ў старажытнарускую, а пасля яе распаду ў асобныя ўсходнеславянскія мовы, г. зн. беларускую, рускую і ўкраінскую, і дайшлі да нашага часу. Індаеўрапейскімі паводле паходжання з’яўляюцца назвы:

- 1) роднасці і сваяцтва: *брат, дзед, зяць, мама, маці, сын, сястра*;
- 2) органаў і частак цела чалавека і жывёлы: *бровы, века, вуха, грудзі, грыва, зуб*;
- 3) жывёл, птушак, насякомых і іншых жывых істот: *алень, воўк, вуж, дрозд, карова*;
- 4) раслін, іх частак і пладоў: *бязроза, вярба, гарох, дуб, жолуд, клён*;
- 5) населеных пунктаў, жылых і гаспадарчых пабудоў, іх частак: *вароты, горад, дзверы, дом*;
- 6) аб’ектаў, рэчываў на зямной паверхні і ў нетрах зямлі: *балота, вада, вугаль, гара, камень, мора, скала*;
- 7) атмасферных з’яў: *вецер, град, дым, раса, снег*;
- 8) прылад і прадметаў працы: *вось, жорны, саха*;
- 9) часавых паняццяў (поры года, месяцы, дні і інш.): *вечар, дзень, зіма*;
- 10) асобных абстрактных паняццяў: *бяда, вера, дух*;
- 11) прымет і якасцей: *босы, востры, крывы, новы*;
- 12) дзеянняў, вытворчых працэсаў, станаў: *біць, брыць, будзіць, вязці, віць, знаць, гарэць, драмаць, дзьмуць, жаць, ісці, кіпець*.

Акрамя таго, індаеўрапейскімі ў беларускай мове з’яўляюцца асобныя лічэбнікі, займеннікі, прыназоўнікі: *два, сто, вы, сам, свой, твой, ты, аб, па, пры, пра, у* і інш.

Індаеўрапейскія словы пашыраны ў розных мовах індаеўрапейскай сям’і — славянскіх, заходнееўрапейскіх, індыйскіх і інш., напрыклад: бел. *два*, рус. *два*, укр. *два*, балг. *два*, сербахарв. *два*, славен. *dva*, чэш. *dva*, слвц. *dva*, пол. *dwa*, в.-луж. *dwaŕ*, н.-луж. *dwa*, ням. *zwei*, англ. *two*, фр. *deux*, літ. *du*, лат. *divi*, ст.-прус. *dwai*, ст.-інд. *divāu*, лац. *duo*, ірл. *Dāu*, гоц. *twai*, алб. *dy*.

Па меры распаду індаеўрапейскай этнічнай агульнасці на аснове розных дыялектаў паступова складваліся новыя моўныя адзінствы: індыйскае, іранскае, балтыйскае, германскае, раманскае, італійскае і інш. Адным з такіх адзінстваў было славянскае, у межах якога сфарміравалася праславянская мова. Ёю карысталіся ўсе славяне ўжо ў 3-м тыс. да н. э. Праславянская мова існавала звыш трох тысяч гадоў і за гэты час папоўнілася многімі новаўтварэннямі, якія ўваходзяць у лексічны склад сучасных славянскіх моў, у тым ліку і беларускай.

Сярод агульнаславянскіх слоў самы шматлікі разрад складаюць назознікі. З іх найперш вылучаюцца тыя самыя групы, што і ў індаеўрапейскай лексіцы, а іменна назвы:

- 1) роднасці і сваяцтва: *баба, бабка, дзіця, жаніх, кум, мачаха, нявестка, сват, сваця, сірата, удава*;

2) органаў і частак цела чалавека і жывёлы: *барада, бядро, горб, горла, губа, галава, жыла, лоб*;

3) жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых жывых істот: *акунь, арол, баран, бык, варона, вобла, дзяцел, жаба, жук, заяц, змяя, клешч, конь, куніца, лебедзь, мядзведзь, рак, сойка, сом, чарвяк*;

4) раслін, іх частак і пладоў: *авёс, арэх, асак, брусніцы, вішня, вяз, дупло, дыня, жыта, колас, корань, лаза, лебядка, ліст, мак, морква, мох, сасна, сліва, чаромха, шышка, яблык, ясень, ячмень*;

5) населеных пунктаў, жылых і гаспадарчых пабудов, іх частак: *акно, гумно, парог, страхы, сцяло, харомы*;

6) аб'ектаў і рэчываў на зямной паверхні і ў нетрах зямлі: *брод, возера, волава, гліна, дуброва, жалеза, іл, луг, пясок, рака, руда, ручай*;

7) паняццяў сусвету і атмасферных з'яў: *бура, віхор, гром, дождж, імгла, іней, лёд, мороз, прастора, суша*;

8) прылад, прадметаў і прадуктаў працы: *абруч, барана, валакно, вілы, граблі, долата, замок, каса, клей, ключ, мятла, невад, палатно, пражы, рэштата, сані, сіта, хамут*;

9) часавых паняццяў: *восень, год, лета, месяц, міг, нядзеля, панядзелак, чацвер*;

10) абстрактных паняццяў: *боль, віна, воля, гнёт, грэх, клятва, краса, крыўда, лад, ласка, мука, праўда, радасць, сіла*.

Акрамя таго, вылучаюцца такія групы слоў:

1) назвы прадметаў быту (адзенне, посуд, мэбля і інш.): *бочка, вядро, жбан, кажух, крэсла, мех, мыла, пасцель, рагожа, сукно*;

2) назвы прадуктаў харчавання, пітва і інш.: *блін, ялавічына, дрожджы, калач, каша, квас, кісель, крупы, масла, піва, сала*;

3) ваенныя тэрміны: *абарона, бой, вайна, воін, войска, дружына, кап'ё, лук, полк, пяхота, страла*;

4) назвы асоб паводле іх дзейнасці: *ваявода, ганчар, злодзей, каваль, купец, няня, прачка, ратай, стараста*;

5) назвы грамадска-палітычных паняццяў: *пасол, племя, суд*.

Другі па колькасці разрад агульнаславянскіх слоў складаюць дзеясловы, якія абазначаюць:

1) розныя дзеянні і працэсы: *адзець, бляць, варыць, веяць, выць, глытаць, дыхаць, кусаць, ліняць, мыць, стаяць, цвісці, чырыкаць*;

2) адчуванні, дзеянні, якія абазначаюць працэс пераходу з аднаго стану ў другі: *баяцца, брадзіць, вянуць, гложуць, гніць, дрыжаць, ляжаць, мерзнуць, нюхаць, пахнуць, пухнуць, слухаць, сохнуць*;

3) рух: *бегчы, ехаць, імчаць, ляцець, паўзці*;

4) маўленне: *барматаць, гаварыць, крычаць, хваляць*.

Значную частку агульнаславянскай лексікі (трэцяя група слоў па колькасці) складаюць прыметнікі са значэннем:

1) якасці, уласцівасці, прыметы і стану: *багаты, бедны, здаровы, злы, ласкавы, лысы, люты, мілы, мудры, раўнівы, хітры, скупы*;

2) колеру: *белы, жоўты, зялёны, русы, рыжы, светлы, сіні, чорны*;

3) памеру, вагі: *вузкі, высокі, глыбокі, кароткі, тонкі*;

4) смаку і іншых адчуванняў: *горкі, кіслы, мяккі, халодны, цёплы, ціхі, чэрствы*;

5) часу, адлегласці: *далёкі, даўні, позні*.

Да агульнаславянскага лексічнага фонду адносяцца таксама:

1) лічэбнікі: *адзін, восем, дзесяць, трыста, тысяча, чатыры*;

2) займеннікі: *я, ён, мы, хто, што, сам*;

3) прыслоўі: *куды, пасля, сюды, так, там, ужо, усюды*;

4) прыназоўнікі: *за, над, пад, да, к*;

5) злучнікі, часціцы, выклічнікі: *а, і, ды, бы, так, ні, ну*.

Індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы самыя старажытныя ў лексіцы сучасных славянскіх моў. Гэтых слоў налічваецца каля дзвюх тысяч. Калі ўлічыць, што «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў 5 тамах падае каля 100 тысяч слоў, то стане відавочным, што і індаеўрапейскія, і агульнаславянскія словы складуць усяго 1/50 частку слоўніка. Аднак паколькі гэтыя словы абазначаюць самыя важныя прадметы, з'явы, прыметы, дзеянні ў прыродзе, акаляючай рэчаіснасці, фізічным і духоўным жыццём чалавека, яны складаюць прыкладна 1/4 частку найбольш ужывальных у штодзённых моўных зносінах слоў. Па сваім месцы і ролі індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы адносяцца да агульнаўжывальных, стылістычна нейтральных лексічных адзінак, якія ўваходзяць у ядро слоўніка беларускай мовы і служаць базай для ўтварэння шматлікіх разрадаў новых слоў.

Усходнеславянскія словы

У VI—VII стст. н. э. праславянская мова распалася на шэраг дыялектаў, на аснове якіх пачалі фарміравацца самастойныя славянскія мовы. З гэтага часу пачынаецца гісторыя ўсходнеславянскай мовы, агульнай мовы ўсходніх славян, якая склалася ў VIII—IX стст. У далейшым яна развівалася як мова ўсходнеславянскай народнасці ў выніку працэсу кансалідацыі ўсходніх славян і ўтварэння старажытнай дзяржавы з цэнтрам у Кіеве.

Словы, якія ўзніклі ў перыяд адасаблення ўсходнеславянскіх дыялектаў, утварэння і развіцця адзінай мовы ўсходніх славян, якую прынята называць старажытнарускай (інакш агульнаўсходнеславянскай), лічацца ўсходнеславянскімі.

Усходнеславянскія словы адлюстроўваюць тыя зрухі ў сацыяльна-эканамічным і грамадскім жыцці ўсходніх славян, якія адбыліся на працягу VI—XIV стст. Названы пласт слоў даволі значны, багацейшы ў колькас-

ных і ў лексіка-семантычных адносінах за праславянскую лексіку, аднак да нашага часу застаецца найменш даследаваным, не вывучаным, нават не апісаным. Гэта тлумачыцца тым, што надзвычай складана вылучыць сярод славянскіх слоў усходнеславянскія, паколькі адны з іх з’яўляюцца агульнымі для ўсходнеславянскіх і паўднёваславянскіх моў, другія для ўсходнеславянскіх і заходнеславянскіх, трэція для заходнеславянскіх і паўднёваславянскіх. Больш за тое, некаторыя словы сустракаюцца ва ўкраінскай і беларускай мовах (бел. *вежа, краіна*, укр. *вежа, країна*), а ў рускай мове ім адпавядаюць іншыя лексічныя адзінкі (*башня, страна*); асобныя словы характэрны для рускай і ўкраінскай моў (рус. *белка, клюква*, укр. *білка, клюква*), а ў беларускай мове ўжываюцца іншыя словы (*вавёрка, журавіны*); некаторыя лексічныя адзінкі агульныя для беларускай і рускай моў (бел. *ваўчок, кадушка*, рус. *волчок, кадушка*), а ва ўкраінскай мове яны не выкарыстоўваюцца (украінскія адпаведнікі — *дзига, бодня*).

Уласна беларускія словы

Кіеўская Русь у сярэдзіне XII ст. распалася на асобныя феадальныя княствы, і на рубяжы XIII–XIV стст. пачалі фарміравацца руская, беларуская, украінская народнасці і іх мовы.

Словы, якія ў працэсе фарміравання і развіцця беларускай мовы ўзніклі на яе ўласнай лексічнай аснове ці ўтвораны пры дапамозе ўласных словаўтваральных сродкаў ад запазычаных лексічных адзінак, называюцца ўласна беларускімі. Сярод іх назвы:

1) асоб паводле іх дзейнасці, асаблівай характару, паводзін, а таксама назвы міфічных істот: *абібок, араты, асілак, барацьбіт, вадзянік, вайсковец, вясковец, летуценнік, нячысік, сейбіт, працаўнік*;

2) паняццяў жывёльнага свету: *берацянка, бусел, валасянка, вусень, кнігаўка, крыжанка*;

3) паняццяў расліннага свету: *абабак, алешнік, амежнік, багноўка, боцікі, бусельнік, буякі, вапнаўка, ваўчкі, вятроўнік, каліва*;

4) атмасферных з’яў і паняццяў: *абліваха, вясёлка, заранка, змрок, золак, надвор’е, світанне, спёка, цемра*;

5) пабудов і іх частак: *будынак, вазоўня, вільчак, вочап, вушак, вяшнік, падпаветка*;

6) прадметаў быту: *вопратка, спадніца, хустка*;

7) страў: *дранікі, зацірка*;

8) часавых і прасторавых паняццяў: *аблога, адвячорак, адтуліна, аселіца, выжарына, красавік, палетак, рانیца, сакавік, сяліба*;

9) паняццяў колькасці і меры: *абярэмак, ахапак*;

10) абстрактных паняццяў: *абставіны, асяроддзе, водгулле, вытрымка, жаданне, здань, знямога, летуценне, мара, пакута, пяшчота*;

11) разнастайных якасцей, уласцівасцей, прымет: *абкарэлы, адмыслывы, апошні, ацеслівы, бадзёры, буйны, вадкі, гаротны, дрэнны;*

12) дзеянняў і працэсаў: *абняславіць, адказаць, адлюстраваць, выклікаць, гаманіць, дазволіць, кратаць, пакутаваць, сачыць;*

13) навуковых і тэхнічных тэрмінаў: *абалоннікі, асяродак, байка, ваганні, выказнік, дзейнік, замова, прымаўка, разлік, рух, свідравіна.*

Пераважная большасць уласна беларускіх слоў — вытворныя лексічныя адзінкі. Як правіла, сфарміраваліся яны на базе індаеўрапейскіх, агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх слоў або слоў, уласцівых народнай гаворцы, на аснове якой адбывалася фарміраванне і далейшае развіццё мовы беларускай народнасці, а затым беларускай нацыянальнай мовы.

Некаторыя ўласна беларускія словы выцеснілі з моўнага ўжытку ранейшыя лексічныя адзінкі. Так, словы *бачыць* і *будаваць* пачалі выкарыстоўвацца ў беларускай мове з XIV ст. і паступова выцеснілі адпаведна агульнаславянскія словы *видети* і *строити*. Словы *сакавік* і *сход*, што з'явіліся ў XIX — пачатку XX ст., хутка пашырыліся ў мове замест лексічных адзінак *март* (назва генетычна звязана са стараславянیزмам *марѣтъ*) і *сабрание* (рус. *собрание*).

Уласна беларуская лексіка — багатая ў колькасных і лексіка-семантычных адносінах частка слоўнікавага складу беларускай мовы. Аднак неабходна заўважыць, што ў сучасным мовазнаўстве яна недастаткова вывучана і не зусім выразна акрэслены крытэрыі яе вызначэння. Звычайна лічыцца, што ўласнымі лексічнымі адзінкамі ў той ці іншай мове з'яўляюцца тыя словы, якія існуюць толькі ў дадзенай мове і не выкарыстоўваюцца ў іншых, перш за ўсё роднасных мовах. Гэта галоўны і самы надзейны крытэрыі. Аднак пры вызначэнні ўласна беларускіх слоў неабходна ўлічваць наступнае. У Вялікім Княстве Літоўскім беларускі і ўкраінскі народы працяглы час карысталіся адной пісьмовай мовай, і многія словы, што ўзніклі ў той перыяд, сталі фактам беларускай і ўкраінскай лексікі, напрыклад: *бачыць, буйны, буякі, варыва, звычай, лічба, справа* і інш. Падобныя словы неабходна лічыць уласна беларускімі (як і ўласна ўкраінскімі), таму што яны захаваліся без істотных структурных змен у адной і другой мове да нашага часу, а некаторыя з іх развілі ў лексіка-семантычнай сістэме адпаведныя словаўтваральныя гнёзды.

Беларускі народ на працягу сваёй гісторыі жыў у непасрэдным суадносінах з польскім народам, а з часоў Люблінскай уніі 1569 г. і да 1795 г. частка беларускіх зямель знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай. Таму некаторыя словы, утвораныя ў той час, у аднолькавай меры пашыраны ў беларускай і польскай мовах, напрыклад: *будынак, гоман, закутак, згода, кудзеля, мова, пільнасць, смутак, учынак* і інш. Такія словы таксама трэба лічыць уласна беларускімі (як і ўласна польскімі).

Да ўласна беларускіх неабходна таксама адносіць лексічныя адзінкі, утвораныя ад агульнаславянскіх ці ўсходнеславянскіх каранёвых марфем пры дапамозе прыставак ці суфіксаў, уласцівых беларускай мове, напрыклад: *авечка, вучань, пустка, пранізаць*. Падобныя словы маюць у рускай мове адпаведнікі з той жа каранёвай марфемай, але з іншымі словаўтваральнымі сродкамі: *овца, ученик, пустошь, пронзить*. Паколькі ўтваральныя асновы адных і другіх узыходзяць да агульнаславянскіх лексем *овьца, учити, пустъ, нъзити*, а вытворныя словы ў беларускай і рускай мовах адрозніваюцца словаўтваральнымі сродкамі, то гэта дае падставу разглядаць прыведзеныя вышэй лексічныя адзінкі як вынік унутранага моўнага развіцця.

Да ўласна беларускай лексікі адносяцца так званыя словы-калькі тыпу *выбіральнасць, вызначальнік, датычная, другасны, грамадскі, самадзейны* (параўн.: рус. *избирательность, определитель, касательная, вторичный, общественный, самодетельный*). Аднясенне падобных слоў-калек да ўласна беларускай лексікі абумоўліваецца тым, што гэтыя словы створаны на базе такіх каранёвых і словаўтваральных марфем, якія з'яўляюцца спрадвечнымі элементамі беларускай мовы.

Уласна беларускія словы адлюстроўваюць асаблівасці жыцця і быту беларускага народа на розных этапах яго гістарычнага развіцця, спецыфіку беларускай мовы, яе самабытнасць і непаўторнае хараство.

Запазычаныя словы

Значную частку лексічнага фонду беларускай мовы складаюць запазычаныя словы. Яны пранікаюць у беларускую мову прамым ці ўскосным шляхам, г. зн. непасрэдна з іншай мовы ў беларускую або праз якую-небудзь мову-пасрэдніцу. У адпаведнасці з гэтым лексічныя запазычанні бываюць прамыя (ці непасрэдныя) і ўскосныя (або апасрэдаваныя). Да першых адносяцца, напрыклад, рускія словы *ваенрук, глушыцель*, польскія — *зрада, моц*; да другіх — чэшскае слова *бавоўна*, што прыйшло ў беларускую мову праз польскую, цюркскае *табар*, якое трапіла спачатку ў венгерскую мову, затым — у польскую, а з польскай — у беларускую.

Неабходна мець на ўвазе таксама і тое, што адны іншамоўныя словы праніклі вусным шляхам, г. зн. перш трапілі ў жывую гаворку, а пазней пашырыліся ў пісьменнасці і замацаваліся ў лексічнай сістэме беларускай літаратурнай мовы, другія — кніжным шляхам, калі пачыналі ўжывацца ў пісьменнасці, у літаратурнай мове, а потым паступова становіліся вядомымі ў гаворцы. Звычайна вусным шляхам запазычваліся словы, якія абазначаюць прадметы хатняга, гаспадарчага і прамысловага ўжытку, назвы будынкаў, прылад працы, посуду, страў і да т. п., напрыклад: *сцёрта* (літ.), *ланцуг* (ням.), *патэльня* (пол.). Словы, якія абазначаюць розныя

навуковыя і абстрактныя паняцці, часцей за ўсё запазычваліся кніжным шляхам, напрыклад: *генетыка* (грэч.), *інфляцыя* (лац.), *дысананс* (фр.).

Пераважную большасць іншамоўных слоў беларуская мова запазычыла ў якасці назваў новых прадметаў, з’яў, дзеянняў, прымет, навуковых і тэхнічных паняццяў, што з’яўляліся ў працэсе моўных кантактаў паміж народамі, абмену інфармацыяй у розных сферах жыццядзейнасці грамадства.

Асобныя іншамоўныя словы былі запазычаны для таго, каб, з аднаго боку, дакладна выразіць сутнасць таго ці іншага паняцця, а з другога — выразна акрэсліць семантыку спрадвечна беларускага слова. Так, слова *гаворка* на старонках беларускіх выданняў пачатку XX ст. ужывалася як сродак намінацыі двух паняццяў: *‘асобная разнавіднасць мясцовай мовы’* і *‘сукупнасць асобных аднародных разнавіднасцей мясцовай мовы’*. Пазней у другім значэнні замацавалася грэчаскае слова *дыялект*, у выніку чаго і слова *гаворка* стала сэнсава дакладным.

Шматлікія іншамоўныя словы замацаваліся ў якасці сінанімічных сродкаў, што ўзбагаціла стылістычныя і мастацка-выяўленчыя магчымасці беларускай мовы, напрыклад: *воплескі* — *апладысменты* (фр.) — *авацыі* (лац.), *будынак* — *гмах* (пол.).

Многія словы іншамоўнага паходжання так даўно і настолькі трывала замацаваліся ў лексічнай сістэме беларускай мовы, што бывае цяжка вызначыць, з якой мовы і калі яны былі запазычаны. Гэта абумоўлена перш за ўсё тым, што этымалогія асобных слоў не заўсёды дакладна высветлена. Акрамя таго, некаторыя словы, асабліва кніжнага характару, маглі трапіць у беларускую мову яшчэ ў XIV—XVII стст., потым выйсці з ужытку і паступова забыцца (калі старабеларуская літаратурная мова, забароненая ў 1696 г. сеймам Рэчы Паспалітай, к канцу XVIII ст. прыйшла да заняпаду), а ў XIX—XX стст. зноў быць запазычанымі новай беларускай літаратурнай мовай. І зусім верагодна, што ў першым выпадку іншамоўнае слова магло трапіць у беларускую мову пры пасрэдніцтве польскай мовы, а ў другім — рускай. Напрыклад, лацінскае слова *бакалаўр* было запазычана двойчы: старабеларускай мовай у XVI ст. пры пасрэдніцтве польскай мовы ў форме *бакаларь* (варыянты *бакалярь*, *бокаларь*; параўн. пол. *bakalarz*), а новай беларускай мовай — пры пасрэдніцтве рускай мовы ў форме *бакалаўр* (параўн. рус. *бакалавр*).

Асваенне іншамоўных слоў

Адрозненні ў графіцы, фанетычнай, марфалагічнай і лексічнай сістэмах, што існуюць паміж мовамі-крыніцамі і беларускай мовай, абумоўліваюць графічнае, фанетычнае, марфалагічнае і семантычнае асваенне іншамоўных слоў.

Графічнае асваенне іншамоўнага слова — гэта перадача яго на пісьме сродкамі беларускай графікі, беларускімі літарамі. Параўн.: рус. *гусеница*, *затыльник* — бел. *гусеніца*, *затыльнік*; пол. *dratwa*, *tos* — бел. *дратва*, *моц*.

Фанетычнае асваенне іншамоўнага слова — гэта асваенне яго гукавога складу адпаведна з нормамі беларускай фанетыкі. Параўн.: рус. *большевик*, *октябрьта*, *декабрист* — бел. *большавік*, *акцябраты*, *дзекабрыст*; укр. *ледащий* — бел. *лядашчы*; пол. *kochas'* — бел. *кахаць*.

Марфалагічнае (інакш — граматычнае) асваенне іншамоўнага слова — гэта падпарадкаванне яго правілам беларускай марфалогіі. Пры марфалагічным асваенні слова з іншай мовы набывае тыя адзнакі адпаведнай часціны мовы, тыя спосабы выражэння розных граматычных значэнняў, якія характэрны для ўласна беларускіх слоў дадзенага лексіка-граматычнага разраду. Так, род назоўнікаў у нямецкай і французскай мовах вызначаецца па артыклях. У беларускай мове яны не ўжываюцца, таму пры асваенні германізмаў і галіцызмаў артыклі апускаюцца, а функцыю паказчыка роду прымае на сябе канцавы гук асновы ці канчатак. Параўн.: ням. *der Autobus* — бел. *аўтобус*; фр. *la mode* — бел. *мода*.

Іншы раз у працэсе запазычання і асваення катэгорыя роду іншамоўных слоў змяняецца, напрыклад: ням. *das Dach* (н. р.) — бел. *дах* (м. р.), фр. *la pension* (ж. р.) — бел. *пансіён* (м. р.).

Некаторыя іншамоўныя словы пры іх асваенні змяняюць катэгорыю ліку ці граматычны паказчык ліку, напрыклад: англ. *beefsteaks*, *beams* (мн. л.) — бел. *біфштэкс*, *бімс* (адз. л.).

Асобныя іншамоўныя словы ў працэсе іх граматычнага асваення пераходзяць з адной часціны мовы ў другую. У такім разе слова страчвае адны граматычныя значэнні, а другія набывае. Гэту з'яву прынята называць поўным граматычным пераасэнсаваннем іншамоўнага слова. Параўн.: лац. *Vicer* (прым., 'двухгаловы') — бел. *біцэпс* (наз., 'мышца пляча'); фр. *la blanc* (прым., 'белы') — бел. *бланк* (наз., 'ліст паперы з друкаваным загалоўкам устаноў').

Часам запазычаныя іншамоўныя назвы адрозніваюцца ад свайго этымона тым, што ў мове-крыніцы яны складаюцца з некалькіх слоў, а ў мове, якая іх запазычыла, — з аднаго. Параўн.: фр. *à jour* — бел. *ажур*; фр. *corps de ballet* — бел. *кардэбалет*. З'ява пераходу шматслоўнай назвы ў аднаслоўную называецца **лексікалізацыяй**.

Семантычнае (інакш —сэнсавое) асваенне іншамоўнага слова — гэта асваенне яго значэння. Калі прадметы, з'явы і паняцці, што атрымалі назву ў адной мове, становяцца характэрнымі і ў жыцці іншых народаў, то такія іншамоўныя словы могуць арганічна ўвайсці ў лексіку розных моў і лічыцца семантычна асвоенымі. Напрыклад, словы *камбайн* і *трактар* англійскага паходжання, аднак у іх прадметным значэнні няма нічога, што звязвала б гэтыя словы толькі з англійскай рэчаіснасцю. Рэаліі, абаз-

начання імі, у аднолькавай ступені характэрны для жыцця англійскага і, напрыклад, беларускага народаў, таму словы *камбайн* і *трактар* лічацца семантычна асвоенымі беларускай мовай.

Пры семантычным асваенні некаторыя іншамоўныя словы не змяняюць свайго значэння (ням. *der Ranzen* і бел. *ранец* ‘ранец, сумка’; пол. *dratwa* і бел. *дратва* ‘нітка для шыцця абутку’); многія іншамоўныя словы звужаюць сваё значэнне ў мове, якая іх запазычыла (ням. *die Börse* ‘кашталёк; установа’; бел. *біржа* ‘ўстанова’); асобныя словы пераасэнсоўваюцца (ням. *das Wachs* ‘воск’, бел. *вакса* ‘мазь для абутку’).

Абсалютная большасць іншамоўных слоў асвоена графічна, фанетычна, марфалагічна і семантычна. Яны з’яўляюцца паўнапраўнымі адзінкамі лексічнай сістэмы беларускай мовы, свабодна выкарыстоўваюцца ўсімі яе носьбітамі і называюцца лексічнымі запазычаннямі.

Акрамя семантычна асвоеных іншамоўных слоў, у беларускай мове існуюць так званыя **экзатызмы**. Экзатызмы – гэта іншамоўныя словы, значэнне якіх не поўнаасвоена беларускай мовай, паколькі яны абазначаюць такія прадметы і паняцці, што звязаны з асаблівасцямі жыцця і побыту якога-небудзь народа. Параўнаем, напрыклад, цюркскія словы *сарафан* і *чадра*. Адно і другое абазначаюць адпаведныя віды жаночага адзення. Але тое з іх, што называецца словам *сарафан*, стала настолькі звычайным для быту беларускіх жанчын, што яго назва поўнаасвоена беларускай мовай, не ўспрымаецца як чужародная. Чадру ж носяць жанчыны-мусульманкі, таму слова *чадра* абавязкова выклікае ў свядомасці ўяўленне пра своеасаблівасць быту народаў мусульманскага Усходу. У выніку цюркізм *чадра* застаецца семантычна не асвоеным беларускай мовай.

Сярод экзатызмаў вылучаюцца назвы:

1) арганізацый і ўстаноў асобных краін: *бундэстаг*, *бундэсвер* (ФРГ), *меджліс* (Іран, Турцыя), *сейм* (Рэч Паспалітая);

2) пасады, званняў, тытулаў: *акын*, *бай*, *клерк*, *імам*, *лорд*, *лэдзі*, *мадам*, *маркіз*, *містэр*, *мула*, *скіпер*, *фрау*, *шэрыф*;

3) паселішчаў і жылля: *аул*, *кішлак*, *сакля*;

4) страў і напіткаў: *джын*, *кішміш*, *лаваш*, *плоў*, *ракія*, *чача*;

5) відаў адзення: *бешмет*, *чадра*, *чалма*;

6) танцаў і музычных інструментаў: *джок*, *джыга*, *зурна*, *кантэле*, *там-там*, *чардаш*;

7) грашовых адзінак: *долар*, *злоты*, *іена*, *крона*, *леў*, *ліра*.

Экзатызмы не маюць адпаведнікаў у беларускай мове, таму іх выкарыстанне пры апісанні жыцця замежных краін непазбежна.

У вуснай і пісьмовай мове часам выкарыстоўваюцца такія іншамоўныя словы, чужароднасць якіх адчуваецца надзвычай выразна, напрыклад: *Вам paldieза шчодрасць, латышы* (А. П.); «*Проша, дарагія, проша*», – *павярнуўся Вініцэс тварам у запечны куток, калі на сталe ўсё было гатова* (Як.).

Прыклады паказваюць, што словы *paldies* (г. зн. дзякуй) і *проша* могуць замяняцца адпаведнымі словамі беларускай мовы. Значыць, іх выкарыстанне ў гэксце абумоўлена пэўнымі стылістычнымі мэтамі, а не адсутнасцю неабходнага слова ў беларускай мове. У адным і другім выпадку адчуваецца, што гэта іншамоўныя ўкрапанні ў гэксце. Такія словы называюцца **варварызмамі**. Да варварызмаў адносяцца словы і ўстойлівыя выразы, якія даўно выкарыстоўваюцца ў мове без перакладу і звычайна ў іншамоўным напісанні (*ab ovo* ‘з самага пачатку’, *tête-a-tête* ‘з вока на вока’), назвы замежных газет, часопісаў, некаторых прадпрыемстваў, арганізацый і г. д., якія не перакладаюцца на беларускую мову, а толькі перадаюцца на пісьме беларускімі літарамі («*Джэнерал мотарз*», «*Нью-Ёрк таймс*», «*Токіа сімбун*», «*Шнігель*»).

Інтэрнацыянальныя словы

Шматлікія іншамоўныя лексічныя адзінкі, запазычаныя і асвоеныя беларускай мовай, адносяцца да разраду інтэрнацыянальнай лексікі. Інтэрнацыянальнымі словамі, або інтэрнацыяналізмамі, звычайна лічацца словы, якія выражаюць паняцці міжнароднага характару са сферы палітыкі, эканомікі, навукі, тэхнікі, культуры і ўжываюцца не менш чым у трох неблізкароднасных мовах, напрыклад:

бел.	англ.	ням.	фр.
ансамбль	ensemble	Ensemble	ensemble
індустрыя	industry	Industrie	industrie
камунізм	communism	Kommunismus	communisme
малекула	molecule	Molekul	molecule

Гэтыя словы ў розных мовах маюць аднолькавую ці блізкую фанетыка-марфалагічную будову і семантычны аб’ём, а таксама, як правіла, не маюць дакладных адпаведнікаў у нацыянальных мовах.

Фонд інтэрнацыянальнай лексікі ў беларускай мове канчаткова склаўся ў сярэдзіне XX ст., калі беларуская нацыянальная мова пачала абслугоўваць розныя сферы жыцця і дзейнасці беларускага народа і ў яе лексічнай сістэме склаліся разнастайныя лексіка-семантычныя аб’яднанні слоў, у тым ліку тэрміналагічных. Аднак ужо ў XVI–XVII стст. у беларускай мове выкарыстоўваліся, напрыклад, словы *артыкул*, *гімн*, *дэкларацыя*, *камедыя*, у XIX — пачатку XX ст. — словы *аўтаномія*, *агітацыя*, *крызіс*, *палітыка*, якія цяпер адносяцца да інтэрнацыянальнай лексікі.

У складзе інтэрнацыянальнай лексікі вылучаюцца перш за ўсё словы грэчаскага і лацінскага паходжання, а таксама ўтвараныя на базе словаўтваральных элементаў названых моў, напрыклад: *алімпіяда*, *базіс*, *мелодыя* (грэч.); *агітацыя*, *арэна*, *экватар* (лац.); *аэраплан* (ад грэч. *aēr* ‘паветра’ і лац. *planum* ‘плоскасць’), *касманаўт* (ад грэч. *kosmo* ‘сусвет’ і *nautē* ‘мараплавец’).

Шмат слоў інтэрнацыянальнага характару паходзяць з заходнееўрапейскіх моў: *авіяцыя, ансамбль, мараль* (фр.); *вексель, ландшафт, штаб* (ням.); *байкот, тэлейп, хакей* (англ.); *арыя, брута, кампас* (італ.).

Калькі і паўкалькі

Узаемадзеянне на лексічным узроўні паміж рознымі мовамі праяўляецца не толькі ў запазычанні слоў, але і ў так званым калькаванні, калі па словаўтваральнай мадэлі іншамовнага слова на аснове ўласных моўных элементаў ствараюцца новыя словы, якія прынята называць калькамі. Калькі — гэта словы, утвораныя з уласных моўных элементаў па ўзору іншамовных слоў, параўн.: грэч. *biographia* (*bio* ‘жыццё’ і *grapho* ‘пішу’) і бел. *жыццёапісанне*; рус. *вычислитель* і бел. *вылічальнік*.

Сярод слоў, утвораных шляхам калькавання, адрозніваюць словаўтваральныя калькі, словаўтваральныя паўкалькі і семантычныя калькі.

Словаўтваральныя (інакш — поўныя) калькі — гэта словы, якія ўтвораны па ўзору іншамовных слоў, але адрозніваюцца ад іх усімі словаўтваральнымі элементамі, напрыклад: *вызначальнік* (параўн.: рус. *определитель*), *выпраменьванне* (*излучение*).

Словаўтваральныя паўкалькі (інакш — няпоўныя калькі) — гэта словы, якія ўтвораны па ўзору іншамовных слоў і толькі часткова адрозніваюцца ад іх словаўтваральнымі элементамі, напрыклад: *бязважкасць* (параўн.: рус. *невесомость*), *каплеўлоўнік* (*каплеуловитель*).

Семантычныя (інакш — сэнсавыя) калькі — гэта ўласна беларускія словы, якія набылі тыя самыя пераносныя значэнні, што і адпаведныя іншамовныя словы. Напрыклад, спецыяльнае значэнне ‘здольнасць супраціўляцца ўтварэнню дэфармацыі’ ў семантыцы беларускага слова *жорсткасць* развілося пад уплывам рускага слова *жѣткость*; навуковыя філасофскія значэнні ў словах *прастора* і *час* замацаваліся пад уплывам рускіх слоў *пространство* і *время*.

Калькаванне — адзін са шляхоў папаўнення лексікі, да якога звяртаюцца ў тых выпадках, калі пераклад іншамовнага слова немагчымы, а запазычанне яго па тых ці іншых прычынах непажадана.

Лексіка актыўнага і пасіўнага запасу

Большасць слоў беларускай мовы складаюць такія лексічныя адзінкі, якія з’явіліся даўно, бытавалі на працягу многіх стагоддзяў і працягваюць актыўна выкарыстоўвацца ў наш час, напрыклад: *брат, жыво́т, воўк, вішня, раса, кіслы, ісці, касіць* і інш.

Аднак слоўнікавы склад беларускай мовы няспынна развіваўся і ўдасканальваўся. Гэта абумоўлена перш за ўсё тым, што на кожным гістарычным этапе развіцця грамадства лексіка, як сістэма найменняў,

адлюстроўвае адпаведную сістэму прадметаў і з’яў рэчаіснасці. А паколькі ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці, у развіцці навукі і тэхнікі пастаянна адбываюцца пэўныя змены, то гэта непасрэдна прыводзіць да тых ці іншых змен у лексічным складзе мовы: з аднаго боку, са з’яўленнем новых прадметаў і паняццяў узнікаюць новыя словы, а з другога — са знікненнем якіх-небудзь прадметаў і паняццяў выходзяць з ужывання і іх назвы. Асноўным, вызначальным фактарам у развіцці лексічнай сістэмы з’яўляецца папаўненне яе новымі словамі, якіх на кожным гістарычным этапе ў шмат разоў больш, чым тых, што выходзяць са слоўнікавага складу мовы.

Такім чынам, у мове на любым этапе яе развіцця вылучаюцца два вялікія пласты слоў — актыўная і пасіўная лексіка.

Актыўная лексіка. Да актыўнай лексікі адносяцца словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове і не маюць адценняў устарэласці або навізны. З улікам асаблівасцей функцыянавання сярод іх вылучаюцца:

1) стылістычна нейтральныя агульнавядомыя словы, што ўжываюцца ў розных стылях мовы і вядомы ўсім яе носьбітам, напрыклад: *дарога, радзіма, высокі, малады, жыць, шумець, нізка, радасна, я, яны* і інш.;

2) тэрміналагічныя словы розных галін навукі, тэхнікі і культуры, якія актыўна выкарыстоўваюцца, хоць і не заўсёды могуць быць зразумелыя ўсім носьбітам мовы, напрыклад: *акварэль, асіміляцыя, аўтаген, гейм, дактыль, ізатоп, квазар, планктон, тыпаж, фанема, метафара* і інш.

Першая група слоў уваходзіць у актыўны слоўнік любога носьбіта мовы, а другая — у актыўны слоўнік тых носьбітаў беларускай мовы, якія працуюць у адпаведнай галіне навукі, тэхнікі ці культуры.

Да **пасіўнай лексікі** сучаснай беларускай мовы адносяцца такія словы, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе моўных зносін людзей і маюць адценне ўстарэласці або навізны. У складзе пасіўнай лексікі вылучаюцца, з аднаго боку, устарэлыя словы, якія выйшлі ці выходзяць са сферы актыўнага ўжывання і з’яўляюцца ўжо невядомымі ці малавядомымі, з другога — новыя словы, якія ўзніклі нядаўна і яшчэ не сталі агульнавядомымі.

Устарэлыя словы выходзяць з разраду актыўнай лексікі і пераходзяць у разрад пасіўнай па дзвюх прычынах: або перастаюць існаваць асобныя паняцці і адпадае неабходнасць выкарыстоўваць іх назвы, або з развіццём і ўдасканальваннем лексікі як сістэмы на змену адным словам прыходзяць іншыя, больш дасканалыя ў структурных ці семантычных адносінах, больш лаканічныя і г. д. У адпаведнасці з гэтым устарэлыя словы падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы — такія ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца назвамі тых паняццяў і з’яў, што зніклі з рэчаіснасці. Да іх адносяцца перш за ўсё словы, якія выражаюць розныя грамадска-палітычныя паняцці, ха-

рактэрныя для мінулых эпох (*баярын, войт, земства, ураднік, цівун*), называюць старадаўнія звычаі, абрады, прылады працы (*матыка, саха*), прадметы ваеннага рыштунку (*калчан, лук, меч*), асобныя віды адзення і абутку (*жупан, лапці*) і інш. Гістарызмы адносяцца да пасіўнай лексікі, аднак яны выкарыстоўваюцца ў творах сучаснай беларускай літаратуры, калі апісваецца мінулае беларускага народа.

Архаізмы — устарэлыя назвы прадметаў і з’яў рэчаіснасці, напрыклад: *бортнік* (пчаляр), *раме* (плячо), *раць* (войска) і інш. Архаізмы маюць сінонімы ў сучаснай беларускай мове, таму што прадметы і з’явы, якія абазначаліся гэтымі словамі, захаваліся і цяпер маюць новыя назвы. У залежнасці ад таго, наколькі адрозніваюцца архаізмы ад сучасных назваў тых самых прадметаў і з’яў, яны падзяляюцца на ўласна-лексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-фанетычныя, лексіка-словаўтваральныя і лексіка-марфалагічныя.

Уласна-лексічныя архаізмы — устарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў усім сваім фонамарфалагічным складам, напрыклад: *лемантар* (буквар), *раць* (войска), *стрычок* (вяроўка) і інш.

Лексіка-семантычныя архаізмы — устарэлыя значэнні слоў сучаснай беларускай мовы. Напрыклад, у дачыненні да слова *жы-вот* устарэлым у наш час з’яўляецца значэнне ‘жыццё’, да слова *пера-коп* — значэнне ‘роў, канал’. Гэтыя ўстарэлыя значэнні якраз і называюцца семантычнымі архаізмамі.

Лексіка-фанетычныя архаізмы — такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі гукамі, напрыклад: *цэканне* (цеканне), *дзэканне* (дзеканне), *кроніка* (хроніка).

Лексіка-словаўтваральныя архаізмы — устарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў адных і тых жа прадметаў і з’яў утваральнай асновай ці словаўтваральнымі сродкамі, напрыклад: *злуч* (злучок), *прасвета* (асвета), *сказнік* (выказнік).

Лексіка-марфалагічныя архаізмамі з’яўляюцца такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі граматычнымі значэннямі і сродкамі іх выражэння. Так, устарэлыя словы *кляса, лякаматыва* адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў *клас і лакаматыв* граматычнымі значэннямі роду і сродкамі іх выражэння: *кляса, лякаматыва* — жаночы род, цвёрдая аснова, канчатак *-а*; *клас, лакаматыв* — мужчынскі род, цвёрдая аснова, канчатак нулявы.

Архаізмы звычайна выкарыстоўваюцца ў творах сучаснай мастацкай літаратуры пры апісанні падзей мінулага, дзе выступаюць у сваёй асноўнай намінацыйнай функцыі. Аднак яны могуць ужывацца ў якасці сродкаў:

1) стварэння моўнага каларыту адпаведнай эпохі, напрыклад: *Уночы, абы мала хто тоё бачыў, старшын казацкіх да пакою каралеўскага прывялі, — кароль казаў, абы казакі гатовыя былі да вайны на сушы і на моры, і загоны новыя збіралі, а хоць бы і тысячаў сто казакоў* (Сач.);

2) надання твору високага, урачыстага гучання, напрыклад: *Яго высокасці Эльбрусу ў захапленні б'ём чалом* (Калач.); *Песні для народа тварыў байн Купала* (Аўр.).

Неалагізмы — гэта словы, якія з'явіліся ў мове як назвы новых прадметаў рэчаіснасці і не страцілі яшчэ адцення навізны, напрыклад: *акселерат, аўтабум, аэробус, марсаход, мікрасамалёт* і інш.

Галоўная прымета неалагізмаў — іх навізна, свежасць. Да таго часу, пакуль новыя словы маюць вузкую сферу выкарыстання і зразумелыя для абмежаванага кола людзей, яны ўваходзяць у пасіўны склад лексікі. Разам з тым неабходна ўлічваць, што ў век навукова-тэхнічнага прагрэсу, высокага адукацыйнага ўзроўню носьбітаў мовы новыя словы, бывае, вельмі хутка становяцца агульнавядомымі. Аднак тыя з іх, якія вызначаюцца ў лексічнай сістэме мовы адценнем навізны, незвычайнасці, па-ранейшаму адносяцца да неалагізмаў. Напрыклад, словы *месяцход, марсаход* сталі агульнавядомымі. Але яны не страцілі адцення навізны і лічацца неалагізмамі.

Неалагізмы ў залежнасці ад структурна-семантычных асаблівасцей падзяляюцца на ўласна-лексічныя і лексіка-семантычныя.

У л а с н а - л е к с і ч н ы я (інакш — лексічныя) неалагізмы — гэта новыя словы, якія з'явіліся ў мове як назвы новых прадметаў і паняццяў, напрыклад: *вададром, гідробус, ліфузоль, мінікар* і інш.

Л е к с і к а - с е м а н т ы ч н ы я (інакш — семантычныя) неалагізмы — гэта новыя значэнні існуючых у мове слоў. Напрыклад, словы *віток, пульс, глухі* ў спалучэннях *віток гонкі ўзбраенняў, пульс планеты, глухая разьба* з'яўляюцца лексіка-семантычнымі неалагізмамі.

Уласна-лексічныя і лексіка-семантычныя неалагізмы ўваходзяць у лексічную сістэму мовы і таму называюцца агульнамоўнымі.

Ад агульнамоўных неабходна адрозніваць **ін д ы в і д у а л ь н а - а ў т а р с к і я** неалагізмы (інакш — індывідуальна-стылістычныя неалагізмы, аказіянальныя словы, аказіяналізмы), што звычайна ствараюцца пісьменнікамі і публіцыстамі, каб больш ярка і вобразна ахаарактарызаваць які-небудзь прадмет ці з'яву, напрыклад: *з'ярміць, дажджапад: Падданных з'ярміў ён мільён* (Куп.); *Супнісія ты, хмара, над борам — апусці свой на лес дажджапад* (М. Ш.). За межы індывідуальнага словаўжывання падобныя неалагізмы не выходзяць і таму не набываюць статусу агульнамоўных лексічных адзінак.

Побач са словамі **р э а л ь н ы м і**, ужыванне якіх замацавана традыцыяй, узусам (ад лац. *usi* — звычайка), па аналогіі могуць узнікаць і такія словы, якія па нейкіх прычынах не сустракаюцца ва ўжытку, але могуць, у выпадку неабходнасці, стаць шырокаўжывальнымі, бо ўтвараюцца па існуючых правілах, з'яўляюцца па сутнасці правільнымі. Словы такога роду могуць і не стаць рэальнымі, а жыць у мове як бы пад спудам, у патэнцыі. Патэнцыяльна магчымыя ў мове словы называюцца

п а т э н ц ы я л ь н ы м і . Яны ўсё час ствараюцца, таму што носьбіты мовы, карыстаючыся тымі ці іншымі словамі, не заўсёды ўжываюць іх як нешта вядомае, пачутае ад кагосьці іншага, а часам самі ствараюць назвы паводле існуючых узораў. І не ва ўсіх выпадках проста вызначыць, ці ўжыта нейкае слова носьбітам мовы першы раз, ці яно паўтараецца як ужо створанае, гатовае.

Да патэнцыяльных слоў адносяцца і тыя, што ўтвораны, але яшчэ не замацаваны традыцыйнай словаўжываньня, і тыя, што могуць быць створаны паводле ўзору слоў высокапрадуктыўных словаўтваральных тыпаў. Ні адзін слоўнік не фіксуе і не можа зафіксаваць нават параўнальна невялікую частку патэнцыяльных слоў — настолькі багатыя магчымасці закладзены ў мове для іх утварэння.

У межах словаўтваральных тыпаў дзейнічае і другая тэндэнцыя — абмяжоўваць іх утваральныя магчымасці. Гэтыя абмежаванні накладваюцца сістэмай мовы, якая рэгулюе ўтварэнне слоў паводле пэўнага тыпу або мадэлі.

Літаратура

- Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994.
Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. Мінск, 1985. С. 18–32.
Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / рэд. А. Я. Баханькоў [і інш.]. Мінск, 1970.
Красней, В. П. Сучасная беларуская мова : Лексікалогія. Фразеалогія / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. Мінск, 1984. С. 39–69 ; 84–90.
Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. Мінск, 1994. С. 40–199 ; 436–445.
Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 212–218 ; 270–271.
Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 106–108.

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. ФАНЕТЫКА

Варыянт 1

1. Рашыце фанетычныя прапорцыі:

- а) кажу : кашу = хаджу : ...;
 - б) жорны : горны = што : ...;
 - в) брат : браць = воз : ...;
 - г) хор : рог = кут :
- (Запішыце адпаведныя словы.)

2. Дапоўніце выказванні:

а) адзінства фразы ствараецца ...; б) адзінства сінтагмы — ...; в) адзінства фанетычнага слова —

3. Пазначце правільную колькасць асноўных спосабаў класіфікацыі гукаў:

а) 2; б) 3; в) 4.

4. Пазначце нумары слоў, у якіх сустракаюцца толькі мяккія зычныя гукі:

1) сталоўка; 2) дзень; 3) сіні; 4) фараон; 5) мель; 6) гваздзік; 7) п'ю.

5. Падкрэсліце правільны адказ. «Закрытым называецца склад, які ...»

- а) канчаецца складовым галосным;
- б) пачынаецца зычным гукам;
- в) канчаецца зычным гукам;
- г) пачынаецца галосным гукам.

6. Праяўленнем 1) сінтагматычных ці 2) парадigmatычных адносін з'яўляецца чаргаванне ў складзе кораня галосных гукаў $a : a^* : ^*a^*$ ў словах *нашу — насіць — нясеш*?

7. Устаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы, у якіх адбываецца фанетычнае падаўжэнне зычных.

Буд...а, аўтарал...і, мец...а-сапрана, Мек...а, тун...эль, дон...а, тон...а, мас...а.

8. Пазначце пары слоў, у якіх адзначаюцца пазіцыйныя чаргаванні зычных:

1) стагі — стажок; 2) мост — мосцік; 3) да прыезду — прыезджы; 4) дарога — на дарозе; 5) прасіць — просьба; 6) лётаць — лётчык; 7) дубоў; 8) на ўзмежку.

9. Дапоўніце выказванне.

Фанема — гэта асноўная функцыянальна важная адзінка мовы, якая

10. Пазначце правільны адказ.

- 1. Суадносны рад фанем па глухасці-звонкасці ўключае 9 пар фанем.
- 2. Суадносны рад фанем па глухасці-звонкасці ўключае 11 пар фанем.

Варыянт 2

1. Перакладзіце словы на беларускую мову.

Восемьсот ...; наощупь ...; व्यюн ...; затмение ...; верфь ...; увертюра ...; блондин ...; журавль

2. Дапоўніце выказванні.

1. Сегментныя адзінкі мовы інакш называюцца
2. Да суперсегментных адзінак мовы адносяцца

3. Падкрэсліце словы, у якіх выдзеленыя літары абазначаюць глухія парныя гукі.

Дарожка, лом, **ф**акт, лёгка, дубкі, дождж.

4. Выпішыце прыметы, якія ўказваюць на адрозненне галосных ад зычных:

- а) утвараюць склад;
- б) выдыхаемы струмень паветра сустракае перашкоды з боку органаў маўлення;
- в) утвараюцца пры дапамозе голасу;
- г) не ўтвараюць склада;
- д) выдыхаемы струмень паветра свабодна праходзіць праз поласць рота;
- е) утвараюцца пры дапамозе голасу і шуму ці толькі шуму.

5. Дапоўніце выказванне.

З дапамогай прасадыхных адзінак выражаецца

6. Пазначце нарматыўныя азначэнні. «Асіміляцыя – гэта прыпадабненне ... »

- а) зычных да зычных;
- б) галосных да галосных;
- в) галосных да зычных;
- г) галосных да галосных, зычных да зычных.

7. Прывядзіце сінонімы да слоў.

Пратэза — ...;
эпентэза — ...;
дыярэза —

8. Пазначце словы, у якіх адзначаюцца гістарычныя чаргаванні зычных:

- 1) страх — страсе; 2) карміць — кармлю; 3) малаціць — малацьба;
- 4) воўк; 5) везці; 6) жоўты; 7) плаціць — плачу; 8) песня.

9. Варыянтам ці варыяцыяй фанемы з’яўляецца гук [а] ў слове сталы. (Падкрэсліце правільны адказ.)

- а) варыянт;
- б) варыяцыя.

10. Адзначце нумары нарматыўных варыянтаў вымаўлення зычных:

- 1) да[св']е[дч]аны; 2) да[с'в']е[чч]аны; 3) кантра[стн]ы; 4) кантра[сн]ы;
5) у пры[зм]е; 6) у пры[з'м']е; 7) ру[шн']ік; 8) ру[чн']ік; 9) э[гзэ]мпляр.

Варыянт 3

1. Затранскрыбіруйце словы.

Гарнец ...; майскі ...; хаджу ...; газета ...; сям'я ...; вакзал ...; схема ...;
радыё

2. Фізіялагічны аспект вывучэння гукаў мовы гэта:

- а) даследаванне гукаў з пункту гледжання іх функцый у мове;
б) апісанне гукаў мовы з пункту гледжання іх утварэння;
в) апісанне гукаў з пункту гледжання іх успрымання.

3. Выпішыце нумары слоў, у якіх сустракаюцца губна-зубныя гукі, падкрэсліце іх:

- 1) зноў; 2) восень; 3) бусел; 4) колас; 5) ферма; 6) хор; 7) вясна; 8) сам;
9) ганак.

4. Адзначце нумары слоў, у якіх складападзел праходзіць паміж санорным і шумным:

- 1) мурка; 2) звязка; 3) норма; 4) санкі; 5) кайма; 6) пошта.

5. Пастаўце націск у словах.

Слабы, жалюзі, апакаліпсіс, слыхавы, кулінарыя, спіна, крыху, цяжар,
прыяцель.

6. Падкрэсліце словы са сцяжэннем зычных.

Глынуць, палескі, позна, прыгоста, суседскі, веснік, брацтва,
бліснуць.

7. Пазначце радок з нарматыўным азначэннем працэсу акамадацыі:

- а) акамадацыя — гэта прыстасаванне артыкуляцыі зычных гукаў;
б) акамадацыя — гэта прыстасаванне артыкуляцыі зычных і галосных гукаў, якія стаяць побач;
в) акамадацыя — гэта прыпадабненне зычных да зычных, галосных да галосных;
г) акамадацыя — гэта скарачэнне і змяненне гучання ненаціскных складоў.

8. Пазначце нумары слоў, у якіх адзначаюцца гістарычныя чаргаванні галосных:

- 1) гром — грамы; 2) вясёлы — вяселле; 3) пасёлак — пасялковы; 4) дня-ваць — днюю; 5) каласок — каласка; 6) збіраць — збор; 7) лес — лясы; 8) цень — цянёк.

9. У слабай пазіцыі могуць знаходзіцца:

- а) 4 галосныя фанемы;
б) 5 галосных фанем.

10. Адзначце нумары нарматыўных варыянтаў вымаўлення галосных:

- 1) світ[э]р; 2) світ[а]р; 3) б[э]з хаты; 4) б[а]з хаты; 5) лес [і] поле; 6) лес [ы] поле; 7) лес[йі] поле; 8) Полацк [ы] Віцебск; 9) Полацк [і] Віцебск.

2. БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ

Варыянт 1

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы э, е, а ці ы:

- 1) майст...р; 2) р...форма; 3) орд...н; 4) р...монт; 5) ц...мент; 6) ш...дэўр; 7) др...зіна; 8) шын...ль; 9) камп'ют...р; 10) кр...мянёвы.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы я, і, е:

- 1) кал...ктыў; 2) Пал...сціна; 3) с...местр; 4) П...труся; 5) л...мантаваць; 6) С...роў; 7) вос...мсот; 8) вец...р; 9) Б...лград; 10) ц...сляр.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запазычаных словах:

- 1) акард...ніст; 2) фе...рверк; 3) ...наабмен; 4) ма...нэз; 5) аўкц...н; 6) к...скёр; 7) аж...таж; 8) рад...; 9) ...рданія; 10) апас...ната.

4. Устаўце прапушчаныя арфаграмы ы, і, й:

- 1) пад...сці; 2) контр...дзя; 3) з...начыць; 4) без...нерцыйны; 5) аб...мшэлы; 6) ад...грываць; 7) дэз...нфармацыя; 8) за...нтрыгаваць; 9) пад...спад; 10) па...мправізаваць.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) в...льналюбівы; 2) м...вазнавец; 3) св...еасаблівы; 4) земл...кары-станне; 5) в...страсловіць; 6) ш...сцьсот; 7) ф...таграфія; 8) п...ўкіламетра; 9) в...каімгненна; 10) с...нцапёк.

6. Выберыце правільны варыянт слова:

1) ма(с, сс)аж; 2) на(ль, лл)ю; 3) ра(с, сс)ол; 4) Аксі(н, нн)я; 5) ба(л, лл)-ада; 6) паэтэ(с, сс)а; 7) Піка(с, сс)о; 8) ю(н, нн)ак; 9) а(с, сс)іміляцыя; 10) Адэ(с, сс)а.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

1) чарсцвець – чарствець; 2) аванцюра – авантура; 3) Ядвіга – Ядзвіга; 4) Матвей – Мацвей; 5) Адзеса – Адэса; 6) карантын – каранцін; 7) дзіскатэка – дыскатэка; 8) скепцік – скептык; 9) Маладэчна – Маладзечна; 10) дзіятэз – дыятэз.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

1) расчоска – рашчоска; 2) францускі – французскі; 3) усчэнт – ушчэнт; 4) расчапіць вагоны – расшчапіць вагоны; 5) счарсцвець – шчарствець; 6) чэшскі – чэскі; 7) расакрэціць – рассакрэціць; 8) расшчапіць трэску – рашчапіць трэску; 9) пясчота – пшчота; 10) крохкі – крөгкі.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

1) выяздны – выязны; 2) ручнік – рушнік; 3) неміласэрдны – неміласэрны; 4) Ірацкі – Ірацкі; 5) Рэмбрант – Рэмбрант; 6) Нальчыцкі – Нальчыцкі; 7) палескі – палескі; 8) хойніцкі – хойніцкі; 9) ціснучь – ціснучь; 10) старасветчына – старасветчына.

10. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

1) Беларускі (Дз, дз)яржаўны ўніверсітэт; 2) Вялікае (К, к)няства Літоўскае; 3) (П, п)іфагорава тэарэма; 4) Парыжская (К, к)амуна; 5) (Л, л)едавіковы перыяд; 6) (К, к)оласаўскі стыль; 7) (Н, н)арачанскія краявіды; 8) Новы (Г, г)од; 9) (Д, д)апатроўская эпоха; 10) (А, а)хілесава пята.

Варыянт 2

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы э, е, а ці ы:

1) бр...зент; 2) кр...млёўскі; 3) канц...лярыя; 4) хр...бет; 5) ц...р...монія; 6) ас...нсаваць; 7) др...ўляны; 8) інж...нер; 9) с...крэт; 10) ж...тон.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы я, і, е:

1) м...ккаваты; 2) Б...тховен; 3) по...с; 4) с...кунда; 5) ц...жжавата; 6) В'...тнам; 7) дроб...зь; 8) кал...ндар; 9) п...цярыя; 10) п...сняры.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запозычаных словах:

1) ...д; 2) акс...ма; 3) ф...лка; 4) фа...; 5) ...нізацыя; 6) міл...н; 7) чэмп...нат; 8) ма...р; 9) пац...нт; 10) кар...с.

4. Устаўце прапушчаныя арфаграмы у, ў:

- 1) кантрольна-...ліковы; 2) ла...рэат; 3) ва ...ніверсітэце; 4) па...за;
5) а...л; 6) ба...эр; 7) А...гіевы стайні; 8) Брэсцкая ...нія; 9) за ...ралам;
10) калёкві...м.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) н...вамодны; 2) х...разнаўства; 3) в...льнадумец; 4) в...семсот; 5) кін...ча-
сопіс; 6) зерн...сховішча; 7) ч...рнавалосы; 8) кін...матограф; 9) мал...чна-
кіслы; 10) ш...равокі.

6. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ма(с, сс)іўны; 2) а(к, кк)ампанемент; 3) А(л, лл)а; 4) до(н, нн)а;
5) ды(с, сс)ертацыя; 6) Мі(к, кк)еланджэла; 7) Ру(с, сс)о; 8) ке(л, лл)я;
9) наве(л, лл)а; 10) су(м, мм)а.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) подвіг — подзвіг; 2) опытка — опціка; 3) дзіван — дыван;
4) карэкціроўка — карэктыроўка; 5) бацвінне — батвінне; 6) арцель — ар-
тэль; 7) ствяджаць — стварджаць; 8) Атлантыда — Атланціда; 9) дзізель —
дызель; 10) гвардзія — гвардыя.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) любанскі — любаньскі; 2) меншы — меньшы; 3) штосці — штосьці;
4) цянь-шанскі — цянь-шаньскі; 5) смаргоньскі — смаргонскі; 6) дзвюх —
дзвюх; 7) коньскі — конскі; 8) каменчык — каменьчык; 9) вядзьмар — вя-
дзмар; 10) чацьвёрты — чацвёрты.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) падцвердзіць — пацвердзіць; 2) таварышскі — таварыскі; 3) праязд-
ны — праязны; 4) фарпостны — фарпосны; 5) картатэтчык — картатэч-
чык; 6) птаства — пташтва; 7) карыслівы — карыстлівы; 8) Мазамбікскі —
Мазамбіцкі; 9) бліскнуць — бліснуць; 10) Няметчына — Нямецчына.

10. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) (С, с)карынаўская прэмія; 2) Жыгімонт (П, п)ершы Стары;
3) (П, п)аўночны полюс; 4) (Э, э)зопаўская мова; 5) (С, с)луцкія паясы;
6) (Дз, дз)ень друку; 7) пасёлак Новая (В, в)ёска; 8) краіны (З, з)ахаду;
9) (Н, н)ародны пісьменнік; 10) (С, с)ярэднявечча.

Варыянт 3

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы *о, э, е, а* ці *ы*:

- 1) кашн...; 2) ч...бор; 3) к...ляровы; 4) Ц...йлон; 5) бр...во; 6) р...дактар;
7) р...корд; 8) эпіт...т; 9) гл...таць; 10) тун...ль.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы *і, е, я*:

- 1) Пам...ць; 2) земл...трасенне; 3) ...сенін; 4) тыс...ча; 5) ве...лка;
6) л...снічоўка; 7) Віц...бск; 8) с...ржант; 9) с...мсот; 10) бал...рына.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запазычаных словах:

- 1) ...зуйт; 2) мемар...льны; 3) ...сіф; 4) Нью-...орк; 5) в...дук; 6) ...рогліф;
7) рац...н; 8) ...мен; 9) энтуз...зм; 10) ...насфера.

4. Устаўце, дзе трэба, прыстаўныя галосныя ці зычныя:

- 1) На...уменка; 2) ...акно; 3) святая ...мша; 4) ...уюцца; 5) па...мчаць;
6) убачылі ...льва; 7) ...унія; 8) на...лгаць; 9) ...одпуск; 10) ...ржаны хлеб.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) п...лімер; 2) ід...лапаклоннік; 3) земл...чарпалка; 4) м...ватворчасць;
5) ільн...нарыхтоўка; 6) св...тлатэхнік; 7) в...лікадзяржаўны; 8) з...латарун-
ны; 9) шкл...цэмент; 10) сярэдн...сутачны.

6. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ды(с, сс)ертацыя; 2) ю(н, нн)ат; 3) ме...(ц, цц)а-сапрана; 4) бру(т, тт)а;
5) Ме(к, кк)а; 6) Э(м, мм)а; 7) І(ль, лл)я; 8) пале(с, сс)кі; 9) а(л, лл)ергія;
10) пляме(н, нн)ік.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) арцілерыя — артылерыя; 2) дэфіцыт — дзефіцыт; 3) тыраж — ціраж;
4) актор — акцёр; 5) Мардвінаў — Мардзвінаў; 6) две — дзве; 7) лідзер — лідар;
8) дырка — зірка; 9) карэспандэнт — карэспандэнт; 10) у Літве — у Ліцве.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ін'екцыя — інъекцыя; 2) ранц'е — ранце; 3) Вьетнам — В'етнам;
4) парц'ера — парцьера; 5) трох'ярусны — трохярусны; 6) Касьян — Кассян;
7) камп'ютэр — камп'ютар; 8) здароўе — здароў'е; 9) постаццю — постацьцю;
10) безьязыкі — без'языкі.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

1) баласны — баластны; 2) Беластоцкі — Беластокскі; 3) пераезны — пераездны; 4) Кранштадт — Кранштат; 5) бразнуць — бразгнуць; 6) Кузьмінішна — Кузьмінічна; 7) помслівы — помстлівы; 8) княства — княжства; 9) капустны — капустны; 10) постны — посны.

10. Выберыце правільны варыянт:

1) (А, а)хілесава пята; 2) (Д, д)алёкі Усход; 3) (Р, р)усалка; 4) (Д, д)амоклаў меч; 5) (К, к)рыжовыя паходы; 6) (А, а)нтычная культура; 7) (П, п)алескае золата; 8) (Б, б)аркалабаўскі летапіс; 9) Вялікая (М, м)ядзвездзіца; 10) (Д, д)ругая сусветная вайна.

**3. ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ,
ХАРАКТАРУ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ, НАЯЎНАСЦІ/
АДСУТНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАЙ ПЕРСПЕКТЫВЫ**

Варыянт 1

1. Дапоўніце выказванне.

У лексіцы беларускай мовы вылучаюцца словы спрадвечныя і ...

2. Завяршыце азначэнне.

Семантычнае асваенне іншамовных слоў — гэта ...

3. Прывядзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы — 1, архаізмы — 2.

Баярын (); бортнік (); лемантар (); земства (); іспыты ().

5. Падбярэце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Лінгвістыка — ...; неалагізм — ...; вібрант — ...; метатэза — ...; білінгвізм — ...

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

У складзе спрадвечнай лексікі вылучаецца:

- а) пяць пластоў слоў;
- б) тры пласты слоў;
- в) чатыры пласты слоў.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Хлопоты — ...; дверь — ...; боль — ...; полынь — ...; гусь —

8. Пазначце агульнаславянскія словы — 1, уласна беларускія — 2.

Акно (); абабак (); бура (); летуценне (); крыўда ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамовных слоў (графічны — 1, фанетычны — 2, марфалагічны — 3, семантычны — 4).

Пол. тос — бел. моц (); фр. la blanc — бел. бланк (); рус. большевик — бел. балышавік (); ням. das Dach — бел. дах (); грэч. apotheke — бел. аптэка ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Колер — ...; гонта — ...; пэндзаль — ...; друшляк — ...; цукар —

Варыянт 2

1. Дапоўніце выказванне.

Беларуская народнасць пачала фарміравацца на рубяжы

2. Завяршыце азначэнне.

Лексікалізацыя — гэта

3. Прывядзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы — 1, архаізмы — 2.

Кляса (); манкета (); войт (); раме (); жомчуг ().

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Інфінітыў — ...; экспрэсіўны — ...; асіміляцыя — ...; дыярэза — ...; на-зальны —

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

Самы шматлікі разрад агульнаславянскіх слоў складаюць:

- а) назоўнікі;
- б) дзеясловы;
- в) прыметнікі.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Чернила — ...; грудь — ...; жаль — ...; дробь — ...; поросенок —

8. Пазначце агульнаславянскія словы – 1, уласна беларускія – 2.

Дзіця (); байка (); вясёлка (); жаніх (); хустка ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамоўных слоў (графічны – 1, фанетычны – 2, марфалагічны – 3, семантычны – 4).

Пол. dratwa – бел. дратва (); фр. á jour – бел. ажур (); рус. октябрыта – бел. акцябраты (); ням. der Ranzen – бел. ранец (); ням. der Autobus – бел. аўтобус ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Парфум – ...; світэр – ...; крэйда – ...; батлейка – ...; каляндар –

Варыянт 3

1. Дапоўніце выказванне.

Агульная мова ўсіх славян сфарміравалася ў

2. Завяршыце азначэнне.

Марфалагічнае асваенне іншамоўных слоў – гэта

3. Прывядзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы – 1, архаізмы – 2.

Раць (); лякаматыва (); калчан (); мейсца (); калітка ().

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Арфаграфія – ...; прэфікс – ...; білабіяльны – ...; полісемія – ...; архаізм –

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

Словы тыпу *жыццёапісанне*, *вылічальнік* называюцца:

а) калькамі;

б) русізмамі.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Сумерки – ...; двойня – ...; мозоль – ...; пыль – ...; кружева –

8. Пазначце агульнаславянскія словы – 1, уласна беларускія – 2.

Акунь (); пакутаваць (); пяшчота (); авёс (); ахapak ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамоўных слоў: графічны (1), фанетычны (2), марфалагічны (3), семантычны (4).

Пол. dratwa — бел. дратва (); фр. la pension — бел. пансіён (); рус. гусеница — бел. гусеніца (); укр. ледащий — бел. лядашчы (); ням. das Wachs — бел. вакса ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Гумар — ...; фарба — ...; відэлец — ...; баклага — ...; бавоўна —

4. БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ І ФРАЗЕАГРАФІЯ

1. Выпішыце са слоўніка С. Грабчыкава «Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанні слоў» (Мінск, 1977) артыкулы да прапанаваных слоў.

Адменны — адметны: ...; гарбар — грабар: ...; квадрат — квадрант: ...; верасовы — вераснёвы: ...; балотны — балоцісты: ...; гарысты — горны: ...; ганаровы — ганарлівы: ...; дзейны — дзейсны: ...; абагуліць — абагульніць: ...; дрэўка — дрэўца:

Звярніце ўвагу на спосабы тлумачэння паронімаў, на прыклады няправільнага выкарыстання слоў.

2. У якіх беларускіх слоўніках можна атрымаць найбольш поўныя звесткі па наступных пытаннях?

1. Якія словы маюць аднолькавае або блізкае значэнне са значэннем слоў *краіна, гаварыць, краявід, цемра, цішыня, ісці*?

2. Якія словы ў гаворках адпавядаюць наступным літаратурным словам? Агародчык — ...; верабей — ...; падасінавік — ...; палонка — ...; балота — ...; вадаварот —

3. Якая марфемная структура прыведзеных слоў?

Павага — ...; сталіца — ...; вярэра — ...; верасень — ...; жыццё — ...; радасць —

4. З якіх моў паходзяць прапанаваныя словы?

Клініка — ...; лірыка — ...; песімізм — ...; рэйхстаг — ...; гуманнасць — ...; казіно — ...; дыялог — ...; какава — ...; вібрацыя —

3. Выпішыце са слоўніка І. Я. Лепешава «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» (Мінск, 1981) па два слоўнікавыя артыкулы фразеалагізмаў, якія запазычаны з польскай, нямецкай, рускай моў. Запішыце беларускія адпаведнікі да гэтых фразеалагізмаў.

4. Складзіце канспект прадмовы слоўніка І. Шкраба «Самабытнае слова» (Мінск, 1994). Ахарактарызуйце структуру слоўніка. Звярніце ўвагу на адбор матэрыялу, будову артыкулаў, тлумачэнні значэнняў, падачу ілюстрацыйных прыкладаў.

Вызначце, якім беларускім словам называецца:

- 1) выдолбленая из ствола дерева лодка с нашитыми для большей устойчивости бортами — ...;
- 2) жестяная мастерская — ...;
- 3) главный въезд во двор, город, усадьбу в виде двухстворчатых крытых сверху ворот — ...;
- 4) вымощенная камнем дорога — ...;
- 5) шляпа с полями (чаще всего соломенная) — ...;
- 6) гнездо аиста — ...;
- 7) напиток из березового сока — ...;
- 8) мифическое существо, человек, способный принимать облик волка — ...;
- 9) небольшой остров — ...;
- 10) широкая людная дорога —

Растлумачце значэнне слоў:

- 1) асушак — ...; 2) верашчака — ...; 3) вырай — ...; 4) гладыш — ...;
- 5) дзірван — ...; 6) крэсы — ...; 7) кужаль — ...; 8) палазня — ...; 9) папоўніцы — ...;
- 10) парадкаваць — ...; 11) перабіранка — ...; 12) покуць — ...; 13) поўня — ...;
- 14) прадвесне — ...; 15) праява — ...; 16) прынамсі — ...; 17) прысвятак — ...;
- 18) прысак — ...; 19) пэндзлік — ...; 20) пярун —

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Беларуская мова як элемент нацыянальнай культуры беларускага народа. Вусная і пісьмовая формы беларускай літаратурнай мовы.
2. Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай нацыянальнай мовы.
3. Класіфікацыя сучасных беларускіх дыялектаў, іх асноўныя рысы.
4. Паходжанне і гістарычныя этапы развіцця беларускай мовы.
5. Асноўныя фанетычныя рысы, якія збліжаюць усходнеславянскія мовы і адрозніваюць іх ад іншых славянскіх моў.
6. Асаблівасці беларускай мовы ў галіне фанетыкі ў параўнанні з рускай.
7. Фанетыка, яе прадмет і задачы. Фанетычныя адзінкі мовы.
8. Агульная характарыстыка спосабаў класіфікацыі гукаў.
9. Галосныя і зычныя гукі, іх адрозненне і класіфікацыя.
10. Зычныя гукі і іх класіфікацыя.
11. Прыстаўныя і ўстаўныя зычныя гукі, іх правапіс.
12. Прыстаўныя галосныя і іх правапіс.
13. Фанетычнае падаўжэнне і марфалагічнае падваенне зычных гукаў.

14. Асіміляцыя і дысіміляцыя зычных гукаў. Тыпы асіміляцыі і дысіміляцыі.

15. Пазіцыйныя чаргаванні зычных гукаў.

16. Спрашчэнне гукавых спалучэнняў у беларускай мове.

17. Сцяжэнне гукаў на стыку марфем.

18. Дзеканне і цеканне ў беларускай мове.

19. Падоўжаныя зычныя і іх правапіс.

20. Гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.

21. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

22. Аканне і яканне ў беларускай мове.

23. Паняцце склада. Тыпы складоў у беларускай мове. Прынцыпы складападазлу.

24. Націск у беларускай мове і яго асаблівасці. Пабочны націск. Роля націску ў мове.

25. Фаналогія. Паняцце фанемы. Моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Паняцце фанемнага рада.

26. Састаў і агульная характарыстыка зычных фанем у беларускай мове.

27. Састаў і агульная характарыстыка галосных фанем у беларускай мове.

28. Арфаэпія, яе мэты і задачы. Правілы вымаўлення галосных гукаў.

29. Правілы вымаўлення зычных гукаў і іх спалучэнняў у беларускай мове.

30. Беларуская графіка, яе прынцыпы. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы. Сучасны беларускі алфавіт.

31. Асноўныя прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі.

32. Правапіс мякага знака і апострафа.

33. Правапіс *у, ў*.

34. Слова як адзінка мовы. Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Слова і паняцце. Слова і назва.

35. Многазначнае слова. Прамое і пераноснае значэнні слова. Спосабы пераносу значэнняў слова.

36. Амонімы і іх разнавіднасці. Шляхі ўзнікнення амонімаў. Іх выкарыстанне ў мове.

37. Сінонімы, іх разрады. Сінанімічны рад. Шляхі ўзнікнення сінонімаў, іх роля ў мове.

38. Паронімы. Антонімы. Іх стылістычнае выкарыстанне.

39. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Пласты беларускай лексікі.

40. Запозычаныя словы ў беларускай мове. Шляхі пранікнення запозычанняў, асваенне запозычаных слоў.

41. Стылістычныя разрады лексікі беларускай мовы.
42. Актыўная і пасіўная лексіка. Устарэлыя словы і іх тыпы. Неалагізмы і сфера іх выкарыстання.
43. Лексіка беларускай мовы паводле сферы яе ўжывання (дыялектная, спецыяльная, жаргонная лексіка).
44. Фразеалогія, яе прадмет і задачы. Асноўныя асаблівасці фразеалагізмаў. Крыніцы беларускай фразеалогіі. Даведнікі па фразеалогіі.
45. Беларускія прыказкі, прымаўкі, устойлівыя выразы, афарызмы, іх адносіны да фразеалогіі.
46. Лексікаграфія. Тыпы слоўнікаў. Задачы філалагічных слоўнікаў. Будова слоўнікавага артыкула.

СЕМЕСТР II

ТЭМАТЫКА ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА (24 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Колькасць гадзін	Форма кантролю
1	Марфеміка	2	Праверка канспектаў
2	Змены ў марфемнай структуры слоў	2	Складанне тэрміна- лагічнага слоўніка
3	Марфаналогія	2	Праверка канспектаў
4	Словаўтварэнне	2	Праца са звязным тэкстам
5	Марфалогія. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове	2	
6	Назоўнік	2	Аналіз тэкставага матэрыялу на занятках
7	Прыметнік	2	
8	Лічэбнік	2	
9	Займеннік	2	
10	Дзеяслоў. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	2	
11	Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	2	
12	Службовыя часціны мовы. Выклічнікі. Гакаперайманні	2	

ЗМЕСТ ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА

Л е к ц ы я 1. МАРФЕМІКА

План

1. Прадмет і задачы марфемікі.
2. Марфема і яе адметныя адзнакі.
3. Класіфікацыя марфем паводле іх ролі, значэння, функцыі і месца ў складзе слова.

Ключавыя словы

- афіксоіды
- варыянт марфемы
- каранёвыя марфемы
- марфема
- марфеміка
- прэфіксоіды
- словазменныя (формаўтваральныя) марфемы
- словаўтваральныя (дэрывацыйныя) марфемы
- суфіксоіды

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 335–337.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1997. С. 16–31.

Шаkun, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шаkun. Мінск, 1978. С. 11–46 ; 75–87.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 3–21.

Л е к ц ы я 2. ЗМЭНЫ Ў МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОЎ

План

1. Гістарычныя змены ў марфемным складзе слоў.
2. Прычыны і характар гістарычных змен у марфемнай структуры слоў.
3. Марфемны і этымалагічны аналіз слова.

Ключавыя словы

- апрошчанне
- дэкарэляцыя
- дээтымалагізацыя
- марфемны аналіз
- перараскладанне
- прыём дваінога супастаўлення
- ускладненне
- этымалагічны аналіз

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 335–337.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1997. С. 16–31.

Шаkun, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шаkun. Мінск, 1978. С. 48–60.

Л е к ц и я 3. МАРФАНАЛОГІЯ

План

1. Асноўныя адзінкі марфаналогіі, іх характарыстыка.
2. Характарыстыка марфаналагічных з’яў у межах марфемы, чаргаванняў гукаў на стыку марфем.

Ключавыя словы

- аламорф
- морф
- накладанне морфаў
- нарашчэнне морфаў
- субморф
- усячэнне асновы
- чаргаванні гукаў

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 335–337.

Русак, В. П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы. Мінск, 2003.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1997. С. 16–31.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 11–46 ; 75–87.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 3–21.

Л е к ц и я 4. СЛОВАЎТВАРЭННЕ

План

1. Словаўтварэнне як тэрмін і паняцце. Прадмет, задачы і месца словаўтварэння сярод іншых лінгвістычных дысцыплін.
2. Асноўныя паняцці словаўтварэння.
3. Сінхроннае і дыяхроннае словаўтварэнне. Словаўтваральны аналіз.
4. Спецыфічныя рысы беларускага словаўтварэння.

Ключавыя словы

- вытворнае слова
- дыяхроннае словаўтварэнне
- сінхроннае словаўтварэнне
- словаўтваральнае гнездо
- словаўтваральная пара
- словаўтваральная парадыгма
- словаўтваральны аналіз
- словаўтваральны ланцужок
- словаўтваральны рад
- словаўтваральны спосаб
- словаўтваральны тып
- словаўтваральны фармант
- словаўтварэнне
- утваральная аснова

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 71–83.

Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі. Мінск, 1987. С. 64–97.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 210–217.

Шаkun, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шаkun. Мінск, 1978. С. 3–10.

Л е к ц ы я 5. МАРФАЛОГІЯ. СІСТЭМА ЧАСЦІН МОВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

План

1. Марфалогія, яе прадмет і задачы.
2. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі.
3. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.

Ключавыя словы

- граматычная катэгорыя
- граматычная парадыгма
- граматычная форма
- граматычнае значэнне
- граматычны сродак
- службовыя часціны мовы
- класіфікацыйныя (лексіка-граматычныя) катэгорыі
- лексічнае значэнне
- паўназначныя (самастойныя) часціны мовы
- словазменныя граматычныя катэгорыі

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 85–87.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 99–100.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 30–52.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 99.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 5–10.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 277–286.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 26–36.

Л е к ц и я 6. НАЗОЎНІК

План

1. Назоўнік як часціна мовы. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці назоўнікаў у беларускай мове.
2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў у беларускай мове.
3. Граматычныя катэгорыі назоўнікаў. Разыходжанні ў граматычным родзе некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Ключавыя словы

- адушаўлёныя назоўнікі
- кваліфікуючыя катэгорыі назоўніка
- лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў (агульныя, уласныя, канкрэтныя, абстрактныя, рэчывыя, зборныя)
- марфалагічныя катэгорыі назоўнікаў (род, лік, склон)
- назоўнік
- неадушаўлёныя назоўнікі
- словазменныя катэгорыі назоўніка

Літаратура

- Абабурка, М. В.* Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 87–102.
- Анічэнка, У. В.* Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 100–139.
- Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 54–103.
- Бордовіч, А. М.* Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 99–112.
- Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 37–84.
- Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 296–326.
- Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 36–95.

Л е к ц и я 7. ПРЫМЕТНІК

План

1. Прыметнік як часціна мовы. Семантыка-камунікатыўная адметнасць прыметнікаў у беларускай мове.
2. Граматычныя катэгорыі прыметніка.
3. Ступені параўнання прыметнікаў. Асаблівасці ўтварэння форм ступеней параўнання прыметнікаў у беларускай мове ў супастаўленні з рускай.

Ключавыя словы

- граматычныя катэгорыі прыметнікаў (род, лік, склон)
- лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя)
- прыметнік
- ступені параўнання прыметнікаў

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 103–108.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 140–159.
Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 104–116.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 117–125.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 85–104.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 327–353.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 96–115.

Л е к ц ы я 8. ЛІЧЭБНІК

План

1. Лічэбнік як часціна мовы. Семантычныя асаблівасці і спецыфіка граматычных катэгорый лічэбнікаў.
2. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры.
3. Скланенне лічэбнікаў.
4. Асаблівасці сінтаксічнай спалучальнасці лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

Ключавыя словы

• дробавыя лічэбнікі	• простыя лічэбнікі
• зборныя лічэбнікі	• пэўна-колькасныя лічэбнікі
• колькасныя лічэбнікі	• састаўныя лічэбнікі
• лічэбнік	• складаныя лічэбнікі
• няпэўна-колькасныя лічэбнікі	• уласна-колькасныя лічэбнікі
• парадкавыя лічэбнікі	

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 109–115.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 191–209. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 117–132.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 126–130.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 105–115.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 354–366.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 116–131.

Лекцыя 9. ЗАЙМЕННІК

План

1. Займеннік як часціна мовы. Пытанне аб месцы займеннікаў у сістэме часцін мовы.

2. Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць займеннікаў. Разрады паводле значэння.

3. Скланенне, ужыванне, правапіс займеннікаў у беларускай мове.

Ключавыя словы

• адмоўныя займеннікі	• займеннікі-прыметнікі
• адносныя займеннікі	• займеннікі-прыслоўі
• азначальныя займеннікі	• зваротны займеннік
• асабовыя займеннікі	• няпэўныя займеннікі
• займеннік	• прыналежныя займеннікі
• займеннікі-лічэбнікі	• пыталныя займеннікі
• займеннікі-назоўнікі	• указальныя займеннікі

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 116–123.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 160–190. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 133–146.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 131–137.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 116–129.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 367–382.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 134–146.

Л е к ц ы я 10. ДЗЕЯСЛОЎ ДЗЕЕПРЫМЕТНІК. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

План

1. Дзеяслоў як часціна мовы. Пытанне пра аб’ём дзеяслоўнай парадыгмы ў сучаснай лінгвістыцы.

2. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова.

3. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як асобы формы дзеяслова. Асаблівасці іх функцыянавання ў беларускай мове.

Ключавыя словы

- дзеепрыметнік
- дзеепрыслоўе
- дзеяслоў
- марфалагічныя катэгорыі дзеяслова (стан, трыванне, лад, час, асоба, лік)
- неспрагальныя формы дзеяслова
- спрагальныя формы дзеяслова

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 124–139.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 210–276.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 147–193.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 138–150.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 130–187.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 383–427.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 151–242.

Л е к ц ы я 11. ПРЫСЛОЎЕ. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ

План

1. Прыслоўе як часціна мовы. Семантычныя асаблівасці і граматычная адметнасць прыслоўяў.
2. Лексіка-граматычныя разрады прыслоўяў.
3. Ступені параўнання якасных прыслоўяў у беларускай мове.
4. Пытанне аб безасабова-прэдыкатыўных словах у лінгвістычнай літаратуры.

Ключавыя словы

- азначальныя прыслоўі
- прыслоўе
- акалічнасныя прыслоўі
- ступені параўнання якасных прыслоўяў
- колькасныя прыслоўі
- якасныя прыслоўі

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 140–148.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 277–287.
Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 194–201.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 151–157.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 188–204.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 428–441.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 243–276.

Л е к ц ы я 12. СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ. ВЫКЛІЧНІКІ. ГУКАПЭРАЙМАННІ

План

1. Семантычны і сінтаксічны прынцыпы як асноўныя для вызначэння службовых часцін мовы.
2. Класіфікацыя службовых слоў паводле граматычных значэнняў і функцый у сказе.
3. Пытанне аб звязках у лінгвістычнай літаратуры.
4. Месца выклічнікаў у сістэме часцін мовы. Гукапэрайманні.

Ключавыя словы

- выклічнікі
- гукаперайманні
- звязкі
- злучнікі
- прыназоўнікі
- службовыя часціны мовы
- часціцы

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 149–166.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 288–304.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 202–209.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 161–174.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 205–237.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 447–476.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 277–319.

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ (20 гадзін)

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін
1	<i>Марфеміка, яе прадмет і задачы.</i> Марфема і яе адметныя адзнакі. Марфемная структура слоў у беларускай мове. Класіфікацыя марфем паводле значэння і ролі ў складзе слова. Марфемны аналіз, яго спецыфіка і задачы. <i>Змены ў марфемнай структуры слова.</i> Апрошчанне. Перараскладанне. Ускладненне. Дэкарэляцыя. Этымалагічны аналіз слова	2
2	<i>Назоўнік.</i> Граматычныя катэгорыі назоўніка (род, лік, склон). Спецыфіка граматычных катэгорый роду і ліку назоўнікаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай. Скланенне назоўнікаў	2
3	<i>Прыметнік.</i> Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць прыметніка як носбіта непрацэсуальнай прыметы ў беларускай мове. Разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя). Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Скланенне прыметнікаў	2

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін
4	<i>Лічэбнік</i> . Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць лічэбнікаў як слоў з колькасна-лікавым значэннем у беларускай мове. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры. Асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай. Спецыфіка скланення лічэбнікаў розных разрадаў у беларускай мове	2
5	<i>Займеннік</i> . Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць займенніка ў беларускай мове. Разрады займеннікаў паводле значэння. Скланенне займеннікаў. Асаблівасці стылістычнага выкарыстання займеннікаў	2
6	<i>Дзеяслоў</i> . Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць дзеяслова як носбіта працэсуальнай прыметы дзеяння ў беларускай мове. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова. Асновы дзеяслова. Катэгорыя трывання. Праблема катэгорыі стану. Катэгорыя роду і ліку, іх спецыфіка. Катэгорыя асобы. Спражэнне дзеясловаў	2
7	<i>Дзеепрыметнік</i> як дзеяслоўна-іменная форма. Граматычная характарыстыка і асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове. <i>Дзеепрыслоўе</i> . Граматычныя разрады дзеепрыслоўяў, утварэнне і ўжыванне ў беларускай мове	2
8	<i>Прыслоўе</i> . Разрады прыслоўяў паводле значэння. Спосабы ўтварэння, суадносіны з іншымі часцінамі мовы. <i>Безасабова-прэдыкатыўныя</i> словы, іх лексіка-граматычная характарыстыка. <i>Мадальныя словы</i>	2
9	<i>Службовыя часціны мовы</i> . Граматычныя, семантычныя і функцыянальныя адзнакі службовых слоў, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове	2
10	<i>Марфалагічны разбор самастойных і службовых часцін мовы</i>	2

ПРАКТЫКУМ

З а н я т к і 1. МАРФЕМІКА, ЯЕ ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ

Мэта: асэнсаваць прадмет марфемікі, задачы і практычнае значэнне. Усвядоміць сутнасць структурных частак слова (марфем), заканамернасці спалучэння ў слоўе, пазнаёміцца з іх відамі, будовай. Выпрацаваць навыкі марфемнага разбору слова. Усвядоміць сутнасць і прычыны гістарычных змен у марфемнай структуры слова.

Пытання для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння ў марфеміцы? У чым праяўляюцца сувязі марфемікі з граматыкай і словаўтварэннем?

2. Якія прыметы ўласцівы марфеме як асноўнай адзінцы марфемнага ўзроўню? Як суадносяцца паняцці «марфема» і «морф», «аламорф» і «варыянт марфемы»? Што з'яўляецца вызначальным пры класіфікацыі марфем?

3. Якія марфемы называюцца каранёвымі? Ахарактарызуйце іх. Ці з'яўляюцца марфемамі афіксоіды?

4. Якія марфемы называюцца службовымі (афіксальнымі)? Якія функцыі яны выконваюць?

5. Што такое аснова слова? Якія асновы называюцца невытворнымі, а якія — вытворнымі? Ці ўплывае семантыка на вызначэнне вытворнасці асновы? У якіх выпадках узнікаюць суплетыўныя асновы?

6. Якая метадыка вычлення асноў у слове?

7. Што такое апрошчанне? Якія прычыны ўзнікнення апрошчання? Апрошчанне можна ахарактарызаваць як дадатны ці адмоўны працэс у развіцці мовы?

8. У чым сутнасць і прычыны ўзнікнення перараскладання?

9. Што такое ўскладненне? У якіх словах звычайна адбываецца ўскладненне — ва ўласна беларускіх ці запазычаных?

10. Што такое дэкарэляцыя? Ці прыводзіць дэкарэляцыя да змен у марфемным складзе слова?

Заданні

1. Падзяліце словы на марфемы. Што агульнае маюць марфемы і словы ў плане выражэння зместу і чым яны адрозніваюцца?

Напішыце — ...; здзіўляцца — ...; яцёрка — ...; хутка — ...; што-небудзь — ...; згарэўшая — ...; праспаць — ...; смешкі — ...; абходчык — ...; лягчэй — ...; гадзіннік — ...; забытана — ...; удалечыні — ...; дваінік — ...; багацель — ...; зайнелы — ...; вастраджубы — ...; лянны — ...; ужыванне — ...; навіраст —

2. Вызначце сярод прыведзеных слоў роднасныя. Кожную марфему ў слове ахарактарызуйце паводле гукавога складу, ступені самастойнасці.

Абгарэць — ...; абгарнуць — ...; агораць — ...; адгараваць — ...; адгорнуты — ...; выгаралы — ...; гараваць — ...; гора — ...; горай — ...; дагараваць — ...; дагары — ...; дагараць — ...; нагар — ...; нагаравацца — ...; нагарнуць — ...; нагарэць — ...; нагор'е — ...; пагорак — ...; падгараць — ...; перагараваць — ...; перагараць — ...; прыгорак — ...; разгарнуць — ...; разгорнуты — ...; угару — ...; угарны — ...; узгаранне — ...; узгорысты —

3. Выпішыце са сказаў у адзін слупок словы са свабоднымі каранямі, у другі — са звязанымі.

1. Грэчка зацвіла, пахне мёдам, гудуць пчолы, пералятаючы з кветкі на кветку (Гур.). 2. Кожны момант казуля азіралася, уздрыгвала і была гатова знікнуць (Я. М.). 3. Над снежнай палянай вісела ў бяздонні неба буйныя зоркі (Бяд.). 4. Церпкі пах дуба перамешваўся са смалістым пахам чаромхі (П.). 5. Па-вясноваму молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск (Б.).

4. Пазначце словы з формаўтваральнымі (1) і словаўтваральнымі (2) афіксамі.

Збор — зборны (); лепей — лепшы — найлепшы (); ключ — ключык (); малы — маленькі — малюпасенькі — малаваты (); здаровы — здаравенькі (); страшны — страшэнны — страшнаваты (); белы — беленькі — бялюсенькі — бялюткі — белаваты (); вялікі — найвялікшы (); прыгажэць — папрыгажэць (); новы — новенькі — навясенькі (); цікавы — найцікавейшы ().

5. Абгрунтуйце наяўнасць нулявых марфем (канчаткаў) у словах.

Адзін — ...; мой — ...; горад — ...; смеласць — ...; чытаў — ...; бацькаў — ...

6. Выпішыце пары слоў, якія па-рознаму дзеляцца на марфемы. Чым тлумачыцца несупадзенне іх марфемнай будовы?

Патроху — паціху; паліто — вядро; ножык — мосцік; парашок — сняжок; (плаваць) летам — садам; лясок — лужок; плаціна — бульбіна; пералёт — пераезд; пчаляр — сталяр; клубок — куток.

7. Прыдумайце і запішыце словы з наступнай марфемнай будовай:

1. — — — — ;	6. — ∅ ;
2. — — □ ;	7. — — — □ — ;
3. — — □ ;	8. — □ ;
4. — — — ∅ ;	9. — — — ;
5. — — — □ ;	10. — — — .

8. У якіх асновах каранёвыя марфемы выступаюць як свабодныя, самастойныя словы, а ў якіх — як несвабодныя, несамастойныя часткі цэлых слоў, звязаныя з іншымі марфемамі?

Клас — класавы — бяскласавы — класны — класічны; дубовы — дубняк — дубіна; бяроза — бярозавы — падбярозавік — беразак — беразняк; зуб — зубны — зубаты — зубасты — зубчаты — зубачыстка; зямля — зямны — прыземісты — земляны — зямлянка — зямляк — беззямельны; вуліца — вулачка — завулак — вулічны; гуляць — пагуляць — гулянка — пагулянка —

гулі — гульба — гультай — гультаваты; чытаць — чытанне — чытальны;
дружыць — дружны — дружба — друг.

9. Запішыце беларускія назвы месяцаў, у якіх адбылася з’ява апрошання.

10. Запоўніце табліцу і растлумачце характар змен, якія адбыліся ў структуры наступных слоў. Падзяліце словы на марфемы, зыходзячы з сучасных прынцыпаў і з гістарычнага пункту гледжання.

Слова	Характар змен	Сучасны марфемны склад слова	Марфемны склад слова ў гістарычным аспекце
чыгунка			
абед			
сусед			
чатырнаццаць			
сшытак			
агарод			
адбітак			
вусень			
дварцовы			
напрыклад			
прымак			
лекцыя			
багаты			
падручнік			
аберуч			
гарлачык			
рубеш			
абібок			
напарстак			
быліна			

11. Вызначце ў прыведзеных словах мнагазначныя, аманімічныя, сінанімічныя і антанімічныя марфемы. Чым абумоўлены гэтыя з’явы?

Буравік — вартаўнік — зборшчык — ...; найважнейшы — архіважны — звышхуткі — ...; вячэрні — вечаровы — ...; ваўчыха — ваўчыца — ...; цымбаліст — лясісты — ...; пракос — перакос — ...; падводны — перавод — ...; бетоншчык — трактарыст — ...; сястру — кнігу — сталу — бяру — ...; днявальны — днішча — ...; домік — дамішча — ...; наяве — наяву — ...; красавік — лесавік — ...; прадзед — праход — пракладка — ...; скасаваць — падкасаць — скасіць — ...; гусак — рыбак — сібірак — ...; верхам — вярхом — ...; адкрыць — закрыць —

З а н я т к і 2. НАЗОЎНІК

Мэта: асэнсаваць класіфікацыйныя прыметы назоўніка як самастойнай часціны мовы. Прааналізаваць лексіка-граматычныя разрады і граматычныя катэгорыі назоўніка. Выпрацаваць навыкі размежавання назоўнікаў па тыпах скланення, засвоіць парадыгматычныя характарыстыкі назоўнікаў 1-га, 2-га, 3-га скланенняў у адзіночным і множным ліку.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як вы разумееце азначэнне «назоўнік — гэта часціна мовы з агульным значэннем прадметнасці, што выражаецца ў марфалагічных катэгорыях роду, ліку і склону»? Назавіце часціны мовы, якія могуць набываць прадметнае значэнне. Пералічыце асноўныя семантычныя разрады назоўнікаў.

2. Якія фармальна-граматычныя адзнакі мае назоўнік? Якім чынам выражаюцца ў назоўніку ўзаемаадносіны паміж лексічнымі і граматычнымі значэннямі, формай і зместам?

3. Як падзяляюцца назоўнікі ў залежнасці ад іх лексічных значэнняў і марфалагічных уласцівасцей? Якія бінарныя проціпастаўленні існуюць сярод лексіка-граматычных разрадаў назоўнікаў?

4. Якія найважнейшыя семантычныя групы вылучаюцца сярод уласных назоўнікаў? Пры якіх умовах уласныя назоўнікі пераходзяць у агульныя, а агульныя — ва ўласныя?

5. Як вызначаецца лексіка-граматычны разрад (катэгорыя) адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці?

6. Які змест укладваецца ў паняцці канкрэтнасці/абстрактнасці ў дачыненні да назоўнікаў? Якімі семантычнымі адзнакамі яны характарызуюцца? Ці існуе выразная мяжа паміж канкрэтнымі і абстрактнымі назоўнікамі? Праілюструйце выпадкі ўзаемапераходу абстрактных назоўнікаў у канкрэтныя і канкрэтных у абстрактныя.

7. У чым заключаецца функцыянальная роля зборных назоўнікаў? Назавіце семантычныя групы зборных назоўнікаў, іх словаўтваральныя і граматычныя асаблівасці.

8. Якія назоўнікі называюцца рэчывымі? Якім чынам вызначаецца мера, колькасць рэчыва? Ці маюць рэчывныя назоўнікі суадносныя формы ліку?

9. Паводле якіх крытэрыяў адбываецца класіфікацыя назоўнікаў па родах? Якія назоўнікі належаць да агульнага роду? Ахарактарызуйце назоўнікі з няўстойлівымі формамі і значэннямі роду? Укажыце на розніцу ў родавызначэнні асобных слоў у рускай мове ў параўнанні з беларускай.

10. Якія назоўнікі маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку, а якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ці множным ліку? Формы ліку якіх назоўнікаў у беларускай мове не супадаюць з формамі ліку ў рускай мове?

11. Якія тыпы скланенняў вылучаюцца ў беларускай мове? Назавіце асноўныя групы рознаскланяльных назоўнікаў і ўкажыце на асаблівасці іх скланення ў адзіночным і множным ліку. Якія назоўнікі не маюць скланенняў?

12. Ад якіх семантычных і фанетыка-марфалагічных прымет залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў? Якія канчаткі называюцца варыянтнымі?

З а д а н н і

1. Да якіх семантычных разрадаў адносяцца наступныя назоўнікі?

Аргумент (); пазнанне (); прыгажосць (); дабрата (); спагадлівасць (); прадпрыемства (); рамонак (); ноч (); вечар (); пераростак (); цецярук (); рубанак (); рамантызм (); месяц (); спадарожнік (); пасёлак (); захад (); шторм (); бяроза (); Мурка (); студэнт (); беларус (); хлопчык (); мурашка (); прафсаюз ().

2. Пазначце адушаўлёныя (1) і неадушаўлёныя (2) назоўнікі.

Віхор (); горад (); наган (); чараўнік (); лясун (); пярун (); русалка (); нябожчык (); язык (); лоб (); клас (); аўдыторыя (); валет (); ферзь (); плюшавы мядзведзь (); полк (); сазан (фаршыраваны) (); (падаць) шпарты ().

3. Вызначце семантычныя групы зборных назоўнікаў, падкрэсліце іх словаўтваральныя элементы.

Галлё ...; лісце ...; дзетвара ...; звяр'ё ...; ламачча

Садавіна ...; хвойнік ...; птаства ...; машкара ...; лістота

Ядловец ...; былёнёг ...; дубняк ...; хмызняк ...; насенне

4. Утварыце словазлучэнні, ужываючы абстрактныя назоўнікі ў канкрэтным значэнні, а канкрэтныя – у абстрактным.

1. Глыбіня (); 2. дарога (); 3. чытанне (); 4. настрой (); 5. цень (); 6. факел (); 7. сцяг (); 8. барометр (); 9. бераг (); 10. радасць ().

5. Запішыце словы са значэннем меры, вагі, аб'ёму, якія могуць спалучацца з рэчывымі назоўнікамі і выкарыстоўвацца ў якасці адзінак іх вымярэння.

6. Вызначце род назоўнікаў. Падкрэсліце назоўнікі, родавая прыналежнасць якіх разыходзіцца ў беларускай і рускай мовах.

Мікада (); гусь (); сухмень (); быль (); шыр (); какаду (); боль (); стэп (); Чылі (); поні (); насып (); фламінга (); сабака (); статак (); атэльє (); какава ().

7. Якія сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі ліку? Прыведзіце прыклады лексічнага, марфалагічнага і сінтаксічнага спосабаў выражэння ліку назоўнікаў.

8. Запішыце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх слоў. Параўнайце формы ліку ў абедзвюх мовах.

Рускае слова	Лік	Беларускае слова	Лік
решето			
баловство			
поведение			
дрова			
крупа			
черника			
грудь			
дрожь			
обручение			
хитрость			

9. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення. Падкрэсліце рознаскланяльныя назоўнікі.

Спаборніцтва (); стэп (); кроў (); мадам (); кава (); дзіця (); ваўчаныя (); марожанае (); бярэмя (); племя (); боль (); плакса (); вучоба (); фальш (); шампунь (); галасішча (); лібрэта ().

10. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх.

Выступіць на (мітынг) — ...; шмат (асабліваасці) — ...; няма (твор) — ...; схавацца ад (дождж) — ...; купіць (чай) — ...; холадна на (двор) — ...; мэбля з (дуб) — ...; некалькі (кафедры) — ...; бачыць (баравік) — ...; злавіць (яблык) — ...; пяць (аўдыторыі) — ...; любіць (кветкі) — ...; есці (лешч) — ...; разводзіць (карпы) — ...; гуляць па (вечары) — ...; прыпыніцца каля (загон) жыта —

З а н я т к і 3. ПРЫМЕТНІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць прыметніка як носьбіта непрацэсуальнай прыметы. Засвоіць крытэрыі размежавання прыметнікаў на лексіка-граматычныя разрады. Звярнуць увагу на асаблівасці скланення прыметнікаў у залежнасці ад іх прыналежнасці да пэўнага лексіка-граматычнага разраду і катэгорыі адушаўлёнасці.

Пытання для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі найважнейшымі лексіка-семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі рысамі характарызуецца прыметнік як асобны ад’ектыўна-іменны разрад знамянальных слоў? Якія часціны мовы могуць набываць граматычныя значэнні і ўласцівасці прыметнікаў?

2. Што абазначаюць якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі і ў якіх адносінах паміж сабою яны знаходзяцца? Як суадносяцца прыметнікі розных граматычных разрадаў паводле іх колькаснага складу, шырыні і прадуктыўнасці ўжывання?

3. Што можна сказаць пра ўжывальнасць прыналежных прыметнікаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай? Наколькі прадуктыўнымі з’яўляюцца іменныя канструкцыі з прыметнікамі і назоўнікамі ў форме роднага склону ў беларускай і рускай мовах? Падмацуйце свае меркаванні прыкладамі.

4. Якія марфалагічныя адзнакі ёсць толькі ў якасных прыметнікаў? Якія адрозненні назіраюцца ва ўжыванні поўных і кароткіх форм якасных прыметнікаў у беларускай і рускай мовах? Прывядзіце прыклады.

5. Ахарактарызуйце тыпы скланення прыметнікаў. Якія фактары ўплываюць на іх канчаткі?

Заданні

1. Размяжуйце якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі, вызначце іх граматычныя і семантычныя адзнакі.

Залатая пара (); халодная ноч (); родныя межы (); дажджлівае лета (); светлая пара (); дзядзькаў хутар (); матчын клопат (); маладое жыццё (); воўчая зграя (); чорныя бровы (); гарадскія сцены (); працоўны дзень (); заўтрашні дзень (); Купалава песня (); бацькаў кажух (); птушыныя гнёзды (); бярозавы венік ().

2. Утварыце сінтэтычныя і аналітычныя формы ступеняў параўнання ад прапанаваных прыметнікаў.

Малы — ...; нізкі — ...; высокі — ...; старанны — ...; спагадлівы — ...; карысны — ...; смелы — ...; вялікі — ...; кепскі — ...; ганарысты — ...

3. Растлумачце, чаму ад наступных якасных прыметнікаў нельга ўтварыць формы ступеней параўнання?

Блакітны, вараны, кульгавы, карычневый, сляпы, глухі, хворы, кволы, босы, голы, нямы, чубаты, агністы, сакаўны, ліпкі, шурпаты, перадавы.

4. Праскланяйце прыметнікі адпаведных тыпаў, запоўніце табліцу.

Склон	Ад'ектыўнае скланенне, адзіночны лік з асновай на					
	цвёрды зычны		мяккі зычны		г, к, х	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род
Н.						
Р.						
Д.						
В.						
Т.						
М.						

Склон	Ад'ектыўнае скланенне, множны лік з асновай на					
	цвёрды зычны		мяккі зычны		г, к, х	
Н.						
Р.						
Д.						
В.						
Т.						
М.						

Склон	Змешанае скланенне		
	адзіночны лік		множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	
Н.			
Р.			
Д.			
В.			
Т.			
М.			

З а н я т к і 4. ЛІЧЭБНІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную адметнасць лічэбнікаў як слоў з колькасна-лікавым значэннем. Выпрацаваць навыкі класіфікацыі лічэбнікаў і іх скланення ў адпаведнасці з прыналежнасцю да таго ці іншага лексіка-граматычнага разраду.

Пытання для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як выражаецца паняцце колькасці ў граматыцы?
2. Якімі марфалагічнымі адзнакамі лічэбнікі адрозніваюцца ад іншых часцін мовы? Назавіце часціны мовы, якія могуць набываць значэнне лічэбнікаў. У якія часціны мовы могуць пераходзіць лічэбнікі?
3. На якія разрады падзяляюцца лічэбнікі паводле значэння і структуры? Якія існуюць меркаванні адносна лічэбнікаў як асобнага лексіка-граматычнага класа слоў у сучаснай мовазнаўчай літаратуры?
4. Ці ўтвараюць лічэбнікі адзіны ўніфікаваны тып формамянення?
5. Якія існуюць асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай? Прывядзіце прыклады.

Заданні

1. Размяжуйце лічэбнікі паводле разрадаў. Лічбы замяніце словамі.

Трэці, пяты, сямёра, дзясяцера, васьмідзясяты, двое, дзвяцера, трое, пяцёра, шасцёра, 2/5, 8, 890, 39, 70, 40, 900-ты, 0,1, 1,5, 500, 83, 152-гі, 18/37, 999, 3/4, 8/9, 1979-ты, 1990-ты, 48, 4/5, 871-шы, 14, 11, 28,3, 667, 27,2.

Пэўна-колькасныя	Дробавыя	Зборныя	Парадкавыя

2. Якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікамі *два (дзве) і двое*, якія — толькі з адным з іх. Утварыце і запішыце колькасна-іменныя спалучэнні з гэтымі лічэбнікамі.

Суткі, брат, сястра, хлопчык, боты, сын, сані, рабочы, стол, студэнт, верабей, настаўніца.

3. Замяніце лічбы словамі. Адзначце асаблівасці ўтварэння колькасна-іменных спалучэнняў у беларускай мове ў параўнанні з рускай. Пастаўце напіскі.

5 (студэнт); 2 (тыдзень); 3 (чалавек); 233 (вучань); 3 (старанная вучаніца); 32 (сані); 44 (дзверы); 3 (цяля); 14 (ягня); 181 (тона); 32,3 (цэнтнер); абедзве (родная сястра); 4 (зімовы дзень); 3/5 (кілаграм); 1 1/2 (літр); 12 1/4 (кіламетр).

4. Праскланяйце колькасна-іменныя спалучэнні. Растворыце асаблівасці скланення колькасных і парадкавых лічэбнікаў.

Склон	151 чалавек	859 кіламетраў	2/3 метра	1988 год	53-ці дзень
Н.					
Р.					
Д.					
В.					
Т.					
М.					

З а н я т к і 5. ЗАЙМЕННІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць займенніка. Выпрацаваць навыкі класіфікацыі і скланення займеннікаў з улікам іх граматычных і семантычных уласцівасцей.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія прыметы з'яўляюцца вызначальнымі для выдзялення займеннікаў у асобны лексіка-граматычны разрад знамянальна-ўказальных слоў?
2. Ці могуць словы з іншых часцін мовы набываць значэнне займеннікаў? У якія часціны мовы могуць пераходзіць займеннікі? Якія разрады займеннікаў па значэнні вылучаюцца ў беларускай мове?
3. Якія марфалагічныя і сінтаксічныя адзнакі займеннікаў? Ці ўласцівы ім адзіныя ўніфікаваныя формы скланення, змянення па ліках, родавыя адзнакі?
4. На якія групы падзяляюцца займеннікі паводле асаблівасцей скланення? Якія фанетыка-марфалагічныя з'явы вызначаюцца пры скланенні займеннікаў?

З а д а н н і

1. Вызначце разрад займеннікаў паводле адпаведнасці часцінам мовы (абагульнена-прадметныя, абагульнена-якасныя).

колькі		мой	
столькі		ты	
усякі		некалькі	
кожны		такі	
яны		гэты	

сябе		я	
што-небудзь		нехта	
якісьці		ніхто	
ніколькі		гэтулькі	
колькі-небудзь		яно	

2. Пазначце разрад займеннікаў паводле лексічнага значэння.

Мне (), нас (), штосьці (), тых (), вам (), чымсьці (), сабе (), сваю (), яго (), маё (), такога (), столькі (), кожны (), каторым (), чыёй (), ніякімі (), што-небудзь ().

3. Замест кропак устаўце азначальныя займеннікі *сам* ці *самы* ў адпаведнай склонавай форме, родзе і ліку.

Падласка ... прыйшла дахаты; загараць пад ... сонцам; убачыць ... дырэктара; прыйсці пад ... вечар; ... падрыхтавалі; ... прыныць пабудовы твора; працаваць з ... ранку; тая ... дарога; праводзіць да ... хаты; жыць ад ... нараджэння; гэты ... час; на сэрцы ў ... сябе; не хацелася гэта рабіць ...

4. Праскланяйце займеннікі.

Склон	нехта	нешта	ты	сябе
Н.				
Р.				
Д.				
В.				
Т.				
М.				

З а н я т к і 6. ДЗЕЯСЛОЎ

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць дзеяслова як носьбіта працэсуальнай прыметы дзеяння, асноўныя граматычныя катэгорыі дзеяслова і сродкі іх выражэння. Замацаваць асаблівасці формазмянення дзеясловаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі прыметамі вызначаецца дзеяслоў?
2. Якія групы форм складаюць парадыгму дзеясловаў? Якія найважнейшыя рысы асабовых дзеясловаў? Якія адметныя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці інфінітыва, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя?

3. Што такое катэгорыя трывання дзеясловаў? Якія граматычныя сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі трывання? Коротка раскажыце пра гісторыю вучэння аб трыванні дзеясловаў (пра аспекталогію) у рускім і айчынным мовазнаўстве.

4. Як утвараюцца відавныя пары дзеясловаў? Што такое перфектывацыя і імперфектывацыя? Якія дзеясловы называюцца аднавідавнымі (няпарнымі) і двухвідавнымі?

5. Што такое катэгорыя стану? У чым праяўляецца сувязь катэгорыі стану з пераходнасцю/непераходнасцю дзеясловаў?

6. Чаму катэгорыя ладу з'яўляецца словазменнай катэгорыяй? Якія лады адрозніваюцца ў дзеясловах і якім чынам яны ўтвараюцца? Назавіце выпадкі выкарыстання абвеснага ладу ў значэнні загаднага, загаднага — у значэнні ўмоўнага, умоўнага — у значэнні загаднага.

7. Якія часы ўласцівы дзеясловам і як яны вызначаюцца? У якіх выпадках дзеясловы цяперашняга часу ўжываюцца ў значэнні будучага і прошлага, будучага — у значэнні цяперашняга і прошлага, прошлага — у значэнні будучага?

8. Што перадае катэгорыя асобы? Што абазначаюць безасабовыя дзеясловы?

9. Якія асобы мае дзеяслоў? Якія марфалагічныя сродкі выражэння асобы?

10. Якімі марфалагічнымі прыметамі вылучаюцца дзеясловы І і II спражэнняў? Якія дзеясловы адносяцца да рознаспрагальных і як яны змяняюцца па асобах у адзіночным і множным ліку?

З а д а н н і

1. Прывядзіце прыклады, у якіх дзеясловы абазначалі б наступнае:

1) канкрэтныя фізічныя дзеянні ...; 2) рух ...; 3) стан ...; 4) біялагічныя і фізіялагічныя працэсы ...; 5) унутраныя адчуванні ...; 6) пабуджэнні ...; 7) успрыманні ...; 8) адносіны ...

2. Перакладзіце на беларускую мову. Вызначце сінтаксічную функцыю інфінітыва.

1. Задача литературы — объединять людей (*Ч. А.*). 2. Соседи ездили к нему поесть, попить, поиграть по пяти копеек в бостон (*Пуш.*). 3. Врага уничтожить — большая заслуга, но друга спасти — это высшая честь (*Тв.*). 4. Предстоящий отъезд не мешал ему (Ростову) веселиться (*Л. Т.*). 5. Собака уменьшила свои шаги и начала красться, как бы почуяв перед собою дичь (*И. Т.*). 6. Чтобы отвлекься от ненавистных мыслей, Корчагин стал слушать шепот своих соседок (*Н. О.*).

3. Утварыце ад дзеясловаў формы закончанага трывання і вызначце сродак перфектывацыі (далучэнне прыстаўкі, замена суфікса, перамяшчэнне націску, фанетычнае чаргаванне ў корані, змена асновы).

Засыпаць сцэжку лісцем — ...; шукаць патаемныя словы — ...; грэць халодныя рукі — ...; бяліць печ — ...; чырванець з сорама — ...; падабацца сяброўцы — ...; сівець ад гора — ...; гадаваць сына — ...; купацца ў возеры — ...; гатаваць ежу —

4. Вызначце стан дзеясловаў.

1. Нада мной заліліся слязамі нябёсы, смагла цягне расу ўся сухая і пыльная глеба (*Б-ч*). 2. Абняліся, пацалаваліся і першае запытанне — пра дубы (*Шам.*). 3. Ля ручая ўмываўся салдат раніцою, каб не палохаць сустрэчных акопнай зямлёю (*А. К.*). 4. Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому, кліча яго рэчка, цягнуць санкі з дому (*К-с*). 5. Дзверы адчыняліся і зачыняліся (*К-с*). 6. Пякучым болем сціснула сэрца (*Лыньк.*). 7. «Ну, пацалуйцеся ж вы з браткамі!» — І ўсё ішло сваім парадкам (*К-с*). 8. Гаворыш ты, што зніклі краскі, што абляцеў кляновы гай (*Бр.*).

5. Ад прапанаваных дзеясловаў утварыце формы загоднага ладу.

Адпачываць — ...; пасеяць — ...; схадзіць — ...; дамовіцца — ...; крыкнуць — ...; перамагчы — ...; скарыстаць — ...; трымацца — ...; ісці — ...; сесці —

6. Ад неазначальнай формы дзеясловаў утварыце формы абвяснага ладу (цяперашняга, будучага і прошлага часу), затым умоўнага і загоднага ладу.

Бегчы — ...; ехаць — ...; будаваць — ...; смяяцца — ...; апрануцца — ...; касіць — ...; прыняць — ...; весяліцца — ...; застацца — ...; адмераць —

7. Выпішыце з тэксту дзеясловы. Вызначце іх час, трыванне, лад і спражэнне.

Чалавек — дзіўнае і супярэчлівае стварэнне. Усё сваё жыццё ён марыць пра шчасце, складае пра яго вершы, спявае песні, чакае і спадзяецца. Але калі шчасце, такое жаданае, прыходзіць, ён пачынае вырабляць з ім тое, што вырабляе дзіця з дарагой механічнай цацкай: капаецца, раскручвае, разбірае (цікава ж, што там, усярэдзіне?). І дакорпаецца да таго, што ад чароўнай цацкі застануцца толькі вартыя жалю абломкі.

Не, я не філосаф. Я ўвогуле ніколі не быў схільным да разважанняў на абстрактныя тэмы. Вось і над словамі, якія пачуў некалі ад свайго школьнага настаўніка Фёдара Міхайлавіча, я ўсур'ёз задумаўся толькі цяпер.

Памятаю, на самым першым сваім уроку (было гэта ў дзявятым класе) ён сказаў так: «Дарагія мае сябры! Перш чым мы з вамі пачнём размову пра такую важную рэч, як літаратура, вазьміце ў рукі чырвоныя алоўкі і

вялікімі літарамі на першай і апошняй старонках сваіх агульных сшыткаў запішыце: “Ніхто не зробіць горш табе, чым ты сам сабе”. І пастарайцеся запомніць гэтыя словы на ўсё жыццё».

(А. Капусцін)

З а н я т к і 7. ДЗЕЕПРЫМЕТНІК. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Мэта: выпрацаваць навык аналізу граматычных значэнняў дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя. Усвядоміць асаблівасці ўтварэння і ўжывання гэтых форм у беларускай мове ў параўнанні з рускай.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія найважнейшыя марфалага-сінтаксічныя рысы мае дзеепрыметнік як асобны гібрыдны (дзеяслоўна-іменны) тып знамянальных слоў? Якімі рысамі дзеепрыметнікі збліжаюцца з дзеясловамі, а якімі — з прыметнікамі? Пакажыце гэта ў выглядзе табліцы.

2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу? Ці пашыраны яны ў беларускай мове? Прывядзіце прыклады.

3. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу? Прывядзіце прыклады.

4. Ці ўжываюцца ў беларускай мове дзеепрыметнікі цяперашняга часу з *-ся*? Як можна пазбегнуць ужывання такіх дзеепрыметнікаў? Прывядзіце свае прыклады.

5. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу? Прывядзіце прыклады.

6. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу? Прывядзіце прыклады.

7. Якімі марфалагічнымі і сінтаксічнымі рысамі вызначаецца дзеепрыслоўе як марфалагічна нязменны разрад слоў? Якімі рысамі дзеепрыслоўі збліжаюцца з дзеясловамі, а якімі — з прыслоўямі?

8. Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага і закончанага трывання?

9. Ці ўласціва дзеепрыслоўям катэгорыя часу? Якія часавыя значэнні могуць прымаць дзеепрыслоўі і як яны выяўляюцца?

10. Якія заканамернасці ўжывання дзеепрыслоўяў у беларускай мове?

З а д а н н і

1. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Чытаць — ...; пісаць — ...; дрыжаць — ...; гаварыць — ...; працаваць — ...; служыць — ...; сумаваць — ...; вудзіць — ...; жаць — ...; гутарыць — ...

2. Утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Падбярыце патрэбны суфікс і абгрунтуйце свой выбар.

Навучыць, запрасіць, адчыніць, дасягнуць, стрымаць, змыць, вылечыць, разбіць, намыліць, забыць.

3. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на ўжыванне дзеепрыметнікаў.

Но самое замечательное в доме были *поющие* двери. Как только становало утро, пение дверей раздавалось по всему дому. Я не могу сказать, отчего они пели: перержавевшие ли петли были тому виною или сам механик, *делавший* их, скрыл в них какой-нибудь секрет, — но замечательно то, что каждая дверь имела свой особенный голос: дверь, *ведущая* в спальню, пела самым тоненьким дискантом, дверь в столовую хрипела басом; но та, которая была в сенях, издавала какой-то странный *дребезжащий* и вместе *стонущий* звук, так что, вслушиваясь в него, очень ясно наконец слышалось: «Батюшки, я зябну!».

(Н. Гоголь)

4. Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў. Растлумачце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Жартаваць, слухаць, вітаць, рабіць, гойдаць, аднаўляць, бачыць, гаварыць, любавання, пільнаваць.

5. Ад наступных дзеясловаў утварыце пры дапамозе суфіксаў дзеепрыслоўі закончанага трывання. Абгрунтуйце ўжыванне выбранага суфікса.

Разбудзіць, сцерці, узнагародзіць, сказаць, знішчыць, даведацца, запрэгчы, праверыць, засмяяцца.

6. Знайдзіце памылкі ва ўжыванні дзеепрыслоўяў. Запішыце сказы правільна.

1. Разважаючы над гэтымі журботна-светлымі радкамі, міжволі прыгадваецца другі наказ паэта. 2. Вучачыся ў школе, мне ўсё больш і больш падабалася прафесія настаўніка. 3. Праязджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 4. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 5. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 6. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся.

З а н я т к і 8. ПРЫСЛОЎЕ. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ. МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Мэта: выпрацаваць навыкі аналізу і размежавання прыслоўяў, безасабова-прэдыкатыўных і мадальных слоў; асэнсаваць асаблівасці іх рэалізацыі ў кантэксце.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі лексічнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі адзнакамі характарызуюцца прыслоўі?

2. Якія формы ступеняў параўнання адрозніваюць ў якасных прыслоўях? Якія памылкі назіраюцца пры ўтварэнні ступеняў параўнання прыслоўяў?

3. Што разумеецца пад безасабова-прэдыкатыўнымі словамі? Якімі марфалагічнымі рысамі і граматычнымі ўласцівасцямі яны збліжаюцца з якаснымі прыслоўямі, прыметнікамі, дзеясловамі?

4. Якія сінтаксічныя перадумовы выдзялення мадальных слоў?

5. Чым адрозніваюцца мадальныя словы ад слоў іншых часцін мовы?

З а д а н н і

1. Укажыце разрад прыслоўяў паводле семантыкі і словаўтваральнай структуры.

Там — ...; злева — ...; данізу — ...; зрэдку — ...; здуру — ...; уволю — ...; глуха — ...; накрыж — ...; нідзе — ...; назад — ...; дагэтуль — ...; зранку — ...; знарок — ...; кулём — ...; гуртам — ...; удвух —

2. Да якіх ступеняў параўнання належаць наступныя прыслоўі? Адзначце выпадкі парушэння літаратурных норм.

Весьляей (), бліжэй (), даражэй (), лепш (), лепш за ўсіх (), больш (), найдаражэй (), больш трапна (), мацней сталі (), выключна моцна (), больш цяплей (), вышэй арла (), даражэй маці ().

3. Ад якіх слоў (ці граматычных форм) і якім спосабам утвораны наступныя прыслоўі?

Утрох — ...; недалёка — ...; бягом — ...; па-свойску — ...; звверху — ...; рашуча — ...; па-літоўску — ...; штодзень — ...; тайком — ...; дадому —

4. Адзначце, якія беларускія прыслоўі адпавядаюць прапанаваным рускім.

Совсем — ...; бесспорно — ...; нарочно — ...; долой — ...; впервые — ...; сызмала — ...; иногда — ...; кое-как — ...; натошак — ...; воочию —

5. Выпішыце безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце, на падставе якіх граматычных прымет яны адносяцца да прэдыкатываў.

1. Стаяла лета, блізкае да восені. Можна ўжо было есці яблыкі (В. А.).
2. Добра мне тут, мне тут міла, родна ўсё і блізка (К-с). 3. Стала не па сабе — і крыўдна і злосна (П.). 4. На дварэ было свежа і ціха. Лёгка мяло (Мел.). 5. Яму было холадна, усё нутро сцялася ў ледзяной знямозе (В. Б.).
6. Пасля іх было маркотна, трывожна, думала пра Яўхіма (Мел.).

6. Супастаўце рады сінонімаў у рускай і беларускай мовах. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы выступаюць у якасці мадальных.

рус. очевидно

бел. відавочна

рус. конечно

бел. вядома

рус. вероятно

бел. напэўна

рус. кажется

бел. здаецца

З а н я т к і 9. СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Мэта: замацаваць звесткі аб класіфікацыі службовых слоў, крытэрыях іх выдзялення і супрацьпастаўлення паўназначным часцінам мовы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія значэнні і функцыі маюць службовыя часціны мовы? Якімі граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі адзнакамі характарызуюцца прыназоўнікі?

2. Для ўдакладнення і дыферэнцыяцыі значэнняў якіх склонаў і для выражэння якіх сінтаксічных адносін выкарыстоўваюцца прыназоўнікі?

3. Як класіфікуюцца прыназоўнікі паводле іх марфалагічнай будовы і складу? За кошт якіх часцін мовы папаўняюцца прыназоўнікі? Што такое прэпазіцыяналізацыя?

4. Якімі граматычнымі, лексіка-семантычнымі і функцыянальнымі адзнакамі характарызуюцца злучнікі?

5. Як падзяляюцца злучнікі паводле марфалагічнай будовы, структурнага складу, спосабу ўжывання і функцыянальнага прызначэння?

6. Якія часціны мовы могуць пераходзіць у злучнікі? Што такое кан'юнкцыяналізацыя? Прывядзіце прыклады.

7. Якімі адметнымі структурна-граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі асаблівасцямі характарызуюцца часціцы?

8. Як падзяляюцца часціцы паводле ролі, структурнага складу, семантыкі і функцыянальных адзнак?

9. За кошт якіх часцін мовы адбываецца папаўненне часціц? Прывядзіце прыклады партыкуляцыі.

10. Якое месца займаюць выклічнікі ў агульнай сістэме часцін мовы? У чым заключаецца іх функцыянальнае прызначэнне?

11. Як падзяляюцца выклічнікі паводле марфалагічнай будовы, спосабу ўжывання, складу і значэння?

12. Якія часціны мовы могуць набываць значэнне выклічнікаў? Прывядзіце прыклады інтэр'екцыяналізацыі.

Заданні

1. Падкрэсліце прыназоўнікі, вызначце, да якой марфалагічнай групы яны адносяцца. Растлумачце, ад якіх часцін мовы яны ўтварыліся.

1. Паабапал вузкай палявой дарогі, па якой яму належала ісці, ляжала ржышча (*Шам.*). 2. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма (*К. Ч.*). 3. А па-над палямі ў ясным небе зальюцца жаваранкі хорам, і песні моўкнуць па-над борам (*К-с*). 4. Толькі варта было ім адысціся ад плота крайняе хаты ў глыб вёскі, як рыбак пачуў кашаль (*В. Б.*). 5. Спяць кажаны ўніз галавой насуперак прыродзе (*А. П.*). 6. Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі (*К-с*).

2. Перакладзіце словазлучэнні на рускую мову.

Атрымаць па 10 рублёў — ...; цешыцца з дачкі — ...; ісці па вадзе — ...; зразумець па вачах — ...; смялейшы за ўсіх — ...; чуць праз сон — ...; дзівіцца з вынікаў — ...; схадзіць па бацьку — ...; пайсці ў чарніцы — ...; захварэць на грып — ...; бярэцца на мороз — ...; відаць па ўсім —

3. Запішыце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх словазлучэнняў.

Ідці за грибама — ...; по случаю встречи — ...; вспоминать о друзьях — ...; ехать на лошади — ...; выходит из школы — ...; думать о будущем — ...; гулять по лесу — ...; подойти к дубу — ...; ходит по домам — ...; тоска по родине —

4. Выпішыце злучнікі і ахарактарызуйце іх паводле паходжання, структуры, ужывання, сінтаксічнай функцыі.

«Мова — жывая істота. Яна жыве, а не існуе. Адным словам можна вельмі шмат выказаць або тым жа самым словам нічога не сказаць». Што меў на ўвазе Кузьма Чорны, калі пісаў пра жыццё слова? Каб адказаць на гэтае пытанне, давайце паглядзім, як ужываецца тое ці іншае слова ў фальклоры і ў творах пісьменнікаў. Давайце высветлім, чаму адно і тое ж слова адзін раз успыхвае ўсімі сваімі адценнямі, жыве, пераліваецца, дзейнічае на нашы пачуцці, выклікае асацыяцыі, вобразы і малюнкi, а другі раз памірае на нашых вачах, ператвараецца ў пусты гук. Зразумела, для таго, каб умець шмат выказаць словам, трэба ведаць моўныя скарбы, умець пранікаць у глыбіні слова, перайначваць яго ў адпаведнасці з законамі мовы. Без гэтага пошукі таго адзінага слова, якое здольна давяршыць малюнак, стварыць патрэбную інтанацыю альбо надаць фразе патрэбны гукавы лад, ператвараюцца ў такі ж бясплённы занятак, як пошукі іголки ў стоце сена.

Выдатныя прыклады творчага абыходжання са словам дае нам фальклор. Народныя казкі, паданні і песні доўга жывуць на свеце таму, што ў

іх выказаны думы народа, яго мудрасць, яго надзеі і спадзяванні. І яшчэ таму, што пра ўсё гэта гаворыцца мовай свежай, вобразнай і прыгожай.

Але на фальклорныя творы нельга глядзець як на крыніцу цытат. Бывае, што пісьменнік густа перасыпае свае творы народнымі прыказкамі і прымаўкамі, але яны там не жывуць і нават не існуюць, а ляжаць мёртвым капіталам. Для таго, каб народная фразеалогія арганічна ўвайшла ў мову пісьменніка, трэба, каб ён умеў не толькі пазычаць, але і аддаваць, каб створанае народам зноў вярталася яму ўзбагачаным і адшліфаваным у майстэрні мастака.

(Паводле Р. Шкрабы)

5. Вызначце разрад часціц паводле значэння. Складзіце з імі пяць сказаў (на выбар).

Бадай што — ...; ледзь не — ...; так — ...; хоць бы — ...; але — ...; якраз — ...; іменна — ...; акурат — ...; ага — ...; хіба — ...; давай — ...; як быццам — ...; ажно — ...; нібыта — ...; няхай — ...; што за — ...; вось дык — ...; ну і — ...; толькі — ...; прыблізна — ...; выключна — ...; эге — ...; не — ...; быццам — ...; куды —

З а н я т к і 10. МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР САМАСТОЙНЫХ І СЛУЖБОВЫХ ЧАСЦІН МОВЫ

Мэта: замацаваць тэарэтычныя веды і ўдасканаліць навыкі марфалагічнага разбору самастойных і службовых часцін мовы.

З а д а н н і

1. З прыведзеных тэкстаў выберыце адпаведную часціну мовы і зрабіце яе марфалагічны разбор.

2. Вызначце тып і стыль кожнага з тэкстаў.

Тэкст № 1

Сёння я ўстаў рана, сеў за стол, але нічога не мог рабіць. Глянуў у акно. Зацвіла шыпшына! Дзве кветачкі, як дзве чырвона-ружовыя зорачкі, пазіралі з захапленнем на цэлы свет. А я, як зачараваны, глядзеў на іх і не мог ад іх пекнаты адарвацца. У памяці раптам ажылі малюнкi, якія хоць і былі дарагія, ды, можа, і не ўспомніліся б, каб не гэтыя дзве зорачкі за акном.

Мне ўбачыўся луг, і ледзь прыкметная сцяжынка ўжо ў ладнай траве, і сухі пагорак, на які мы выйшлі з дзяўчынай. Мы ішлі разам не таму, што каханне было паміж намі і нам хацелася апынуцца ў адзіноце. Не, нам проста выпала выпадкова ісці разам па гэтай сцяжынке. Хоць мы і ведалі адзін аднаго: яна была бібліятэкаркай у сельсавеце, а я — пасля інстытута — прыехаў сюды настаўнікам у школу.

Калі мы выйшлі на пагорак, перад намі адкрыўся малюнак невымоўнага характава. Цвіла шыпшына! Яна цвіла паабапал сцяжынкі так ярка і густа, што ажно зялёны луг, здавалася, ружова свяціўся ад яе ззяння.

І другі малюнак паўстаў перад вачыма — часу вайны. Шпіталь змясціўся ў досыць ладным двухпавярховым катэджы ў польскім горадзе Замбруў. У катэджы была немалая бібліятэка, і сярод кніг — некалькі томікаў беларускай літаратуры, у тым ліку і вершы Уладзіміра Дубоўкі. І вось тут, у Замбруве, я разгарнуў яго кнігу і не мог ад яе адарвацца, пакуль не дачытаў да канца. Як быццам спаткаў раптам даўно не бачанага чалавека.

О Беларусь, мая шыпшына,

Зялёны ліст, ружовы цвет...

Вершы пра Беларусь успрымаліся асабліва востра і адчувальна. І Дубоўкавы словы пра шыпшыну як пра вобраз Беларусі глыбока ўсхвалявалі душу...

(К. Кірыенка)

Тэкст № 2

У «Беларускай энцыклапедыі» няма артыкула «камень». Ёсць каменныя рэкі, ёсць камень філарэтаў і камень кахання, ёсць камянямёт — старажытная ліцвінская гармата. Ёсць нават камень як старажытная адзінка масы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Адзін камень быў роўны 40 фунтам, каля пятнаццаці кілаграмаў. А вось проста каменя — няма... Можа, яго залічылі да паняццяў, якім немагчыма даць тлумачэнні?

Кажуць, камень — метафара гары. З якой чалавек толькі й можа звяртацца да Бога. У нас няма гор, таму ёсць камяні-следавікі, на якіх пакінулі сляды святых і прарокі. Таму — і гранітныя трыбуны правадыроў. Слова, сказанае з каменя, лічылася асвечаным нетутэйшай моцай.

Японцы кожны камень насяляюць духам.

У японскім садзе камянёў — пятнаццаць валуноў на белым пяску, які разроўніваюць граблямі, прыпадабняючы хвалям. Але з якога боку ні глядзі — ты ўбачыш толькі чатырнаццаць камянёў. Пятнаццаты заўсёды будзе схаваны за іншымі. Але ты ведаеш, што ён ёсць.

Нашы далёкія продкі шанавалі ўсё, што можа служыць верным знакам на доўгіх шляхах пакаленняў — магутнае дрэва, гару, вялікі камень... У пустцы насыпалі каменныя крушні. Сённяшні наш зямляк усё разгладжае, зруйноўвае, здрабняе. Занадта высокія дрэвы высыкаюцца — а раптам паваліцца, правады абарве? Кудысьці знікаюць валуны... Брукаванкі заліваюцца асфальтам. Праўда, апошнім часам у горадзе пайшла новая мода. Замест асфальту ў найбольш важных месцах кладуцца маленькія бетонныя плітачкі, што мусяць імітаваць колішнія камяні. Маленькія магільныя пліты нашай гісторыі.

(Л. Рублеўская)

Тэкст № 3

Любоў да радзімы ў чалавека яскрава праяўляецца тады, калі ён на час разлучыцца з ёю. І чым даўжэй ён будзе недзе далёка, тым мацней гэтае пачуццё. Але чалавек здольны хаваць свае пачуцці. А вось у птушак гэта навідавоку.

Возьмем усім нам знаёмых жораваў. На радзіме яны, апроча глухога балота з іржавай вадой ды чэзлага драбналесся, нічога, бадай, за сямейнымі клопатамі не бачаць. У далёкіх жа краях птушак чакае багаты корм, залітыя паўднёвым сонцам берагі маляўнічых рэк і азёр. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, восенню пакідаюць жоравы радзіму вельмі неахвотна.

Паволі пралятаючы над вёскамі і пустымі палямі, яны раз-пораз падаюць свае сумныя галасы — цяжка з роднай зямлёй развітвацца.

Неахвотна пакідаюць родную зямлю не адны жоравы. Гэта ўласціва ўсім птушкам.

Вясной гракі з'яўляюцца ў нас з першымі праталінамі ў палях. Затое пакідаюць родную зямлю толькі позняй восенню, нярэдка ўжо з першым зазімкам, які зацерушыў белым пухам чорную асеннюю зямлю. Паглядзіш тады на чараду запозненых птушак, што нізка сцелецца над пабеленай зямлёй, і так раптам сэрца зашчыміць у грудзях.

Позна адлітаюць качкі.

У канцы кастрычніка — пачатку лістапада надвячоркам і ранічкаю можна пачуць у змрочным лесе знаёмую песеньку заранкі. Гэта азначае, што чырванагрудая птушачка яшчэ тут, не пакінула халодны аголены лес.

Родная зямля! Што можа быць даражэй за яе.

(Р. Ігнаценка)

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЧАСЦІН МОВЫ

Парадак марфалагічнага разбору назоўніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Пачатковая форма (*Н. скл., адз. л.*).
4. Лексіка-граматычны разрад (*уласны ці агульны, канкрэтны ці абстрактны, адушаўлены ці неадушаўлены, зборны, рэчывыны*).
5. Марфалагічныя прыметы: *пастаянныя (нязменныя): род, скланенне; зменныя: лік, склон*.
6. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору прыметніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.

3. Пачатковая форма (*Н. скл., адз. л., м. р.*).
4. Лексіка-граматычны разрад: *якасны, адносны, прыналежны.*
5. Форма (*поўная, кароткая, усечаная*).
6. Ступень параўнання (калі ёсць): *вышэйшая ці найвышэйшая, простая ці складаная.*
7. Форма ацэнкі і меры якасці (калі ёсць).
8. Марфалагічныя прыметы: *род, лік, склон.*
9. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору лічэбніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Пачатковая форма — *Н. скл., м. р.* (калі змяняецца па родах), *адз. л.* (калі змяняецца па ліках).
4. Лексіка-граматычны разрад: (*колькасны, зборны, дробавы, парадкавы*).
5. Разрад паводле структуры (*просты, складаны, састаўны*).
6. Марфалагічныя прыметы: *склон, род* (калі ёсць), *лік* (калі ёсць).
7. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору займенніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Пачатковая форма — *Н. скл., м. р.* (калі змяняецца па родах), *адз. л.* (калі змяняецца па ліках).
4. Лексіка-граматычны разрад (па суадносінах з іншымі часцінамі мовы): *займеннік-назоўнік (абагульнена-прадметны), займеннік-прыметнік (абагульнена-якасны), займеннік-лічэбнік (абагульнена-колькасны).*
5. Лексіка-граматычны разрад: *асабовы, зваротны, прыналежны, указальны, азначальны, пытальны, адносны, адмоўны, няпэўны.*
6. Марфалагічныя прыметы: *склон, род* (калі ёсць), *лік* (калі ёсць).
7. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору дзеяслова

1. Слова ў тэксце.
2. Пачатковая форма (*інфінітыў*).
3. Асновы дзеяслова: *цяперашняга* (або *будучага простага*) часу, *інфінітыва, прошлага часу* (калі асновы інфінітыва і прошлага часу не супадаюць).
4. Пастаянныя марфалагічныя прыметы: *зваротны ці незваротны, пераходны ці непераходны, залежнага ці незалежнага стану, закончанага ці незакончанага трывання, асабовы ці безасабовы, спражэнне (I, II ці рознаспрагальны).*

5. Непастаянныя марфалагічныя прыметы: *лад, час* (калі ёсць), *асоба* (калі ёсць).
6. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору дзеепрыметніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы (*атрыбутыўная форма дзеяслова*).
3. Пачатковая форма (*Н. скл., м. р., адз. л.*)
4. Пастаянныя марфалагічныя прыметы: *род* (у адзіночным ліку), *лік, склон* (для поўных дзеепрыметнікаў).
5. Форма (*поўная або кароткая*).
6. Спосаб утварэння.
7. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору дзеепрыслоўя

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы (*нязменная атрыбутыўная форма дзеяслова*).
3. Пастаянныя марфалагічныя прыметы: *закончанага ці незакончанага трывання; зваротнае ці незваротнае; пераходнае ці непераходнае*.
4. Спосаб утварэння.
5. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору прыслоўя

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Разрад паводле значэння: *азначальнае (якаснае, колькаснае), акалічнаснае (месца, часу, прычыны, мэты)* ці *якасна-акалічнаснае (спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці)*.
4. Разрад паводле паходжання і ўтварэння: *невыворнае ці вытворнае* (ад якой часціны мовы і якім спосабам утворана).
5. Ступень параўнання (калі ёсць): *вышэйшая* ці *найвышэйшая, простая* ці *складаная*.
6. Форма ацэнкі і меры якасці (калі ёсць).
7. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору безасабова-прэдыкатыўных слоў

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Лексіка-семантычны разрад (абазначае *псіхічны або фізічны стан чалавека, стан прыроды, ацэнку стану, меру чаго-небудзь і інш.*).
4. Разрад паводле паходжання (суадносін з іншымі часцінамі мовы).
5. Форма ступені параўнання (калі ёсць): *вышэйшая* ці *найвышэйшая, простая* ці *складаная*.

6. Форма ацэнкі і меры якасці (калі ёсць).
7. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору прыназоўніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Разрад паводле паходжання: *невывтворны* ці *вывтворны* (ад якой часціны мовы паходзіць).
4. Разрад паводле структуры: *просты*, *складаны*, *састаўны*.
5. З якім склонам назоўніка (займенніка) ужыты ў сказе.
6. Функцыянальнае значэнне.

Парадак марфалагічнага разбору злучніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Разрад паводле функцыянальнага значэння: *злучальны*, *падпарадкавальны*.
4. Разрад паводле паходжання (суадносін з іншымі часцінамі мовы): *невывтворны* ці *вывтворны* (ад якой часціны мовы паходзіць).
5. Разрад паводле структуры: *просты* ці *састаўны*.
6. Разрад паводле спосабу ўжывання: *адзіночны*, *паўторны* ці *парны*.
7. Якія сінтаксічныя адзінкі звязвае: *члены сказа*, *часткі складана-злучанага* ці *складаназалежнага сказа*.

Парадак марфалагічнага разбору часціц

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Лексіка-функцыянальны разрад: *сэнсавая* (*указальная*, *азначальная-ўдакладняльная*, *выдзяляльная-абмежавальная*); *мадальная* (*сцвярджальная*, *адмоўная*, *пытальная*, *параўнальная*, *пабуджальная*); *эмацыянальна-экспрэсіўная* (*клічная*, *узмацяльная*); *формаўтваральная*.
4. Разрад паводле паходжання (суадносін з іншымі часцінамі мовы): *невывтворная* ці *вывтворная* (ад якой часціны мовы паходзіць).
5. Разрад паводле структуры: *простая* ці *састаўная*.
6. Роля часціцы (надае слову, словазлучэнню ці сказу *сэнсавое*, *мадальнае* ці *экспрэсіўнае адценне* або служыць для *ўтварэння форм слова*).

Парадак марфалагічнага разбору мадальных слоў

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Разрад паводле значэння: *са сцвярджальным* ці *са значэннем ве-рагоднасці*.

4. Разрад паводле паходжання (суадносін з іншымі часцінамі мовы): *невывтворнае* ці *вывтворнае* (ад якой часціны мовы паходзіць).
5. Сінтаксічная роля ў сказе.

Парадак марфалагічнага разбору выклічніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Разрад паводле значэння: *эмацыянальны, волевыяўленчы* ці *моўнага этыкету*.
4. Разрад паводле паходжання (суадносін з іншымі часцінамі мовы): *невывтворны* ці *вывтворны* (ад якой часціны мовы паходзіць).

МАТЭРЫЯЛЫ ДА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ. СПАСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Як вядома, марфемны аналіз — гэта вызначэнне структуры, якую мае слова ў сучаснай мове. Такім чынам, калі марфемны аналіз устанаўлівае члэннасць слова, г. зн. вызначае тыя марфемы, з якіх яно складаецца, то мэта словаўтваральнага аналізу — устанавіць невытворнасць або вытворнасць слова і ў выпадку, калі слова з’яўляецца вытворным, вырашыць, ад якога слова (асновы) яно ўтворана, пры дапамозе якога словаўтваральнага сродку (фарманта, дэрывата) і якім спосабам.

Такім чынам, задачы марфемнага і словаўтваральнага аналізу розныя, хоць гэтыя віды аналізу слова ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя. Без марфемнага немагчыма праводзіць словаўтваральны аналіз і наадварот, таму што і ў тым, і ў другім выпадку неабходна ўлічваць марфемную будову слова і яго словаўтваральныя сувязі — дзеля таго каб раскрыць словаўтваральную структуру слова, г. зн. унутраную арганізацыю яго састаўных частак. Марфемнае члэнненне слоў у канчатковым выніку залежыць ад словаўтваральнага аналізу, які канкрэтызуе марфемны падзел матываванага слова.

Кожны від аналізу мае сваю спецыфіку. Для марфемнага аналізу істотным з’яўляецца паняцце члэннасці слова (асновы), для словаўтваральнага — паняцце вытворнасці. Часам назіраецца такая з’ява, калі словы з нечлэннымі асновамі кваліфікуюцца з пункту гледжання паняцця вытворнасці як вытворныя: *бег, высь, ціш, ход*, а словы з члэннымі асновамі — як невытворныя: *паштамт, малін(а)*.

З дапамогай марфемнага і словаўтваральнага аналізу адшукваюцца розныя велічыні: у першым выпадку — марфема, у другім — утваральная аснова (слова) і словаўтваральны сродак. Так, марфемны аналіз дае магчымасць устанавіць, што слова *летні* складаецца з трох марфем: кораня *лет-*, суфікса *-н-* і канчатка *-і*, словаўтваральны — выявіць, што яно ўтворана ў выніку аб’яднання дзвюх частак: утваральнай, матывавальнай асновы *лет-* і фарманта *-н(і)*. У слове *разноска* выяўляюцца чатыры марфемы: прыстаўка *раз-*, корань *-нос-*, суфікс *-к-* і канчатак *-а*, базай для ўтварэння гэтага слова паслужыла ўтваральная аснова *разнос-*, да якой далучыўся фармант *-к(а)*. Пры тым і другім аналізах адшукваюцца розныя велічыні, хоць і такія, што знаходзяцца ў арганічнай сувязі і ўзаемаабумоўленасці, слова разглядаецца з двух бакоў, у кожным выпадку па-свойму. Розныя велічыні ўстанаўліваюцца, каб выявіць адно — раскрыць механізм утварэння слова.

Паколькі вытворнае слова непасрэдна суадносіцца з пэўнай утваральнай асновай (матывуецца ёю), важна правільна яе вызначыць. Для гэтага слова, што аналізуецца, супастаўляецца з двума радамі слоў: са словамі, якія маюць тую ж аснову (або корань), і са словамі, якія маюць тыя ж афіксы (або той жа афікс). Такім чынам адшукваецца тое слова, якое непасрэдна матывуе гэтае вытворнае і па сэнсе, і па форме; яго аснова (або само слова цалкам) і будзе ўтваральнай. Супастаўленне з адпаведнымі словамі паказвае, што, напрыклад, слова *нясняр* складаецца з утваральнай асновы *нясн-* і суфікса *-яр*, слова *перапісаць* — з утваральнай асновы *пісаць* і прыстаўкі *пера-*. Семантыка гэтых вытворных слоў непасрэдна матывуецца значэннем утваральных асноў.

Шляхам супастаўлення асноў, семантыка якіх адпаведна матывуецца, і выяўлення паслядоўнасці далучэння да іх дэрывацыйных сродкаў можна прыйсці да вываду, што афіксы *пера-* і *-ва-* непасрэднага ўдзелу ва ўтварэнні слова *перапісанне* не прымалі. Яны былі выкарыстаны на больш ранніх этапах словаўтварэння, што прывяло ўрэшце да ўзнікнення гэтага слова. Патлумачым. Словаўтваральны працэс, у выніку якога ўзнікла разглядаемае слова, распадаецца на некалькі этапаў (актаў): аснова *піса(ць)* паслужыла ў якасці ўтваральнай для асновы *перапіса(ць)*, да якой далучана прыстаўка *пера-*; аснова *перапіс-* — для асновы *перапісва(ць)*, утворанай пры дапамозе суфікса *-ва-*; аснова *перапісва-* — для асновы *перапісванн(е)*. Як можна заўважыць, пры кожным словаўтваральным акце адбывалася ўскладненне семантыкі і формы вытворнага слова ў параўнанні з яго ўтваральнай асновай. Значыць, вытворнае слова *перапісанне* ўтворана ад таксама вытворнай асновы *перапісва-*, а словаўтваральным сродкам, які прыняў непасрэдны ўдзел ва ўтварэнні слова, з’яўляецца суфікс *-нн(е)*. Менавіта такім чынам адсочваецца працэс утварэння слова *перапісанне*, устанаўліваюцца ўтваральная аснова і фармант, аб’яднанне якіх і прывяло да яго ўзнікнення.

Інакш тлумачыць утварэнне слова *перапісванне*, напрыклад выводзіць яго са слова *пісаць* або слова *перапісаць* ці яшчэ якога-небудзь іншага, непрамамерна, таму што важна ўлічваць і тыя словаўтваральныя акты, якія папярэднічалі яго ўтварэнню.

Падвядзём вынік. Утваральная аснова — гэта такія паўназначныя моўныя адрэзакі, якія не проста ўдзельнічаюць ва ўтварэнні слова, але з’яўляецца непасрэдна складаючай яго часткай. Яна вылучаецца як вынік перадапошнення акта словаўтварэння, інакш кажучы, раўняецца марфалагічнай аснове слова без тых элементаў, якія былі далучаны да гэтай асновы ў працэсе апошняга словаўтваральнага акта.

Пры вызначэнні ўтваральнай асновы ў адных выпадках выключаюцца ўсе элементы, акрамя кораня, паколькі словаўтваральны працэс заключаўся ў адным акце: *лёт-чык*, *пры-гарад*, *снеж-н(ы)*. У другіх выпадках прыходзіцца мець справу з паступовымі словаўтваральнымі актамі: *перапісванне* ← *перапісва* + *нн(е)* ← *перапіс* + *ва(ць)* ← *перапіс* + *а(ць)* ← *піс* + *а(ць)*; *няўцешлівы* ← *ня* + *ўцешлів(ы)* ← *уцеш* + *лів(ы)* ← *у* + *цешы(ць)* ← *цеш* + *ы(ць)*. Атрымліваюцца словаўтваральныя напластаванні. У такім разе працэдура словаўтваральнага аналізу прадугледжвае члянэнне слова ў напрамку, адваротным працяканню працэсу словаўтварэння.

Наяўнасць пэўных напластаванняў у словаўтваральнай структуры вытворных слоў сведчыць аб ступеньчатым характары беларускага словаўтварэння. Словаўтваральны аналіз устанаўлівае, колькі ступеней прайшло тое ці іншае вытворнае слова ў працэсе дэрывацыі, якія марфемы выкарыстоўваліся на кожнай яе ступені. Пры гэтым выяўляецца, што словы ўтвараюцца не толькі з найдрабнейшых састаўных частак — марфем: *лёт-чык*, *пры-гарад*, *снеж-н-ы*, але і з больш буйных частак, якія складаюцца з некалькіх марфем: *пера-піс-ва-нн(е)*. Для словаўтваральнага аналізу канчатковым вынікам з’яўляецца не столькі вылучэнне ўсіх тых марфем, з якіх складаецца слова, колькі вызначэнне тых частак, якія непасрэдна яго ўтварылі: утваральнай асновы і фарманта. Гэтыя дзве часткі і адшукваюцца пры словаўтваральным аналізе, параўн.: *лёт-чык* і *перапісва-нн(е)*. Якраз у гэтых адносінах словаўтваральны і марфемны аналіз і адрозніваюцца.

Структура вытворных слоў на працягу гістарычнага развіцця мовы можа мяняцца. Аднаводна мяняюцца і адносіны матываванасці паміж аднакарэннымі словамі. У сувязі з гэтым сучасная мовазнаўчая навука адрознівае сінхроннае і дыяхроннае словаўтварэнне. С і н х р о н н а е словаўтварэнне разглядае сэнсавыя і фармальныя сувязі паміж аднакарэннымі словамі на пэўным этапе развіцця мовы, сістэму словаўтваральных сродкаў, якія функцыянуюць у той ці іншай перыяд існавання мовы. Ды а х р о н н а е словаўтварэнне вывучае гістарычную паслядоўнасць утварэння слоў у мове і змены, якія адбываюцца ў структуры вытворных слоў у працэсе развіцця мовы. Таму сінхронныя і дыяхронныя інтэрпрэтацыі

(тлумачэнні) словаўтваральных сувязей паміж словамі могуць не супадаць. Напрыклад, слова *сталица* гістарычна ўтворана ад назоўніка *стол*: *стол*-(Ø) → *стал-іц(a)* (стольны горад). Значыць, пры дыяхронным падыходзе ў слове *сталица* выдзяляецца ўтваральная аснова *стал-* і суфікс *-іц-*. У сучаснай беларускай мове сэнсавыя сувязі паміж словамі *стол* і *сталица* страчаны і апошняе разглядаецца як немагчымае з нечлінімай асновай. Параўнаем таксама словы *лапа* і *лапаць* (від абутку), якія гістарычна звязаны паміж сабой адносінамі словаўтваральнай матывацыі: *лап*-(a) → *лап-аць*-(Ø). З пункту гледжання сучаснага словаўтварэння абодва словы невытворныя.

Асноўныя спосабы словаўтварэння ў беларускай мове

Для таго каб раскрыць асаблівасці ўтварэння новых слоў, важна тыпізаваць адпаведныя выпадкі і такім чынам устанавіць спосабы, паводле якіх яно адбываецца.

Пры вызначэнні спосабаў словаўтварэння ўлічваецца словаўтваральная структура вытворных слоў — іх марфемны склад і сувязь, узаемадзеянне марфем у складзе таго ці іншага вытворнага, яго ўтваральная аснова і дэрывацыйны сродак, які непасрэдна ўдзельнічаў у апошнім словаўтваральным акце. Вылучаныя такім шляхам спосабы словаўтварэння павінны раскрыць не толькі тыя адносіны вытворнасці, якія існуюць на сучасным этапе развіцця мовы паміж вытворным (матываваным) і яго ўтваральнай (матывавальнай) базай, але і паказаць, што папярэднічала гэтаму вытворнаму як факту сучаснай мовы, якім чынам яно з’явілася. Таму хоць класіфікацыя спосабаў словаўтварэння і праводзіцца на падставе сінхроннага падыходу да фактаў мовы, але не ігнаруюцца цалкам і некаторыя з’явы дыяхранічнага аспекту, бо без гэтага немагчыма раскрыць тыпалогію словаўтваральных спосабаў.

Беларуская мова характарызуецца развітай сістэмай словаўтваральных сродкаў, якія групуюцца паводле спосабаў словаўтварэння. Найбольш распаўсюджанае і разнастайнае *афіксальнае* словаўтварэнне, г. зн. утварэнне новых слоў з дапамогай афіксаў — службовых марфем (суфіксаў, прэфіксаў, постфіксаў і інтэрфіксаў) пры словаскладанні. Прэфіксальнае словаўтварэнне ахоплівае ўтварэнне слоў ад ужо існуючых з дапамогай прэфіксаў (прыставак). Найбольш характэрна яно для дзеясловаў і прыметнікаў і менш — для назоўнікаў. У гэтым выпадку словаўтваральны прэфікс далучаецца да ўсяго ўтваральнага слова, не змяняючы яго прыналежнасці да пэўнай часціны мовы: *стру-га-(ць)* → *вы-струга-(ць)*, *буда-ва-(ць)* → *па-будава-(ць)*, *звіне-(ць)* → *пра-звіне-(ць)*, *бра-(ць)* → *пада-бра-(ць)*, *высок-(і)* → *не-высок-(і)*, *мал-(ы)* → *за-мал-(ы)*.

Вялікай разнастайнасцю характарызуецца суфіксальнае словаўтварэнне. Гэта, па-першае, выражаецца ў значна больш шырокім наборы

(у параўнанні з прэфіксамі) словаўтваральных суфіксаў і іх варыянтаў. Па-другое, з дапамогай суфіксаў актыўна ўтвараюцца новыя словы ўсіх часцін мовы, і ўтваральнымі асновамі для іх могуць таксама служыць розныя часціны мовы. Параўнаем утварэнне назоўнікаў ад назоўнікаў: *лес-(Ø) → ляс-нік-(Ø)*, *дом-(Ø) → дом-ік-(Ø)*, *стог-(Ø) → стаж-ок-(Ø)*; назоўнікаў ад прыметнікаў: *чорн-(ы) → чар-н-ат-(а)*, *сів-(ы) → сів-ізні-(а)*, *стар-(ы) → стар-асць-(Ø)*; назоўнікаў ад дзеясловаў: *крыча-(ць) → крык-ун-(Ø)*, *вазі-(ць) → воз-чык-(Ø)*, *вучы-(ць) → вуч-ань-(Ø)*; прыметнікаў ад прыметнікаў: *бел-(ы) → бел-ават-(ы)*, *зя-лён-(ы) → зя-лён-еньк-(і)*, *чорн-(ы) → чарн-яв-(ы)*; дзеепрыметнікаў ад дзеясловаў: *бег-(чы) → бег-л-(ы)*, *гарэ-(ць) → гар-уч-(ы)*; прыметнікаў ад назоўнікаў: *горад-(Ø) → гарад-ск-(і)*, *рак-(а) → рач-н-(ы)*, *мрамур-(Ø) → мрамур-ов-(ы)*; дзеясловаў ад дзеясловаў: *бег-(чы) → бег-а-(ць)*, *вез-(ці) → ваз-і-(ць)*, *накапа-(ць) → накоп-ва-(ць)*; дзеясловаў ад прыметнікаў: *вясёл-(ы) → весял-е-(ць)*, *бел-(ы) → бял-і-(ць)*, *чыр-вон-(ы) → чыр-ван-е-(ць)*; дзеясловаў ад назоўнікаў: *жарт-(Ø) → жарт-ава-(ць)*, *гаспа-дар-(Ø) → гаспадар-ніча-(ць)* і г. д.

Постфіксальнае словаўтварэнне характэрна практычна толькі для дзеясловаў: *вучы-(ць) → вучы-(ц)-ца*, *рыхтава-(ць) → рых-тава-(ц)-ца*, *бераг-(чы) → бераг-(чы)-ся*. Вельмі абмежавана ўтвараюцца іншыя часціны мовы, напрыклад займеннікі (*што-небудзь*, *калісьці*).

Нярэдка пры ўтварэнні новага слова выкарыстоўваюцца адначасова прэфіксы і суфіксы, прэфіксы і постфіксы і г. д.: *над-акон-нік-(Ø)*, *на-сцен-н-(ы)*, *пры-гор-ак-(Ø)*, *на-гля-дзе-(ц)-ца* і інш. У гэтым выпадку гавораць адпаведна пра прэфіксальна-суфіксальнае, прэфіксальна-постфіксальнае і г. д. словаўтварэнне.

Пры далучэнні словаўтваральнага суфікса да ўтваральнай асновы ў яе складзе могуць адбывацца розныя гукавыя змены: усячэнне канцавых гукаў асновы — *нагляд-(а)-(ць) → нагляд-ва-(ць)*; нарашчэнне асновы — *гну-(ць) → гнут-к-(і)*, *мы-(ць) → мый-шчык-(Ø)*; розныя чаргаванні — *год-(Ø) → годз-ік-(Ø)*, *доўг-(і) → даў-ж-э-(ць)*. Усе гэтыя змены называюцца марфалагічнымі, і іх вывучэннем займаецца словаўтваральная марфалогія.

Усе разнавіднасці афіксальнага словаўтварэння, а таксама словаскладанне аб'ядноўваюцца ў адзін марфалагічны спосаб словаўтварэння. Гэтым спосабам утвараецца пераважная большасць слоў у беларускай мове. Акрамя марфалагічнага спосабу, у беларускай мове вядомы марфалагічны спосаб (пераход адной часціны мовы ў другую): *стар-(ы)* (прыметнік) → *стар-(ы)* (назоўнік); *настаўніцкая* (прыметнік) → *настаўніцкая* (назоўнік 'пакой'); *лексіка-сэмантычны* (набыццё новага значэння словам, якое ўжо існавала ў мове): *піянер* 'першы ў якой-небудзь справе' → *піянер* 'член дзіцячай арганізацыі'; *брыгада* 'вайскавае падраздзяленне' → *брыгада*

‘група работнікаў у прамысловасці ці сельскай гаспадарцы’; *брыгадзір* ‘вайсковы чын у дарэвалюцыйнай Расіі’ → *брыгадзір* ‘кіраўнік брыгады’; **л е к с і к а - с і н т а к с і ч н ы** (зліццё ў адно слова сінтаксічнага словазлучэння з захаваннем парадку слоў і іх склонавых форм): *сягоння* (з сяго дня), *трыста* (тры на сто). Лексіка-сінтаксічны спосаб адносіцца пераважна да дыяхроннага словаўтварэння. Большасць слоў, утвораных з яго дапамогай, з сінхроннага пункту гледжання адносяцца да невытворных.

Найбольш поўна словаўтваральныя сродкі сучаснай беларускай мовы апісаны ў акадэмічных граматыках беларускай мовы. Пытаннем тэорыі беларускага словаўтварэння прысвечаны працы П. П. Шубы, Л. М. Шакуна і інш. У шэрагу прац П. У. Сцяцко, І. Я. Яшкіна і іншых навукоўцаў даследуецца беларускае народнае словаўтварэнне. Спецыяльныя даследаванні прысвечаны вывучэнню словаўтварэння асобных часцін мовы (М. Г. Булахаў, М. С. Васілеўскі, П. П. Шуба, П. В. Вярхоў і інш.), гістарычнага словаўтварэння (М. А. Паўленка, А. І. Яновіч, М. М. Круталевіч і інш.).

Спецыфічныя рысы беларускага і рускага словаўтварэння

Самастойнае развіццё беларускай і рускай моў як моў асобных народнасцей і нацый у пэўныя гістарычныя перыяды адбілася на словаўтваральнай сістэме абедзвюх моў. Праўда, спосабы і мадэлі ўтварэння новых слоў у гэтых мовах амаль не змяніліся ад самай глыбокай старажытнасці да нашых дзён.

Спецыфіка сучаснага беларускага і рускага словаўтварэння найбольш прыкметная на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі. Словаўтваральныя адрозненні — гэта найперш словаўтваральныя афіксы, конфіксы, інтэрфіксы, постфіксы, словаўтваральныя асновы (утвораная і ўтваральная). Параўн.: бел. *за-бой-ца-а*, *уз-гар-а-льн-ы*, *пры-знач-а-ц-ца*, *а-кра-ец* ← *а-край* ← *край*, *па-ўсюд-н-а* і рус. *у-бий-ц-а*, *воз-гор-а-ем-ый*, *пред-на-знач-а-ть-ся*, *краюх-а* ← *край*, *по-вс-е-мест-н-о* і інш.

Што ж да спосабаў словаўтварэння ў рускай і беларускай мовах, то яны практычна аднолькавыя. Напрыклад: бел. *працаўнік*, *касец*, *ткачыха* і *ткаля*, *вучэнне* — рус. *работник*, *косарь* і *косец*, *ткачиха*, *учение* (суфіксальны); бел. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнеў* — рус. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнев* (нульсуфіксальны); бел. *бязвусы*, *недатыка* — рус. *безусый*, *недотрога* (прэфіксальна-нульсуфіксальны); бел. *услед*, *вывозіць* — рус. *вслед*, *вывозить* (прэфіксальны); бел. *мыцца*, *сніцца*, *чытацца* — рус. *мыться*, *сниться*, *читаться* (постфіксальны); бел. *падшклянак*, *раздзіраць*, *падсобны* — рус. *подстаканник*, *раздирать*, *подсобный* (суфіксальна-прэфіксальны) і г. д. Аднак сярод слоў, утвораных названымі спосабамі, у гэтых мовах можна

сустрэць разнастайныя неадпаведнасці: бел. *абагаўляць, абагатвараць* — рус. *обожествлять, обоготворять*; бел. *бахчаводны* — рус. *бахчеводческий*; бел. *невядомы* — рус. *неизвестный*; бел. *бязветранасць* — рус. *безветрие*; бел. *насутрач* — рус. *навстречу*; бел. *бездань, бяздонне* — рус. *бездна* і г. д.

Такім чынам, словаўтваральныя структуры ў сучасных беларускай і рускай мовах маюць таксама шмат неадпаведнасцей у аднакаранёвых словах. Напрыклад: бел. *[па-(сяд-оў)-н]-асць* — рус. *{[по-(след-ова)-тель]-н}-ость*; бел. *па-(стар-а-даўн)-яму* — рус. *по-[(стар-ин-н)-ому]*.

Словаўтваральныя гнёзды ў названых мовах не заўсёды супадаюць у кампанентным складзе, хоць і маюць аднолькавыя зыходныя словы (асновы). Напрыклад, супаставіўшы словаўтваральныя гнёзды слоў *хітры, слава, хваліць*, знаходзім лексічныя і словаўтваральныя неадпаведнасці ў абедзвюх роднасных мовах: бел. *хітраватасць, хітрун, хітруха, хітрыкі* і рус. *хитрющий, хитростный, бесхитростный*; бел. *славуты, славута, славутасць, няслава, няслаўны, няслаўна, няслаўнасць, няславіць, абняславіць* і рус. *восславить, восславлять, восславляться, расславить, обесславить, восславлять, восславляться, расславить, обесславить, ославить* і г. д.; бел. *хвальба, пахвальба, хвалёны, хвалько, выхваляка, выхвальны, выхвальнасць, выхвальства, выхваляцца* і г. д. Апошні варыянтна-сінанімічны рад адсутнічае ў сучаснай рускай мове з прычыны наяўнасці там іншага сінанімічнага рада: *хвастун, хвастунишка, хвастунья, хвастовство, хвастливый, хвастать, хвастаться* і інш.

Адрозненні на словаўтваральным узроўні ў беларускай і рускай мовах можна назіраць і пры супастаўленні прадуктыўнасці/непрадуктыўнасці як асобных афіксаў, так і суцэльных словаўтваральных тыпаў. Напрыклад, у рускай мове суфіксы *-тельн-, -тель-* надзвычай прадуктыўныя, а ў беларускай — наадварот, і словы з гэтымі суфіксамі ў ёй — яскравыя запазычанні з рускай мовы: параўн.: рус. *заседатель* і бел. *засядацель, выключатель і выключацель* (ул. бел. *выключальнік*), *сомнительный і сумніцельны* (ул. бел. *сумніўны*) і інш. Аднак у большасці выпадкаў такога роду словы адрозніваюцца ўласнымі сродкамі словаўтварэння: *деятель — дзеяч, слушатель — слухач, свидетель — сведка, сеятель — сейбіт, писатель — пісьменнік, исследователь — даследчык, сравнительный — параўнальны, сопоставительный — супастаўляльны* і г. д. У беларускай мове надзвычай прадуктыўныя суфіксы са структурным элементам *-х-*, асабліва ў гутарковым стылі і ў штодзённа-бытавым маўленні, дзе элементы гэтага стылю шырокаўжывальныя; у рускай мове гэтыя суфіксы малапрадуктыўныя ці зусім непрадуктыўныя. Параўн.: бел. *майстрыха* — рус. *мастерица, генераліха — генеральша, балбатуха — болтунья, маладуха — молодайка, харашуха — хорошенькая, чысцёха — чистюля, прадуха — отдушина* і г. д. У рускай мове па-ранейшаму шырока выкарыстоўваецца старажытны суфікс *-ище* (*-лище, -бище*): *зимовище, прибежище, лежбище, пристанище,*

жилище, удилище, кормилище, прозвище і інш. У беларускай мове гэты суфікс непрадуктыўны, таму словы на *-ішча (-ышча)* у ёй або яшчэ з усходнеславянскай мовы (*селішча, іржышча, гарышча* і інш.), або непасрэдна запазычаныя з рускай (*зімовішча, прыстанішча, лежбішча*; параўн. ул. бел. *лежня, лежыва*), іх паспяхова замяняюць уласныя неалагізмы (*прыбежышча, прыстанішча — прыстанішча, прытулак, прыстанак*; *удилище — вудзільна; кормилище — кармленне, харчаванне; прозвище — мянушка*).

Матэрыялы сучасных беларуска-рускага і руска-беларускага слоўнікаў даюць магчымасць выяўляць арыгінальныя словы ў абедзвюх мовах, якія перакладаюцца ці апісальна, ці спосабам калькавання. Напрыклад, беларускія словы *абапал, наабапал і паабапал* перакладзены словазлучэннямі *с обеих сторон і по обе стороны, двячорак — предвечернее время, дасеўкі — окончание сева, знявольці — заточить в тюрьму, калатуша — негустая масса* (чэго-лібо — гразі, каши і т. д.), *ленавата і ленаваты — с леной, сухастойна — сухостойное дерево* і г. д., словы *азнаменаваць, акцябронак, звергнуць, грамавержац, каляска, наследнік, пярвічны, рабаты, рубільнік, субяседнік, трудавік, учот, чарціць* і іншыя ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца непасрэднымі запазычаннямі з рускай мовы.

Нельга не адзначыць, што руская мова, як мова міжнацыянальных зносін, аказала і аказвае значны ўплыў на беларускую. Гэта прасочваецца не толькі ў запазычаннях некаторых афіксаў непасрэдна з рускай мовы, але і ў аднатыпнасці мадэлей слоў, ці ў так званых скалькаваных структурах. Сярод уласна беларускіх слоў, скалькаваных ці змадэліраваных з рускамоўных, можна выдзеліць наступныя: 1) словы з агульным коранем і агульным афіксам: *абязбольваць і обезболіваць, расцяжэнне і растяжение, цэласнасць і целостность*; 2) словы з рускім коранем і беларускім афіксам: *дзяляцтва і дзяляцтва*; 3) словы з беларускім коранем і рускім афіксам: *прадбачыць і предвидеть*; 4) словы з агульным коранем і беларускім афіксам: *даследаваны і исследованный*; 5) словы з беларускім коранем і агульным афіксам: *абумоўліваць і обуславливать*; 6) словы з агульнай мадэллю, але беларускімі каранямі і афіксамі: *абообществление і абагульванне*; 7) словы, створаныя на ўзор рускага словаўтварэння, але з частковым супадзеннем ці марфем, ці мадэлі слова: *освободительный і вызваленчы*; 8) словы, утвораныя спосабам словазкладання: *белокровие — белакроўе; дальновидный — дальнабачны; картофелекопалка — бульбакапалка; ООН — ААН*.

У выніку хуткага развіцця навукі і тэхнікі, а таксама абнаўлення ладу жыцця беларуская мова пастаянна папаўняецца за кошт рускай, як указвалася вышэй, ці непасрэднымі запазычаннямі, ці апасродкаванымі, ці фанетычна засвоенымі словамі тыпу *ракетадром, прафкам, лунаход, звыш-натуральны*.

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. 431 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. 261 с.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. 128 с.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. 334 с.

Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. Мінск, 1989. 718 с.

2. ТЫПЫ СКЛАНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ АСАБЛІВАСЦІ СКЛОНАВЫХ КАНЧАТКАЎ НАЗОЎНІКАЎ

1. Змяненне назоўнікаў па склонах называецца **скланеннем**. У залежнасці ад набору канчаткаў, якія ўласцівы тым ці іншым назоўнікам, усе яны падзяляюцца на тры асноўныя групы: 1) назоўнікі субстантыўнага скланення; 2) назоўнікі ад’ектыўнага скланення; 3) назоўнікі змешанага (субстантыўна-ад’ектыўнага) скланення. У *субстантыўным* вылучаюць тры тыпы скланення: 1-е скланенне, 2-е скланенне, 3-е скланенне.

Да 1-га скланення належаць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам: *горад, поўдзень, герой, полаў, палац, гонар*, а таксама назоўнікі тыпу *Пятро, Дняпро*, назоўнікі на *-а* з азначнымі суфіксамі *-іск-а* (*-ыск-а*), *-ішч-а* (*-жшч-а*): *агніска, вятрыска, галасішча*; усе назоўнікі ніякага роду, у тым ліку пяць назоўнікаў на *-мя*: *полымя, семя, вымя, цема, бярэмя*.

Да 2-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак *-а(-я)*: *краіна, пустыня, дапамога, раница, песня, завяя*.

Да 3-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія ў назоўным склоне маюць нулявы канчатак: *рэч, дробязь, плынь, акварэль, Об, верф*.

Назоўнікі тыпу *паводзіны, абставіны, цымбалы, дровы, нетры* (множналікавыя) застаюцца па-за тыпамі скланення.

Скланавы канчатак таго або іншага назоўніка залежыць ад тыпу скланення і характару асновы. Аснова назоўніка можа канчацца:

- на цвёрды зычны: *яліна, сядзіба, клятва; вадаём, сад, спеў; балота, сядло*;
- мяккі зычны: *вышыня, воля, хвоя (хвој-а); дзень, журавель, вырай; поле, узмор’е (узморј-э), насенне; сувязь, радасць*;
- зацвярдзелы зычны: *шаша, мяжа, зара; таварыш, пляц, гараж, дождж, лешч; плячо, ружжо, мора; веліч, ціш*;

- на заднеязычних **г, к, х**: *аблога, посадка, страха; пірог, гарох, пясок, страх; рэха, воблака*.

Пры скланенні назоўніка разам са змяненнем канчаткаў можа змяняцца і аснова, галоўным чынам у выніку чаргавання галосных або зычных гукаў: *палка — палак, песня — песень; брыгада — у брыгадзе, жыта — у жыце, дарога — на дарозе, рака — у рацэ*.

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з’яўляюцца **рознаскланяальнымі**, а назоўнікі, якія не маюць склонавых канчаткаў (*лібрэта, папury, інтэрв’ю, Тбілісі*), — **нескланяальнымі**.

Да **ад’ектыўнага** скланення адносяцца назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў, субстантыываваных прыметнікі і дзеепрыметнікі (*насякомае, араты, сталовая, малады*). Такія назоўнікі маюць канчаткі прыметнікаў (адпаведна мужчынскі, жаночы, ніякі род) і ўніфікаваныя канчаткі ў множным ліку.

Да **змешанага** скланення адносяцца назоўнікі-прозвішчы, якія ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку канчаюцца на *-ін(-ын-), -оў(-аў), -еў, -іна(-ына), -ова(-ёва, -ава), -ева*: *Барадзін, Папоў, Міціна, Грышына, Каралёва* і г. д.

У форме творнага склону такія назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак *-ым*: *Тургеневым, Гусевым*. Прозвішчы жаночага роду ў формах роднага, давальнага, творнага і меснага склону маюць канчатак *-ой (-ай)*: *Фаміной, Рэпінай*.

Па змешаным скланенні змяняюцца і асобныя назоўнікі тыпу *швартоў, кабельтаў*. У адрозненне ад прозвішчаў падобныя назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, што абазначаюць назвы гарадоў, сёл, у форме творнага склону адзіночнага ліку маюць канчаткі *-ом, -ам*: за *Барадзіном, за горадам Калінінам, Барысавам*, яны скланяюцца па субстантыўным скланенні. Такія ж канчаткі маюць і неславянскія прозвішчы на *-ін, -оў (-аў)*: *Чаплін — Чаплінам, Вірхаў — Вірхавам*.

2. Назоўнікі жаночага роду на **-а(-я) ў родным** склоне адзіночнага ліку пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-ы**: *брыгады, працы, сястры*, пасля мяккіх зычных — **і**: *вышыні, зямлі; гварды (гвардыі-і), арміі (арміі-і)*.

Давальны і месны склоны маюць канчаткі: **-е, -і, -ы, -э**. Канчатак **-е** ўжываецца ў назоўніках, якія ў сваёй пачатковай форме маюць аснову на цвёрды зычны, прычым у гэтых склонах замест цвёрдага зычнага з’яўляецца мяккі, а замест заднеязычных **г, х** — свісцячыя **з, с**: *грамада — грамадзе, у грамадзе, краіна — краіне, у краіне, аблога — аблозе, на аблозе, страха — страсе, на страсе*.

Назоўнікі, аснова якіх канчаецца на мяккі зычны, у давальным і месным склонах маюць канчатак **-і**: *вышыня — вышыні, у вышыні, зямля — зямлі, на зямлі, партыя — партый, у партый*; на зацвярдзелы зычны — **-ы**: *сястра — сястры, пры сястры, шаша — шашы, на шашы*.

Назоўнікі з асновай на **к**, які змяняецца на **ц**, не пад націскам маюць канчатак **-ы**: *траўка — траўцы, на траўцы, байка — байцы, у байцы*, а пад націскам — **-э**: *рака — рацэ, на рацэ, шчака — шчацэ, на шчацэ, дачка — на дачцэ (і на дачцы)*.

Вінавальны склон назоўнікаў 1-га скланення ў залежнасці ад характару асновы мае канчатак **-у** або **-ю**: *краіну, зямлю, гвардыю (гвардыі-у)*.

У **творным** склоне назоўнікі 1-га скланення маюць канчатак **-ой(-ёй, -ай, -яй)** і яго варыянт **-ою(-ёю, -аю, -яю)**. Канчатак творнага склону залежыць ад характару асновы і ад націску: пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных пад націскам — **-ой(-ою)**, а не пад націскам — **-ай (-аю)**: *сцяной, сястрою, брыгадай, дарогаю, крыніцаю*; пасля мяккіх зычных пад націскам — **-ёй(-ёю)**, не пад націскам — **-яй(-яю)**: *зямлёй, вышынёй, гвардыяй, гераіняю*.

Склонавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення, маюць і назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса, забіяка, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу: *плакса — плаксай(-аю), пры плаксе, забіяка — забіякай(-аю), пры забіяцы, ціхоня — ціхоняй(-яю), пры ціхоні*.

3. Склонавыя канчаткі назоўнікаў **мужчынскага** роду залежаць ад характару асновы, націску, катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (у вінавальным склоне), лексічнага значэння слова (у родным склоне).

Назоўнікі мужчынскага роду ў **родным** склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Ужыванне таго ці іншага канчатка абумоўлена ў асноўным такімі лексіка-граматычнымі катэгорыямі, як канкрэтнасць, абстрактнасць, зборнасць і рэчыўнасць.

Канчатак **-а(-я)** маюць назоўнікі, што абазначаюць:

- назвы асоб, жывых істот: *чалавека, брата, вучня, Тараса, зубра, алены, павука*, а таксама: *нябожчыка, тапельца, мерцвяка*;
- назвы канкрэтных прадметаў: *трактара, стала, шывка, медаля, ручая*;
- назвы ўстаноў, арганізацый, населеных пунктаў, геаграфічных і астранамічных паняццяў: *інстытута, калгаса, завода, горада, Гомеля, Віцебска, Месяца, Сатурна*;
- назвы адзінак метрычнай сістэмы і іншых вымярэнняў: *метра, кілаграма, літра, года, дня, чэрвеня, рубля, долара, вольта, градуса*;
- назвы спартыўных паняццяў, гульняў, танцаў: *футбола, хакея, вальса*;
- назвы спецыяльных навуковых тэрмінаў: *назоўніка, дзеяслова, суфікса, кораня, квадрата, ромба, інтэграла*;
- словы *хлеба, аўса*.

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, што абазначаюць:

- розныя абстрактныя паняцці, якасці, прыметы, уласцівасці, дзеянні, пачуцці, стан: *розуму, подзвігу, гераізму, абавязку, сэнсу, вопыту, шуму, спакою, блакіту, выезду, уздыму, пратэсту, руху, адпачынку, гневу, сораму*;
- грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, вучэнні: *феадалізму, імперыялізму, матэрыялізму, рэалізму, дарвінізму, сямінізму, антыкамунізму*;
- зборныя прадметы, рэчывы, матэрыялы, хімічныя злучэнні і элементы: *снегу, пяску, цэменту, цукру, мёду, сыру, чаю, паркалю, капрону, клею, вугляроду, бензіну, азоту, кіслароду, броду, натрыю*;
- з’явы прыроды, стихійныя бедствы, падзеі: *ветру, грому, марозу, агню, сухавею, галалёду, пажару*;
- прасторавыя паняцці: *лугу, шляху, парку, краю, лесастану*.

Канчатак **-у(-ю)** ў родным склоне маюць назоўнікі са зборным значэннем: *пралетарыату, калектыву, хмызняку, чароту*, а таксама назоўнікі, якія ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *час ад часу, ні роду ні плоду, звесці са свету, даць маху, ні свету ні следу, з першага погляду, не да твару*.

Ужыванне канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне залежыць часам ад кантэксту і таго значэння, якое набывае ў ім назоўнік: *Прыйдзеш да дуба ўчатырох, — ледзь стан яго абдымеш* (Бр.). *Я сказаў, што сястра просіць дубу на калодзеж* (Скр.). Параўн. яшчэ: *беларускага народа і натоўп народу, кіраўніцтва завода і заводу гадзіннікавага механізма, пыжыска* (цяля алень) і *пыжыку* (футра).

У **давальным** склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у(-ю)**: *брыгадзіру, студэнту, герою, сталу, краю, берагу, заводу, подыху, пад’ёму, калектыву*.

Форма **вінавальнага** склону назоўнікаў мужчынскага роду залежыць ад катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці. Адушаўлёныя назоўнікі маюць канчатак **-а(-я)**, як у родным склоне; неадушаўлёныя маюць нулявы канчатак, як у назоўным склоне: *бачу* (каго? што?) *студэнта, героя, камбайнера; горад, край, калектыў, камбайн*.

У **творным** склоне назоўнікі мужчынскага роду пасля цвёрдых і зацвярдзелых пад націскам маюць канчатак **-ом**: *сталом, будаўніком, гаражом, гаспадаром*, не пад націскам — **-ам**: *студэнтам, брыгадзірам, лесам, трактарам*; пасля мяккіх зычных пад націскам — **-ём**: *ласём, агнём, ручаём*, не пад націскам — **-ем**: *героем, пакоем, алем*.

Найбольш разнастайныя канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду ў **месным** склоне. Тут могуць быць канчаткі **-е, -і(-ы), -у(-ю)**.

Канчатак **-е** ўжываецца ў неадушаўлёных назоўніках, якія маюць аснову на цвёрды зычны (прычым цвёрды зычны чаргуецца з мяккім): *стол — на стале, лес — у лесе, агарод — на агародзе, поплаў — на поплаве*. Канчатак **-е** маюць таксама назоўнікі з асноваю на заднеязычныя **г, х**, калі яны чаргуюцца са свісцячымі **з’, с’**: *бераг — на беразе, луг — у лузе, верх —*

на самым версе, кажух — у кажусе. А таксама з канчаткам **-е** ўжываюцца агульныя і ўласныя асабовыя назоўнікі мужчынскага роду, якія маюць цвёрдую аснову: *на сыне, аб аграноме, аб Міхале, пры Сымоне*.

Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску і катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці маюць канчатак **-і**: *конь — на кані, пень — на пні, вырай — у вырай, а назоўнікі з асноваю на зацвярдзелы — -ы*: *заяц — на зайцы, гараж — у гаражы, дождж — на дажджы*.

Канчатак **-у** маюць назоўнікі на зацвярдзелы, якія абазначаюць асоб: *пры брыгадзіру, пры цару*, і назоўнікі з асноваю на **г, к, х**: *на стагу, у пяску, на шляху, у парку*. Канчатак **-у** ўжываецца таксама ў асобных назоўніках з цвёрдай асновай (ва ўстойлівых зваротах з прыназоўнікамі **на, у**): *на ляту, на калу, на віду, у хаду, у ладу*. Канчатак **-ю** маюць асабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *аб герою, аб кавалю*.

Уласныя асабовыя імёны і прозвішчы мужчынскага роду, якія канчаюцца на зычны, скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі са значэннем асобы: *Андрэя Лабановіча, Андрэю Лабановічу, Андрэя Лабановіча, Андрэем Лабановічам, пры Андрэю Лабановічу*.

Уласныя назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць геаграфічныя і астранамічныя назвы, скланяюцца як агульныя неадушаўлёныя назоўнікі з адпаведнай асновай: *Брэст — у Брэсце, Крым — у Крыме, Марс — на Марсе; Гомель — у Гомелі, Алтай — на Алтай, Дунай — на Дунаі; Добруш — у Добрушы, Бобр — на Бабры, Месяц — на Месяцы; Барок — у Барку, Нізок — у Нізку, Таганрог — у Таганрогу*.

Назвы населеных пунктаў на **-оў(-аў), -еў(-ёў), -ын(-ін)** (у мінулым гэта прыналежныя прыметнікі) скланяюцца як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай: *Рагачовам, Лоевам, Шчучынам, Дрыбінам; у Рагачове, Лоеве, Шчучыне, Дрыбіне*.

Прозвішчы на **-ін(-ын), -оў(-аў), -еў(-ёў)** тыпу *Лужанін, Чыгрын, Пятроў, Астапаў, Якаўлеў, Жураўлёў* скланяюцца як агульныя назоўнікі 2-га скланення і толькі ў творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак прыметніка **-ым**: *Лужаніным, Чыгрыным, Жураўлёвым*. Такія прозвішчы паходзяць ад прыналежных прыметнікаў, якія перайшлі ў назоўнікі. Жаночыя прозвішчы гэтага тыпу скланяюцца як прыналежныя прыметнікі.

Заўвага. Іншамоўныя прозвішчы на **-ін(-ын), -аў** тыпу *Дарвін, Чаплін, Вірхаў* у творным склоне маюць канчатак **-ам**: *Дарвінам, Чаплінам, Вірхам*.

Назоўнікі **ніякага** роду з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны ў **назоўным і вінавальным** склонах пад націскам маюць канчатак **-о**: *сяло, вядро, малако*, не пад націскам — **-а**: *жыта, сонца, мора*; пасля мяккіх зычных — **-е** або **-ё** (у залежнасці ад націску): *поле, узмор'е, галлё, кап'ё*.

У **родным** склоне назоўнікі **ніякага** роду маюць канчатак **-а(-я)**, у **давальным** — **-у(-ю)**. Канчатак **творнага** склону залежыць не толькі ад характару асновы, але і ад націску: пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных — **-ом**

(пад націскам) або **-ам** (не пад націскам): *сялом, вядром, малаком, сонцам, жытам, морам*; пасля мяккіх зычных — **-ём** (пад націскам) або **-ем** (не пад націскам): *галлём, кап'ём, полем, калоссем, узмор'ем*.

У **месным** склоне ўжываюцца канчаткі **-е, -і(-ы)**. Канчатак **-е** маюць назоўнікі тыпу *сяло, жыта, акно*, у якіх апошні цвёрды зычны чаргуецца з мяккім: *сяло — у сяле, жыта — у жыце, акно — на акне*; канчатак **-і** — назоўнікі з мяккай асновай: *поле — на полі, галлё — у галлі, узмор'е — на ўзмор'і*; **-ы** — з зацвярдзелай асновай: *сонца — на сонцы, мора — на моры, падарожжа — у падарожжы*. Слова *малако* ў месным склоне мае націскны канчатак **-э**: *у малацэ*.

Да 1-га скланення трэба аднесці пяць назоўнікаў на **-мя**: *семя, цемя, вымя, полымя, бярэмя*, якія скланяюцца як і ўсе назоўнікі ніякага роду з мяккай асновай: у Р. скл. — *семя, полымя* (як *поля, лісця*), у Д. скл. — *семя, полымя* (як *полю, лісцю*) і г. д.

Уласныя назоўнікі — назвы гарадоў, вёсак, рэк, якія маюць форму ніякага роду, скланяюцца як агульныя назоўнікі з адпаведнай асновай: у Т. скл. — *Гроднам, Барадзіном, Каўшовам, Уруччам*; у М. скл. — *у Гродне, Каўшове, Барадзіне, Залессі, Заслаўі, Падлужжы, Уруччы, на Дняпры*.

4. Назоўнікі 3-га скланення ў **назоўным і вінавальным** склонах маюць нулявы канчатак: *распач, бездань, сувязь, любоў, радасць*.

У **родным, давальным і месным** склонах назоўнікі з асновай на мяккі, а таксама на губны зычны маюць канчатак **-і**: *сувязі, радасці, любові, верфі, Кемі*, з асновай на зацвярдзелы — **-ы**: *распачы, печы, мышы*.

У **творным** склоне назоўнікі 3-га скланення пасля зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-у**: *распаччу, печчу, мышшу*, пасля мяккіх — **-ю**: *сувяззю, радасцю*. Канчатак **-ю** маюць таксама назоўнікі з асновай на губныя зычныя і **р**: *Об'ю, верф'ю, любоўю, Свір'ю*. У творным склоне можа быць падаўжэнне апошняга зычнага асновы, калі ён стаіць пасля галоснага (у форме творнага склону гэты зычны знаходзіцца ў інтэрвакальным становішчы): *ноччу, сувяззю, рунню, арцеллю, моладдзю*. У словах тыпу *радасць, зайздрасць, аповесць, любоў, Свір* падаўжэння не бывае: *радасцю, зайздрасцю, аповесцю, любоўю, Свір'ю*.

Заўвага. У творах мастацкай літаратуры часам можна сустрэць ужыванне асобных назоўнікаў 3-га скланення ў творным склоне з канчаткам **-ою(-аю)** ці яго аднаскладовым варыянтам **-ой(-ай)**: *даланёю, крывёю, гразёю, сенажай. Юрка бачыць, якая чырвоная ў Акцызніка заду шыя, — здаецца, набегла крывёю (Пт-ў). Боль у скронях мацней. Антон пацёр даланёю лоб (А. С.)*.

5. Да **рознаскланяльных** у сучаснай беларускай мове адносяцца наступныя групы назоўнікаў:

- назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі маладых істот: *дзіця, цяля (цялё), птушаня (птушанё)*;
- тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*;

- назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а(-я)** тыпу *бацька, стараста, дзядуля, старшыня*, а таксама назоўнікі агульнага роду (з націскам на аснове) тыпу *пакса, забіяка, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу;

- назоўнікі мужчынскага роду на **-ын (-ін), -анін (-янін)**: *мінчанін, армянін, грамадзянін*;

- назоўнікі *вока, вуха, неба, маці*.

Заўвага. Назоўнікі агульнага роду, якія маюць націск на канчатку (*сірата, тамада*), скланяюцца як назоўнікі жаночага роду 2-га скланення, незалежна ад полу асобы (*сірата Алесь* гэтаксама як *сірата Алеся*).

Назоўнікі, якія з’яўляюцца назвамі маладых істот, у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчатак **-я(-ё)**: *ягня (ягнё), жарба (жарабё), звераня (зверанё)*. У родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку яны маюць канчатак **-і**, г. зн. змяняюцца як назоўнікі 3-га скланення; у творным склоне ўжываюцца з канчаткам **-ём**, як назоўнікі 2-га скланення.

У родным і вінавальным склонах множнага ліку назоўнікі — назвы маладых істот — маюць нулявы канчатак: *цялят, птушанят*. Ва ўскосных склонах адзіночнага ліку, апроча вінавальнага і творнага, у іх з’яўляецца суфікс **-яц-**, а ва ўсіх склонах множнага ліку — **-ят-** (выключэнне: *дзяцей*).

Рознаскланяльныя назоўнікі ніякага роду *імя, племя, стрэмя* пры скланенні могуць набываць суфікс **-ен-** і змяняцца без яго: у Р. скл. — *імя і імені, племя і племені*; у Т. скл. — *імен і іменем, племен і племенем*. Скланавыя формы без суфікса (*імя, імю, імен*) не адрозніваюцца ад форм назоўнікаў 2-га скланення; пры наяўнасці **-ен-** яны супадаюць з формамі назоўнікаў, што абазначаюць назвы маладых істот: у родным, давальным і месным склонах маюць канчатак **-і**: *імені, племені*, у творным — **-ем**: *іменем, племенем*.

У множным ліку назоўнікі *імя, племя, стрэмя* ўжываюцца з суфіксам **-ён-**: *імёны — імёнаў, імёнам, плямёны — плямёнаў, плямёнам*.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на **-а(-я)** ў беларускай мове адрозніваецца ад скланення назоўнікаў жаночага роду (у рускай мове ніякага адрознення ў скланавых канчатках гэтых назоўнікаў няма; параўн.: *тете — дяде, тетей — дядей, с бабушкой и дедушкой*). Асноўнае адрозненне пры гэтым выяўляецца ў давальным, месным і творным склонах. У родным і вінавальным склонах назоўнікі мужчынскага роду маюць такія самыя канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду: у родным — **-ы(-і)**: *старасты, бацькі, старшыні*, у вінавальным — **-у(-ю)**: *старасту, бацьку, старшыню*.

Канчаткі творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду вызначаюцца характарам асновы і націскам: пасля цвёрдых зычных у ненаціскным становішчы яны маюць канчатак **-ам**: *старастам, бацькам*, у націскным — **-ою**: *тамадою, Кузьмою*; пасля мяккіх зычных адпаведна — **-ем**: *Пецём, дзядулем* і **-ёй(-ёю)**: *старшынёй, суддзёю*.

Гэтаксама скланяюцца і назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса, забіяка, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *плакса — плаксам* (Т. скл.), *пры плаксу* (М. скл.), *забіяка — забіякам, пры забіяку, ціхоня — ціхонем, пры ціхоню*. Выключэннем з’яўляецца назоўнік *сірата*, склонавыя канчаткі якога не залежаць ад полу асобы, што абазначаецца гэтым словам: *сірата — сіратой(ою)* (Т. скл.), *пры сіраце* (Д. і М. скл.).

6. Пры скланенні некаторых прозвішчаў неабходна ўлічваць іх адпаведнасць ці неадпаведнасць назвам прадметна-рэчывага свету, род адпаведнага назоўніка, характар націску, полавую прыналежнасць (мужчына ці жанчына) носьбіта прозвішча, характар асновы.

Калі асновай для прозвішчаў паслужылі назвы прадметаў жаночага роду на *-а* (акрамя прозвішчаў на ненаціскае *-га, -ка, -ха*) — *бульба, пушча, кропля, крапіва, зязюля, вячэра, сініца, дуга, дзяжа, страх, талака, гушча, пяхота*, — прозвішчы скланяюцца незалежна ад полу асобы, як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы:

Н. <i>Бульба Марыя</i>	<i>Пушча Іван</i>
Р. <i>Бульбы Марыі</i>	<i>Пушчы Івана</i>
Д. <i>Бульбе Марыі</i>	<i>Пушчы Івану</i>
В. <i>Бульбу Марыю</i>	<i>Пушчу Івана</i>
Т. <i>Бульбай Марыяй</i>	<i>Пушчай Іванам</i>
М. <i>Бульбе Марыі</i>	<i>Пушчы Іване</i>

Прозвішчы, якія суадносяцца з назвамі прадметаў жаночага роду, маюць аснову на *г, к, х* і ненаціскны канчатак *-а*, скланяюцца ў адпаведнасці з полавай прыналежнасцю асобы. Калі гэта прозвішча жанчыны, яно скланяецца як агульны назоўнік жаночага роду з пэўным тыпам асновы. Калі ж гэта прозвішча мужчыны, то яно скланяецца як назоўнік мужчынскага роду на *-а* з адпаведнай асновай.

Н. <i>Сарока (Саладуха, Кніга) Наташа</i>
Р. <i>Сарокі (Саладухі, Кнігі) Наташы</i>
Д. <i>Сароцы (Саладусе, Кнізе) Наташы</i>
В. <i>Сароку (Саладуху, Кнігу) Наташу</i>
Т. <i>Сарокай (Саладухай, Кнігай) Наташай</i>
М. <i>Сароцы (Саладусе, Кнізе) Наташы</i>
Н. <i>Сарока (Саладуха, Кніга) Іван</i>
Р. <i>Сарокі (Саладухі, Кнігі) Івана</i>
Д. <i>Сароку (Саладуху, Кнігу) Івану</i>
В. <i>Сароку (Саладуху, Кнігу) Івана</i>
Т. <i>Сарокам (Саладухам, Кнігам) Іванам</i>
М. <i>Сароку (Саладуху, Кнігу) Іване</i>

Прозвішчы, якія не суадносяцца з назвамі прадметаў, скланяюцца, калі яны адносяцца да мужчыны (*Купала, Карызна, Машара, Бядуля, Біруля*,

Сыракомля, Бірыла, Глебка, Сапега, Броўка, Панчанка, Пічэта, Манюшка, Янчанка, Бандарэнка і інш.):

Н. Карызна Павел	Бядуля Змітрок
Р. Карызны Паўла	Бядулі Змітрака
Д. Карызну Паўлу	Бядулю Змітраку
В. Карызну Паўла	Бядулю Змітрака
Т. Карызнам Паўлам	Бядулем Змітраком
М. Карызну Паўле	Бядулю Змітраку

Па гэтай жа мадэлі (як назоўнікі мужчынскага роду на **-а, -я**) скланяюцца тыя прозвішчы, у якіх сувязь з апелятывам зацёмнена або згублена: Акота, Брыса, Бурдыка, Галодка, Жэчка, Зарэмба, Зыбша, Казянка, Карэмза, Ламека, Муліца, Прыка, Рагойша, Скарына, Таратута, Цярэшка, Чарота, Якута.

Н. Скарына Францыск	Ламека Уладзімір
Р. Скарыны Францыска	Ламекі Уладзіміра
Д. Скарыну Францыску	Ламеку Уладзіміру
В. Скарыну Францыска	Ламеку Уладзіміра
Т. Скарынам Францыскам	Ламекам Уладзімірам
М. Скарыне Францыску	Ламеку Уладзіміру

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ. СПАСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Варыянт 1

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

1. Часціна мовы.
2. Адносіны да вытворнасці — вытворнае/невыворнае.
3. Значэнне вытворнага слова (паводле тлумачальнага слоўніка).
4. Словаўтваральная база (аснова, поўнаасцю слова ці спалучэнне слоў).
5. Словаўтваральныя фарманты (прыстаўка, суфікс і інш.).
6. Спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).
7. Графічная схема ўтварэння слова (абазначыць словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: негарачы — гарачы — $\overline{\text{не}}\text{гарачы}$; узлесак — лес — $\overline{\text{уз}}\text{лесак}$.

Узгорак, кніжка, каменны, шчырасць, дабрата, лёгка, марскі, сала-вейка, увечары, дома.

2. Прыстаўка — гэта значымая частка слова, якая ўтварае:

- а) аднакарэнныя словы і знаходзіцца пасля караня;
- б) розныя формы аднаго і таго ж слова;
- в) аднакарэнныя словы і знаходзіцца перад каранем.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Сухі, асушэнне, суш, асушальнік, засушыць, асушак; бярозавы, падбя-розавік, бярозавік, бяроза.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Падарожнік — ...; падагрэць — ...; падасінавік — ...; падарунак — ...; падагнаць — ...; падаслаць — ...; падаіць — ...; падагульніць — ...; пада-браць — ...; падысці —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацыі і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Безбілетнік — ...; увечары — ...; датэрміновы — ...; высь — ...; ператва-рыць — ...; узгорак — ...; дапасавацца — ...; гарадскі — ...; учарашні —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) асновы.

Адкормленасць (), хвалявацца (), зазямленне (), абавязак ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Ярка-блакітны (), плашч-палатка (), небасхіл (), самаадукацыя ().

Варыянт 2

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу і прыклад выканання задання гл. на с. 124.

Прыдарожны, грымець, дрывасек, ціха, хмурынка, засеяны, рыжскі, дакладчык, падысці, расказаць.

2. Корань — гэта значымая частка слова, якая:

- а) утварае формы аднаго і таго ж слова;
- б) заключае ў сабе агульнае значэнне ўсіх аднакаранёвых слоў;
- в) выражае розныя граматычныя значэнні.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Зямля, земляны, зямляк, зямляцтва; ляснік, лясны, лес, лясніцтва, леснічоўка.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Нарасціць — ...; надакучыць — ...; надарваць — ...; надаіць — ...; напачы — ...; насездзіцца — ...; надаваць — ...; надарыць — ...; недаядаць — ...; наварыць —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацыі і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Сёмы — ...; падснежнік — ...; куды-небудзь — ...; завязь — ...; ЛіМ — ...; лясастэпавы — ...; мінчанін — ...; ткацкі — ...; перамазацца — ...; апаратная —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) асновы.

Народ (), расхалоджаць (), адраджэнне (), комплексны ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Пяцігодка (), штовечар (), вечназялёны (), добраахвотнік ().

Варыянт 3

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу і прыклад выканання задання гл. на с. 124.

Хвойнік, засвоіць, ручаіна, вярхом, надзейны, засваенне, водбліск, перакроіць, карэнны, сырадой.

2. Суфікс — гэта службовая марфема, якая ўтварае словы:

- а) той самай часціны мовы;
- б) іншых часцін мовы;
- в) той самай часціны мовы і іншых часцін мовы.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Перабудова, будаваць, перабудаваць, будынак; гарадскі, горад, прыгарад, прыгарадны, гарадок.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Адагнаць — ...; адаслаць — ...; апусціць — ...; адлічыць — ...; акружыць — ...; агарнуць — ...; апісаць — ...; адагнуць — ...; адарваць — ...; адамкнуць —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацыі і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Мапед — ...; балоцісты — ...; дынамаўскі — ...; педкалектыў — ...; хуткая (дапамога) — ...; цёплы — ...; набегалца — ...; забегчы — ...; бягом — ...; выбеліцца —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) асновы.

Дэкан (), абвінаваціць (), касманаўтыка (), смелы ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Сінявокая (), кафэ-рэстаран (), быстраходны (), водаправодчык ().

Варыянт 4

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу і прыклад выканання задання гл. на с. 124.

Вясной, жнівеньскі, птушыны, званочак, сумленнасць, добра, хутчэй, змалку, сярэбраны, доўгачаканы.

2. Канчаткі — гэта службовыя марфемы, якія...

- а) уваходзяць у аснову слова;
- б) не ўваходзяць у аснову слова;
- в) дапаўняюць лексічнае значэнне слова.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Перапланіроўка, план, планаваць, перапланаваць, планіроўка, планіроўшчык; прымор’е, марскі, марак, заморскі, мора.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Разец — ...; кітаец — ...; магілёвец — ...; хлявец — ...; сівец — ...; ашуканец — ...; касец — ...; сялядзец — ...; шавец — ...; баязлівец —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацыі і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Грыбнік — ...; россып — ...; водгук — ...; хтосьці — ...; Наваполацк — ...; ярка-чырвоны — ...; БелСЭ — ...; бранскі — ...; салдацкі — ...; вымывалца —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) асновы.

Анкетаванне (), растлумачылі (), батарэя (), удумлівы ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Тонкасуконны (), кілават-гадзіна (), бронетранспарцёр (), Камянец-Падольскі ().

Варыянт 5

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу і прыклад выканання задання гл. на с. 124.

Падбярэзавік, перапісаць, сузор'е, сінь, паехаць, дзяжурны, навізна, чытанне, навікі, белагрывы.

2. Афіксоіды – гэта марфемы пераходнага тыпу, якія спалучаюць прыметы:

- а) каранёвай марфемы;
- б) афіксальнай марфемы;
- в) каранёвай і афіксальнай марфем.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Садоўнік, садовы, прысады, сад, садоўніцаць, садзіць, саджанец; размеркаванне, размяркоўваць, размеркаваць, пераразмеркаванне.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Пераплётчык – ...; лётчык – ...; зайчык – ...; мячык – ...; ключык – ...; пальчык – ...; кончык – ...; каменьчык – ...; раменьчык – ...; падводчык –

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацыі і марфаналагічныя з'явы на мяжы марфем.

Залацісты – ...; атакаваць – ...; дружбак – ...; задумацца – ...; узмежак – ...; краявід – ...; штогод – ...; Гомсельмаш – ...; афрыканскі – ...; звязвацца –

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) асновы.

Арганізаванасць (), дэбют (), брацкі (), углыб ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Навукова-даследчы (), далёкаўсходні (), генерал-лейтэнант (), Днепрапятроўск ().

2. ТЫПЫ СКЛАНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ. АСАБЛІВАСЦІ СКЛОНАВЫХ КАНЧАТКАЎ НАЗОЎНІКАЎ

Варыянт 1

- 1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.**

Палын (), ігрышча (), суддзя (), дзверы ().

- 2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.**

Да пачатку (сеанс), метад (рэалізм), дуга з (вяз), уцалець ад (агонь).

- 3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.**

Сцежка, пушча, дагавор, возера, Віцебск, дырэктар.

- 4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.**

Літр, аграном, камень, калгас, рух, дождж, завулак.

- 5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.**

Тунэль, руль, Шамякін, Якаў, мыш, глыб.

- 6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.**

Мозоль, дробь, гусь, телянок, хлопоты, свидетель.

- 7. Пакажыце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.**

Дом, сенажаць, вока, рог.

- 8. Вызначце склон назоўнікаў і згрупуйце іх у адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае; б) аб'ектнае; в) азначальнае; г) акалічнаснае.**

Чытаць кнігу, вучням весела, працаваць урачом, жыць у вёсцы.

Варыянт 2

- 1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.**

Настаўніцкая (), лібрэта (), даль (), воўна ().

- 2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.**

Таямнічасць (гук), поўніцца (радасць), кілаграм (хлеб), жыць пры (сын).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.
Брыгадзір, крышталь, Мазыр, трактарыст, мора, шалаш.
4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.
Балет, колер, гай, чарот, вучань, шторм.
5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.
Ручай, Янка Купала, Чаплін, горад Растоў, Уладзіслаў, госць.
6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.
Сажень, насыпь, собака, чернила, предисловие, гвоздика.
7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.
Далонь, вуха, двор, ведро.
8. Вызначце склон назоўнікаў і згрупуйце іх у адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае; б) аб'ектнае; в) азначальнае; г) акалічнаснае.
Незадаволены працай, разбірацца ў музыцы, касіць траву, край азёр.

Варыянт 3

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.
Мовазнаўца (), рэчышча (), важаты (), полымя ().
2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.
Выраб з (крышталь), сіла (гераізм), ткаць з (лён), спыніцца на (рог) вуліцы.
3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.
Студыя, мір, Мінск, гаспадар, арцель, мітынг.
4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.
Суфікс, розум, рэалізм, тэніс, люд, кірмаш.
5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.
Лён, кут, Грын, горад Барысаў, Змітрок Бядуля, Фама.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Тень, рукопись, поросенок, сумерки, ромашка, окружение.

7. Пакажыце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Круг, год, курс, кажух.

8. Вызначце склон назоўнікаў і згрупуйце іх у адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае; б) аб'ектнае; в) азначальнае; г) акалічнаснае.

Мароз-мастак, падарункі школьнікам, пабудаваць дом, стаць магістрам.

Варыянт 4

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Кава (), дзіця (), дамідка (), семя ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Напярэдадні (з'езд), пазнаёміцца з (Сібір), пах (мёд), ззяць (медзь).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Цар, край, дождж, поўдзень, дах, Мележ.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Фестываль, спакой, атрад, сінус, мадэрнізм, грып.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Скарына, дзядзька Антось, верф, педаль, моль, старшыня калгаса.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Шинель, пыль, ягненок, кофе, верфь, равнодушие.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Год, аппарат, дуб, выход.

8. Вызначце склон назоўнікаў і згрупуйце іх у адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае; б) аб'ектнае; в) азначальнае; г) акалічнаснае.

Ехаць полем, спеў жаваранка, чалавек сталага ўзросту, вёска Мікалаеўшчына, слава героям.

Варыянт 5

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Бярэмя (), гусь (), вятрыска (), прамоўца ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Пад цень (дрэва), зверыцца з (падпіс), няма (густ), гаварыць па (селектар).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Подзвіг, рака, спакой, брат, Рыгор, геній.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Прэстыж, мароз, геній, абед, абстрэл, узлесак.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Свякроў, бандэроль, гусь, Свiр, старшына роты, Мікіта.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Медаль, подпісь, какао, алиби, шука, названіе.

7. Пакажыце варыянтныя скланавыя канчаткі назоўнікаў.

Адбой, лістапад, пропуск, пух.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў скланавых форм: а) суб'ектнае; б) аб'ектнае; в) азначальнае; г) акалічнаснае.

Дзяўчыне сумна, чакаць год, помнік пісьменніку, гаварыць шэптам.

3. КАТЭГОРЫЯ ТРЫВАННЯ ДЗЕЯСЛОВА

Варыянт 1

1. Катэгорыя трывання праяўляецца:

- а) ва ўсіх спрагальных і неспрагальных формах;
- б) толькі ў спрагальных формах;
- в) толькі ў неспрагальных формах.

2. Перфектывацыя – гэта:

- а) утварэнне формы закончанага трывання ад формы незакончанага трывання;

б) утварэнне формы незакончанага трывання ад формы закончанага трывання.

3. Фарміраванне трывальных пар можа адбывацца:

- а) пры ўдзеле прыставак;
- б) пры ўдзеле суфіксаў;
- в) шляхам чаргавання гукаў у аснове;
- г) выкарыстаннем націску;
- д) _____ (іншы сродак).

4. Утварэнне дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе прыставак ад бес-прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання называецца:

- а) першай ступенню ўтварэння трывання;
- б) другой ступенню ўтварэння трывання;
- в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярыце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Рашаць, гаварыць, рассыпаць, затраціць, вастрыць, рэдагаваць, легчы.

6. Падкрэсліце двухтывальныя дзеясловы.

Дзяліць, гаварыць, дараваць, запрасіць, тэлеграфавать.

7. Размяркуйце дзеясловы па спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Заспяваць, папахадзіць, пераморгвацца, праляжаць, дагаварыць, забарабаніць, патэлеграфавать.

Варыянт 2

1. Дзеясловы закончанага трывання маюць формы:

- а) прашлага часу;
- б) будучага простага часу;
- в) цяперашняга часу;
- г) прашлага і будучага простага часу.

2. Імперфектывацыя – гэта:

- а) утварэнне формы закончанага трывання ад формы незакончанага трывання;
- б) утварэнне формы незакончанага трывання ад формы закончанага трывання.

3. Паводле адносінаў да катэгорыі трывання дзеясловы падзяляюцца на дзеясловы, якія:

- а) утвараюць тывальныя пары;

б) могуць ужывацца ў значэнні і закончанага, і незакончанага трыванняў;

в) _____ (іншы сродак).

4. Утварэнне дзеясловаў незакончанага трывання ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў называецца:

- а) першай ступенню ўтварэння трывання;
- б) другой ступенню ўтварэння трывання;
- в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярэце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Натхняць, помсціць, вынасіць, браць, выклікаць, мыць.

6. Падкрэсліце двухтывальныя дзеясловы.

Бяліць, кіпець, адрасаваць, даказаць, атакаваць.

7. Размяркуйце дзеясловы па спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Падсвітваць, пагаварыць, зайграць, пападраць, паплыць, пабяліць.

Варыянт 3

1. Дзеясловы незакончанага трывання маюць формы:

- а) усіх трох катэгорый часу;
- б) цяперашняга і прошлага часу;
- в) цяперашняга і будучага складанага часу.

2. Семантычная тоеснасць з'яўляецца:

- а) абавязковай умовай тывальнай суаднесенасці;
- б) неабавязковай умовай тывальнай суаднесенасці.

3. Адрозніваюцца:

- а) тры ступені ўтварэння трыванняў;
- б) дзве ступені ўтварэння трыванняў.

4. Утварэнне дзеясловаў закончанага трывання ад прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак называецца:

- а) першай ступенню ўтварэння трывання;
- б) другой ступенню ўтварэння трывання;
- в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярэце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Звальняць, заўважаць, купаць, пільнаваць, накідаць, легчы.

6. Падкрэсліце двухтывальныя дзеясловы.

Цямнець, глядзець, мабілізаваць, звольніць, арганізаваць, адпомсціць.

7. Размяркуйце дзеясловы па спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Павезці, дапісаць, папабегаць, заплакаць, праспаць, падпываць.

4. КАНТРОЛЬНЫ ПЕРАКЛАД З РУСКАЙ МОВЫ НА БЕЛАРУСКУЮ

1. Дайце назву тэксту.

2. Вызначце тэму, асноўную думку, стыль і тып тэксту.

3. Прывядзіце з тэксту па 2 прыклады адназначных і магазначных слоў.

4. Зрабіце марфалагічны разбор 3 дзеясловаў, 3 прыметнікаў, 3 назоўнікаў.

Случалось ли вам встать однажды с постели раньше обыкновенного и встретить самое раннее утро не в доме, а где-нибудь у реки или в лесу? Значит, вам хорошо знакомо чувство раскаяния, запоздалого сожаления, что все предыдущие утра (сколько тысяч их было!) беззаботно и безвозвратно проспали. Проспали самое лучшее, что так просто и легко дарила вам жизнь.

Именно чувство раскаяния я и должен отметить прежде всего, а потом уж восторг, и певучесть в душе, и легкость, и радость оттого, что вот это-то утро все-таки не пропало даром.

Утро было матово-сиреневое, как будто мир освещали невидимые, хорошо замаскированные фонари с фарфоровыми сиреневыми абажурами. Сиреневыми были снега, расстилающиеся безгранично во все стороны, сиреневым был иней на березах (сиреневатые березовые стволы), сиреневыми были облака — там, где должно было с минуты на минуту показаться солнце. Я не удивился бы, если бы из-за снегов выплыл в небо сиреневый солнечный шар. Но, вопреки возможному, солнце вышло ярко-красное, и все в мире порозовело, покраснело: шелкнули выключателем, и зажегся другой фонарь, теперь уже с багровым абажуром.

Мороз был градусам к двадцати. В носу пощипывало при каждом глубоким вдохе.

Не знаю, как на других, а на меня нападает иногда некое восторженное состояние, когда мне мало просто дышать и наслаждаться дыша, но хотелось бы еще чего-то, какого-то более полного соприкосновения с окружающим.

Обычно такое восторженное состояние приходит ко мне в теплый летний вечер. Но вот и теперь, морозным, все более разгорающимся утром, я услышал в себе это редкое, но знакомое чувство.

(В. Солоухин)

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Словаўтварэнне як асобны раздзел мовазнаўства; яго месца ў навуцы аб мове.
 2. Марфеміка як вучэнне аб структурных частках слова. Марфема. Класіфікацыя марфем.
 3. Корань слова. Звязаны і свабодны карані. Афіксоіды.
 4. Прыстаўкі. Суфіксы. Конфіксы. Постфіксы. Канчаткі.
 5. Марфемны аналіз слова. Словаўтваральны аналіз слова.
 6. Класіфікацыя спосабаў словаўтварэння, іх характарыстыка.
 7. Марфалагічны спосаб словаўтварэння.
 8. Часціны мовы. Самастойныя і службовыя часціны мовы. Выклічнікі. Гакапераймальныя словы.
 9. Назоўнік як часціна мовы.
 10. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.
 11. Граматычныя катэгорыі назоўнікаў: род, лік, склон.
 12. Катэгорыя роду назоўнікаў. Вызначэнне роду назоўнікаў.
 13. Назоўнікі агульнага роду.
 14. Граматычная катэгорыя ліку назоўнікаў, яе граматычнае выражэнне.
- Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове.
15. Сістэма скланення назоўнікаў у беларускай мове.
 16. Назоўнікі, якія ўваходзяць у сучасныя тыпы скланення.
 17. Асаблівасці скланення назоўнікаў 1-га скланення.
 18. Асаблівасці скланення назоўнікаў 2-га скланення.
 19. Асаблівасці скланення назоўнікаў 3-га скланення.
 20. Рознаскланяльныя назоўнікі.
 21. Прыметнік як часціна мовы. Марфалагічныя адзнакі і сінтаксічная роля прыметнікаў.
 22. Лексіка-граматычныя катэгорыі прыметнікаў. Пераход прыметнікаў з аднаго разрада ў другі.

23. Ступені параўнання прыметнікаў. Формы ступеней параўнання прыметнікаў, іх утварэнне.

24. Складаныя прыметнікі і іх правапіс.

25. Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў.

26. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове.

27. Скланенне лічэбнікаў і іх правапіс.

28. Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў.

29. Скланенне займеннікаў.

30. Дзеяслоў. Спрагальныя і неспрагальныя формы.

31. Неазначальная форма дзеяслова.

32. Пераходныя і непераходныя дзеясловы.

33. Стан дзеяслова.

34. Зваротныя дзеясловы.

35. Катэгорыя трывання дзеясловаў.

36. Граматычная катэгорыя ладу дзеясловаў.

37. Утварэнне форм загаднага і ўмоўнага ладу дзеясловаў.

38. Катэгорыя часу дзеясловаў.

39. Утварэнне форм прошлага і будучага часу дзеясловаў.

40. Катэгорыя асобы дзеясловаў.

41. Безасабовыя дзеясловы.

42. Спражэнне дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў I спражэння.

43. Канчаткі дзеясловаў II спражэння. Рознаспрагальныя дзеясловы.

44. Дзеепрыметнік. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў у беларускай мове.

45. Дзеепрыслоўе. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў у беларускай мове.

46. Прыслоўе як часціна мовы. Ступені параўнання прыслоўяў.

47. Службовыя часціны мовы.

48. Безасабова-прэдыкатыўныя словы.

СЕМЕСТР III

ТЭМАТЫКА ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА (32 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Колькасць гадзін	Форма кантролю
1	Сінтаксіс сярод іншых лінгвістычных дысцыплін	2	Падрыхтоўка і абмеркаванне рэфератаў
2	Словазлучэнне	2	Аналіз фактычнага матэрыялу; камп'ютарнае тэсціраванне; КСРС
3	Сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння	2	
4	Сказ як прэдыкатыўная адзінка мовы	2	
5	Просты сказ	2	Апытанне; камп'ютарнае тэсціраванне; КСРС
6	Фармальная арганізацыя простага сказа	2	
7	Аднасастаўныя сказы	2	
8	Просты ўскладнены сказ	2	Самастойная пісьмовая работа; камп'ютарнае тэсціраванне
9	Кампаненты ўскладнення простага сказа	2	
10	Складаны сказ	2	Апытанне, аналіз выканання заданняў на практычных занятках; камп'ютарнае тэсціраванне
11	Складаназлучаныя сказы	2	
12	Складаназалежныя сказы	2	Аналіз фактычнага матэрыялу; камп'ютарнае тэсціраванне; КСРС
13	Бяззлучнікавыя складаныя сказы	2	
14	Складанае сінтаксічнае цэлае	2	Апытанне, аналіз выканання заданняў на практычных занятках; КСРС
15	Семантыка-сінтаксічная і камунікатыўная арганізацыя складанага сінтаксічнага цэлага	2	
16	Тэкст	2	Камп'ютарнае тэсціраванне

ЗМЕСТ ЛЕКЦЫЙНАГА КУРСА

Л е к ц ы я 1. СІНТАКСІС СЯРОД ІНШЫХ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН

План

1. Прадмет і задачы сінтаксісу.
2. Сінтаксіс сярод лінгвістычных дысцыплін.
3. Асноўныя аспекты апісання сінтаксісу.
4. Паняцце сінтаксічнай сувязі.
5. Сістэма сінтаксічных адзінак.

Ключавыя словы

- выказванне
- мадэль сказа
- маўленне
- мова
- сінтаксема
- сінтаксіс
- сінтаксічная сувязь
- сінтаксічныя адносіны
- сказ
- складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ)
- словазлучэнне
- спалучальнасць
- тэкст

Літаратура

Арутюнова, Н. Д. Сінтаксіс / Н. Д. Арутюнова // Лінгвістычны энциклопедический словарь. М., 1990. С. 448—451.

Булахаў, М. Г. Уводзіны / М. Г. Булахаў // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс. Мінск, 1959. С. 5—11.

Бурак, Л. І. Уводзіны / Л. І. Бурак // Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мінск, 1987. С. 3—12.

Міхневіч, А. Я. Сінтаксіс / А. Я. Міхневіч // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 484—486.

Л е к ц ы я 2. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

План

1. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка. Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння.
2. Класіфікацыя словазлучэнняў у сучаснай лінгвістычнай літаратуры.
3. Лексіка-граматычныя тыпы словазлучэнняў.
4. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове.

Ключавыя словы

- дзеяслоўнае словазлучэнне
- займеннікавае словазлучэнне
- лічэбнікавае словазлучэнне
- назоўнікавае словазлучэнне
- простае словазлучэнне
- прыметнікавае словазлучэнне
- прыслоўнае словазлучэнне
- свабоднае/несвабоднае словазлучэнне
- складанае словазлучэнне
- словазлучэнне
- словаспалучэнне
- словаформа
- лексіка-граматычны тып словазлучэння

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 6–113.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 12–32.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 7–248.

Міхневіч, А. Я. Словазлучэнне : нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання / А. Я. Міхневіч, Т. Р. Рамза. Мінск, 2005. 40 с.

Л е к ц ы я 3. СІНТАКСІЧНАЯ СУВЯЗЬ КАМΠΑНЕНТАЎ СЛОВАЗЛУЧЭННЯ

План

1. Дыферэнцыяльныя прыметы злучальнай і падпарадкавальнай сувязі. Разнавіднасці падпарадкавальнай сувязі.
2. Размежаванне выпадкаў слабага кіравання і іменнага прымыкання.
3. Асаблівасці і нацыянальная адметнасць дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове.
4. Тыпалогія семантыка-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі падпарадкавальнага (гіпатаксічнага) словазлучэння.
5. Сродкі выражэння семантыка-сінтаксічных адносін.

Ключавыя словы

- аб'ектныя адносіны
- азначальныя адносіны
- акалічнасныя адносіны
- дапасаванне няпоўнае
- дапасаванне поўнае
- камплетыўныя адносіны
- кіраванне моцнае
- кіраванне слабае
- прымыканне іменнае
- прымыканне ўласнае
- склонавы паралелізм
- суб'ектныя адносіны

Літаратура

Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. Мінск, 1991. 303 с.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 175–181.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 7–42.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 220–243.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 18–56.

Л е к ц ы я 4. СКАЗ ЯК ПРЭДЫКАТЫЎНАЯ АДЗІНКА МОВЫ

План

1. Дыферэнцыяльныя прыметы сказа.
2. Прэдыкатыўнасць як асноўная сінтаксічная катэгорыя сказа.
3. Граматычнае значэнне і граматычная форма сказа.
4. Сінтаксічная сувязь кампанентаў сказа.
5. Аспекты вывучэння сказа.
6. Класіфікацыя сказаў.

Ключавыя словы

• катэгорыя прэдыкатыўнасці	• сказ пабуджальны
• парадыгма сказа	• сказ прасты
• сказ адмоўны	• сказ пыталны
• сказ аднастаўны	• сказ поўны
• сказ апавядальны	• сказ развіты
• сказ двухстаўны	• сказ складаны
• сказ клічны	• сказ сцвярджальны
• сказ неразвіты	• сказ ускладнены
• сказ нечлянімы	• сказ члянімы
• сказ няклічны	• субкатэгорыя мадальнасці
• сказ няпоўны	• субкатэгорыя персанальнасці
• сказ няўскладнены	• субкатэгорыя тэмпаральнасці

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 114–271.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 32–99.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 251–349.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 25–64.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 57–96.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 496–511.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 34–45.

Л е к ц ы я 5. ПРОСТЫ СКАЗ

План

1. Паняцце простага сказа.
2. Дыферэнцыяльныя прыметы простага сказа.
3. Суадносіны глыбіннай і паверхневай структур сказа.
4. Семантычная арганізацыя простага сказа.
5. Камунікатыўная арганізацыя простага сказа.
6. Сказ і выказванне.

Ключавыя словы

• актант	• паверхневая структура сказа
• актуалізацыя	• парцэляцыя
• актуальнае члянненне	• прапазіцыя лагічная
• выказванне	• прапазіцыя падзейная
• глыбінная структура сказа	• прэдыкат
• далучэнне	• рэма
• дыктум (прапазіцыя)	• сінтаксіс семантычны
• дэнатат сказа	• сірканстант
• інтанацыя	• структура прапазіцыі
• модус	• суб'ект
• націск лагічны	• тэма
• націск эmfатычны	

Літаратура

Бандарэнка, Т. П. Парадак слоў у сказе / Т. П. Бандарэнка // Беларуская граматыка : у 2 ч. Мінск, 1986. Ч. 2. С. 250–271.

Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя / Л. Ц. Выгонная // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 232–234.

Кунцэвіч, Л. П. Націск / Л. П. Кунцэвіч // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 382–383.

Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 239–245.

Міхневіч, А. Я. Актуальнае чляненне / А. Я. Міхневіч // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 21–22.

Л е к ц ы я 6. ФАРМАЛЬНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ ПРОСТАГА СКАЗА

План

1. Галоўныя і даданыя члены сказа як канструктыўныя кампаненты яго арганізацыі.
2. Прэдыкатыўная аснова простага двухсастаўнага сказа.
3. Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў сучаснай беларускай мове.
4. Сувязь паміж дзейнікамі і выказнікамі і яе разнавіднасці.
5. Асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка ў беларускай мове.
6. Даданыя члены сказа.
7. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа.

Ключавыя словы

• азначэнне	• дуплексіў
• акалічнасць	• дэтэрмінаваны член сказа
• выказнік просты дзеяслоўны	• каардынацыя
• выказнік просты ўскладнены	• марфалагізаваны член сказа
• выказнік састаўны дзеяслоўны	• немарфалагізаваны член сказа
• выказнік састаўны іменны	• пазіцыя выказніка
• выказнік складаны	• пазіцыя дзейніка
• выказнік	• прыдатак
• галоўны член сказа	• прыцягненне
• даданы член сказа	• сінкрэтычны член сказа
• дапаўненне	• сітуант
• дзейнік	• суразмяшчэнне

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 182–186.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя : практыкум / Л. І. Бурак, І. Л. Бурак. Мінск, 1993. С. 108–112.

Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы / Л. І. Бурак. Мінск, 1982. С. 30–39.
Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 251–349.

Клюсаў, Г. Н. Основы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г. Н. Клюсаў. Гродна, 1993. С. 87–97.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 43–76.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 244–256.

Міхей, М. З. Да пытання аб сінтаксічнай сувязі галоўных членаў двухсастаўнага сказа / М. З. Міхей // Весн. БДУ. Сер. 4. 1984. №1. С. 21–24.

Петрыкевіч, М. В. Да пытання аб структурных тыпах галоўных членаў сказа / М. В. Петрыкевіч // Исследования ученых — на службу пятилетке : тезисы докладов научно-практической конференции. Гродно, 1980. Ч. 4 : Филологические науки. С. 40–48.

Рабчинская, И. А. Функциональные резервы членов предложения / И. А. Рабчинская // Функциональные резервы простого предложения / И. А. Рабчинская. Минск, 1994. С. 49–101.

Супрун, А. Я. Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове / А. Я. Супрун // Беларуская і славянская мовазнаўства. Мінск, 1972. С. 264–270.

Шумская, І. А. Інфінітыў у ролі азначэння / І. А. Шумская // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1972. № 3. С. 96–102.

Шумская, І. А. Інфінітыў у функцыі акалічнасці / І. А. Шумская // Беларуская мова і мовазнаўства. 1973. Вып. 1. С. 204–214.

Шумская, І. А. Канструкцыі з інфінітывам-дзейнікам у беларускай мове / І. А. Шумская // Беларус. лінгвістыка. 1976. Вып. 11. С. 28–34.

Л е к ц ы я 7. АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Лінгвістычны статус аднасастаўных сказаў.
2. Фармальная арганізацыя структурнай асновы аднасастаўных сказаў, яе пашырэнне.
3. Традыцыйная класіфікацыя аднасастаўных сказаў, крытэрыі іх размежавання.
4. Дзеяслоўна-адвербіяльныя аднасастаўныя сказы.
5. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы.
6. Праблема вылучэння аднасастаўных сказаў.

Ключавыя словы

- абагульнена-асабовы аднасастаўны сказ
- аднасастаўны сказ
- безасабовы аднасастаўны сказ
- вакатыўны аднасастаўны сказ
- генітыўны аднасастаўны сказ
- інфінітыўны аднасастаўны сказ

- кантэкстуальная сінтаксічная непаўната
- назоўны ўяўлення
- назыўны аднастаўны сказ
- няпоўны сказ
- нячленныя сказы
- няпэўна-асабовы аднастаўны сказ
- пабуджальна-пажадальны намінацьны сказ
- пэўна-асабовы аднастаўны сказ
- сітуацыйная сінтаксічная непаўната
- указальны намінацьны сказ
- экзистэнцыяльны намінацьны сказ
- эліптычны сказ
- эмацыянальна-ацэначны намінацьны сказ

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 210–250.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 102–125.

Гаўрош, Н. В. Намінатывыя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. Мінск, 1975. 95 с.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 426–460.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 256–258.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2002. С. 194–197.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 260–262.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 64–119.

Рамза, Т. Р. Аднастаўныя сказы / Т. Р. Рамза // Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 96–115.

Рамза, Т. Р. Безасабовыя сказы / Т. Р. Рамза. Мінск, 1998. 71 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 137–153.

Лекцыя 8. ПРОСТЫ ЎСКЛАДНЕНЫ СКАЗ

План

1. Паняцце ўскладненага сказа.
2. Дыферэнцыяльныя прыметы простага ўскладненага сказа.
3. Ускладненне і катэгорыя прэдыкатыўнасці.
4. Інтанацыйнае афармленне простага ўскладненага сказа.

Ключавыя словы

- дадатковая прэдыкатыўнасць
- ускладнены сказ
- паўпрэдыкатыўная сувязь
- элементарны сказ
- удакладняльна-паясняльная сувязь

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 150–209.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 351–426.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 120–152.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 87–137.

Л е к ц ы я 9. КАМПАНЕНТЫ ЎСКЛАДНЕННЯ ПРОСТАГА СКАЗА

План

1. Сказы з аднароднымі членамі сказа.
2. Сказы з адасобленымі членамі сказа.
3. Сказы з параўнальнымі зваротамі.
4. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.
5. Сказы са звароткам.
6. Сказы з мадальнымі часціцамі і выклічнікамі.
7. Асаблівасці арганізацыі ўскладненага сказа ў беларускай мове.

Ключавыя словы

- абагульняючае слова
- пабочная канструкцыя
- адасабленне
- параўнальны зварот
- адасоблены член сказа
- зваротак
- аднародныя члены сказа
- мадальная часціца
- выклічнік
- устаўная канструкцыя

Літаратура

Базыленка, А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. М. Базыленка. Мінск, 1964. 111 с.

Базыленка, А. М. Пытанні граматычнага ладу сучаснай беларускай літаратурнай мовы : Зваротак / А. М. Базыленка // Тр. по языкознанию. 1958. Вып. 1. С. 153–178.

Бурак, Л. І. Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага пашырэння сказа / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1983. № 3. С. 22–27.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 144–212.

Гераськіна, Т. А. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ў сучаснай рускай мове і іх пераклад на беларускую мову / Т. А. Гераськіна // Беларус. лінгвістыка. 1989. Вып. 36. С. 40–46.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лешенко. Минск, 1994. С. 50–59.

Корчиц, М. А. О функционально-семантической корреляции деепричастных конструкций в русском и белорусском языках / М. А. Корчиц // Проблемы сопоставительной семантики : материалы респ. науч. конф. «Проблемы сопоставительной семантики близкородственных языков» (Черкассы, 14–16 мая 1992 г.), Киев, 1992. С. 161–162.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 274–292.

Шаповалова, Л. И. Семантико-синтаксическая классификация обращений в русском и белорусском языках / Л. И. Шаповалова // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур : тэз. дакл. III Рэсп. канф. Мінск, 1977. Ч. 2. С. 301–302.

Л е к ц ы я 10. СКЛАДАНЫ СКАЗ

План

1. Паняцце складанага сказа.
2. Семантычная, фармальная і камунікатыўная арганізацыя складанага сказа.
3. Дыферэнцыяльныя прыметы складанага сказа.
4. Граматычнае значэнне і граматычная форма складаных сказаў.
5. Прынцыпы і падыходы да класіфікацыі складаных сказаў.

Ключавыя словы

• злучнік	• сказ складаназлучаны
• поліпрапазіцыйнасць	• сказ складаны
• поліпрэдыкатыўнасць	• сувязь анафарычная
• рэлят, ці злучальнае слова	• сувязь генеральная
• сказ бяззлучнікавы	• сувязь далучальная
• сказ злучнікавы	• сувязь злучальная
• сказ камбінаванай будовы	• сувязь катафарычная
• сказ прамежкавага тыпу	• сувязь падпарадкавальная
• сказ складаназалежны	

Літаратура

Бандарэнка, Т. П. Як называць састаўныя кампаненты складанага сказа — простыя сказы ці часткі сказа? / Т. П. Бандарэнка // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 20. С. 71–73.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.

Бурак, Л. І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1980. № 1. С. 27–31.

Бурак, Л. І. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. 1986. Вып. 14. С. 111–119.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 484–720.

Михневич, А. Е. Сложное предложение / А. Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А. Е. Михневич, А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 317–320.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Поспелов, Н. С. О грамматической природе сложного предложения / Н. С. Поспелов // Вопр. синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 321–337.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Симулик, М. В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках : текст лекций / М. В. Симулик. Ужгород, 1976. 83 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Л е к ц ы я 11. СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучанага сказа.
2. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры.
3. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі часткамі.
4. Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі.
5. Складаназлучаныя сказы з пералічальна-размеркавальнымі часткамі.
6. Складаназлучаныя сказы з далучальнымі часткамі.

Ключавыя словы

- адносіны адначасовасці
- адносіны спалучальныя
- адносіны альтэрнатыўнай матывацыі
- адносіны супраціўныя

- адносіны градацыйныя
- адносіны далучальныя
- адносіны неадпаведнасці
- адносіны паслядоўнасці
- адносіны пералічальна-размеркавальныя
- адносіны ўласна-супастаўляльныя
- свабодная схема
- сказ складаназлучаны
- сувязь злучальная
- фразеасхема

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 484–720.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 78–139.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Лекцыя 12. СКЛАДНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежнага сказа.
2. Тыпалогія складаназалежных сказаў у адпаведнасці з функцыянальным падыходам да іх класіфікацыі.
3. Структурна-смантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў.
4. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
5. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
6. Шматкампанентныя складаназалежныя сказы.

Ключавыя словы

- адносіны далучальныя
- даданая азначальная частка
- злучнік

- даданая акалічнасная частка
- даданая выказнікавая частка
- даданая дапаўняльная частка
- даданая дзейнікавая частка
- даданая прызайменнікава-суадносная частка
- даданая прыкампаратыўна-аб'ектная частка
- даданая прысубстантыўна-атрыбутыўная частка
- даданая тлумачальна-аб'ектная частка
- злучальнае слова
- падпарадкаванне змешанае
- падпарадкаванне паслядоўнае
- падпарадкаванне сузалежнае аднароднае
- падпарадкаванне сузалежнае неаднароднае
- перыяд
- сказ складаназалежны
- структура кантамінаваная
- структура расчлянёная, ці прыфразавая
- структура нерасчлянёная, ці прыслоўная

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272—320.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212—291.

Гаўрош, Г. В. Перыяд — асобая сінтаксічная канструкцыя (да праблемы вывучэння складаных формаў звязнай мовы ў школе) / Г. В. Гаўрош // Род. слова. Мінск, 2002. № 6. С. 52—57.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 484—720.

Іванова, А. Н. Местоименно-соотностительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками : на материале художественной прозы : автореф ... дис. канд. филол. наук / А. Н. Иванова. Минск, 1977. 25 с.

Канюшкевіч, М. І. Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / М. І. Канюшкевіч // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23—28.

Кастрыца, С. Я. Ацэначна-тлумачальныя складаназалежныя сказы ў беларускай мове / С. Я. Кастрыца // Весн. БДУ. Сер. 4. 1991. № 1. С. 19—21.

Конюшкевич, М. И. Атрибутивные отношения в сложноподчиненном предложении : на материале русского и белорусского языков : автореф... дис. канд. филол. наук / М. И. Конюшкевич. Минск, 1979. 25 с.

Конюшкевич, М. И. К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : средства связи в придаточной части / М. И. Конюшкевич // Рус. язык. 1988. Вып. 8. С. 26—35.

Конюшкевич, М. И. К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : опорные слова / М. И. Конюшкевич // Рус. язык. 1986. Вып. 6. С. 3—11.

Кротевиц, Е. В. Структура сложноподчиненного предложения / Е. В. Кротевиц // Вопросы славянского языкознания. Львов ; Харьков, 1953. Кн. 3. С. 30—55.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Поспелов, Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н. С. Поспелов // Вopr. языкознания. 1959. № 2. С. 19–27.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Симулик, М. В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках : текст лекций / М. В. Симулик. Ужгород, 1976. 83 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Л е к ц ы я 13. БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Паняцце бяззлучнікавага складанага сказа.
2. Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў.
3. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
4. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння.
5. Камбінаваныя складаныя сказы. Дыферэнцыяльныя прыметы камбінаваных складаных сказаў.

Ключавыя словы

- адносіны акалічнасныя
- адносіны атрыбутыўныя
- адносіны далучальныя
- адносіны неадпаведнасці
- адносіны працэсуальныя
- адносіны спалучальныя
- адносіны суб'ектныя
- адносіны супастаўляльна-параўнальныя
- адносіны супраціўныя
- адносіны ўласна-супастаўляльныя
- адносіны аб'ектныя
- дыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны
- дыфузнасць
- недыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны
- сказ бяззлучнікавы
- сказы аднароднага саставу
- сказы неаднароднага саставу
- структура адкрытая
- структура закрытая

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Мінск, 1966. Т. 2 : Сінтаксіс. С. 678–716.

Канюшкевіч, М. І. Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / М. І. Канюшкевіч // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23–28.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 78–139.

Михневич, А. Е. Сложное предложение / А. Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А. Е. Михневич, А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 317–320.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Поспелов, Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 338–354.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 217–223.

Л е к ц ы я 14. СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

План

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальная адзінка тэксту.
2. Асноўныя крытэрыі вылучэння ССЦ.
3. Паняцце мікратэмы.
4. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца.

Ключавыя словы

- абзац
- граматакалізацыя тэмы ССЦ
- камунікацыйная прагрэсія
- ключавыя словы ССЦ
- лагічны крытэрыі вылучэння ССЦ
- мікратэма ССЦ
- прагматычны крытэрыі вылучэння ССЦ

- сінтаксічны крытэрыі вылучэння ССЦ
- стрыжнёвы сказ
- сэнсавы крытэрыі вылучэння ССЦ
- тэма ССЦ

Літаратура

Бурак, Л. І. Складанае сінтаксічнае цэлае / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 498—499.

Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического анализа / И. Р. Гальперин. М., 1981. 139 с.

Лосева, Л. М. Как строится текст / Л. М. Лосева. М., 1980. 94 с.

Поспелов, Н. С. Синтаксическое целое и особенности его структуры / Н. С. Поспелов // Докл. и сообщ. Ин-та языка АН СССР. 1948. Вып. 2. С. 43—68.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146—180.

Л е к ц ы я 15. СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНАЯ І КАМУНІКАТЫЎНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ СКЛАДАНАГА СІНТАКСІЧНАГА ЦЭЛАГА

План

1. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ.
2. Віды сувязі ў ССЦ.
3. Тыпы рэматычнай дамінанты ў ССЦ.
4. Семантычная і структурная арганізацыя ССЦ.
5. Тэма-рэматычная структура ССЦ.
6. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў у ССЦ.

Ключавыя словы

• дамінанта акцыянальная	• дамінанта рэматычная
• дамінанта імпрэсіўная	• паслядоўнасць са скразной тэмай
• дамінанта прадметная	• сродкі міжфразавай сувязі
• дамінанта сінкратычная	• сувязь асацыятыўная
• дамінанта статальная	• сувязь далучальная
• дамінанта статальна-дынамічная	• сувязь змешаная
• дамінанта якасная	• сувязь ланцужковая
• паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі	• сувязь паралельная
• паслядоўнасць з расчэпленай тэмай	• тэма-рэматычны ланцужок
• паслядоўнасць простая лінейная	

Літаратура

Бурак, Л. І. Звышсказавае адзінства і яго сінтаксічныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. 1988. Вып. 16. С. 90–98.

Золотова, Г. А. Роль ремы в организации и типологии текста / Г. А. Золотова // Синтаксис текста. М., 1979. С. 113–133.

Мілашэўская, А. А. Складанае сінтаксічнае цэлае з няўласна-простай мовай : на матэрыяле праявітых твораў Якуба Коласа / А. А. Мілашэўская // Род. слова. Мінск. 1999. № 8. С. 66–71.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146–180.

Солганик, Г. Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) / Г. Я. Солганик. М., 1991. 182 с.

Л е к ц ы я 16. ТЭКСТ

План

1. Тэкст як сінтаксічная адзінка.
2. Паняцце тэксту і дыскурсу.
3. Падыходы да вывучэння граматычнай прыроды тэксту.
4. Катэгорыі тэксту.
5. Структура тэксту, тыпы сувязі ў ім, сродкі яе рэалізацыі.
6. Функцыянальна-сэнсавая тыпалогія тэкстаў.

Ключавыя словы

• апавяданне	• інфармацыя змястоўна-
• апісанне	падтэкставая (сітуацыйная)
• аргументацыя	• інфармацыя змястоўна-
• выснова	падтэкставая (асацыятыўная)
• дыскурс	• разважанне
• інфармацыя змястоўна-фактуальная	• тэзіс
• інфармацыя змястоўна-кацэптуальная	• тэкст

Літаратура

Бурак, Л. І. Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1981. № 2.

Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. М., 1981. 139 с.

Ильенко, С. Г. Синтаксические единицы в тексте / С. Г. Ильенко. Л., 1989. 81 с.

Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І. Я. Лепешаў. Мінск, 1981. 159 с.

Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора : у 2 ч. / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2000. Ч. 2. 122 с.

Юрэвіч, А. Л. Да праблемы лінгвістычнага аналізу тэксту / А. Л. Юрэвіч // Лінгвістычны аналіз тэксту : матэрыялы семінара. Мінск, 1975. С. 20–30.

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
3	<i>Граматычная аснова сказа.</i> Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў сучаснай беларускай мове. Сувязь паміж дзейнікам і выказнікам. Каардынацыя выказніка з дзейнікам у формах ліку і роду ў беларускай мове. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове	2	КСРС
4	<i>Даданыя члены сказа:</i> дапаўненне (прамое / ускоснае); азначэнне (дапасаванае / недапасаванае); акалічнасць (месца, часу, прычыны, мэты і пад.). Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя, дэтэрмінаваныя і недэтэрмінаваныя даданыя члены сказа. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа	2	Пісьмовая работа
5	<i>Аднасастаўныя сказы.</i> Лінгвістычны статус аднасастаўных сказаў. Фармальныя арганізацыі структурнай асновы аднасастаўных сказаў. Традыцыйная класіфікацыя аднасастаўных сказаў, крытэрыі іх размежавання. <i>Дзеяслоўна-адвербійныя (выказніковыя) сказы:</i> пэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, няпэўна-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя. Некаторыя спецыфічныя рысы арганізацыі безасабовых сказаў у беларускай мове. <i>Субстантыўныя (дзеяніковыя) сказы:</i> намінатыўныя, назывныя, вакатыўныя, генітыўныя, канструкцыі з «назоўным уяўленнем». <i>Размежаванне аднасастаўных сказаў і некаторых сінтаксічных канструкцый, што фармальна супадаюць з імі</i>	2	КСРС
6	<i>Просты ўскладнены сказ.</i> Адметныя ўласцівасці ўскладненага сказа. Сказы з аднароднымі членамі. Сінтаксічная сувязь паміж аднароднымі членамі. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Сказы з адасобленымі членамі сказа. Умовы адасоблення членаў сказа: семантычныя, граматычныя, камунікацыйныя. Сінтаксічная сувязь пры адасобленні: паўпрэдыкатывая, паясняльная. Тыпы адасобленых кампанентаў. <i>Сказы з параўнальнымі зваротамі.</i> Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый. Сказы са звароткам. Сказы з мадальнымі часціцамі і выклічнікамі. Значэнне і функцыі свярджальных, адмоўных, пытальных і эмацыянальных слоў у сказе	2	Камп'ютарнае тэсціраванне

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
7	<i>Складаназлучаныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў і спосабы іх выражэння. Тыпалогія складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы і актуальнае чляненне	2	Пісьмовая работа
8–9	<i>Складаназалежныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў. Структурна-семантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай структуры: прысубстантыўна-атрыбутыўныя, тлумачальна-аб’ектныя, прыкампаратыўна-аб’ектныя, прызайменнікава-суадносныя. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прыстаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі. Складаназалежныя сказы ўскладнёнай будовы: з некалькімі галоўнымі і некалькімі даданымі часткамі. Тыпы падпарадкавання на ўзроўні шматчленных складаназалежных сказаў: паслядоўнае падпарадкаванне; сузалежнае падпарадкаванне: аднароднае і неаднароднае; камбінацыя розных тыпаў падпарадкавання	4	КСРС
10	<i>Складаныя бяззлучнікавыя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння. Бяззлучнікавыя сказы ўскладнёнай будовы.	2	Камп’ютарнае тэсціраванне
11	<i>Камбінаваныя складаныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы камбінаваных складаных сказаў. Разнавіднасці камбінаваных сказаў, іх структура і значэнне. Сувязь частак у камбінаваных складаных сказах. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж часткамі камбінаваных сказаў і спосабы іх выражэння	2	Аналіз фактычнага матэрыялу

№ п/п	Змест заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
12	<i>Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ).</i> Складанае сінтаксічнае цэлае як мінімальная адзінка тэксту. Граматычная прырода ССЦ, асноўныя крытэрыі яго вылучэння. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца. Асноўныя функцыі абзаца. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ: уласна-лексічныя, лексіка-граматычныя, граматычныя. Віды сувязі ў ССЦ: ланцужковая, паралельная, далучальная, змешаная. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ: прадметная, якаясная, статальная, акцыянальная, статальна-дынамічная, імпрэіўная, сінкрэтычная. Камунікатыўная арганізацыя складанага сінтаксічнага цэлага. Тэма-рэматычная структура складанага сінтаксічнага цэлага. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў: простая лінейная паслядоўнасць, паслядоўнасць са скразной тэмай, паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі, паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай	2	КСРС

ПРАКТЫКУМ

З а н я т к і 1. ТЭКСТАВЫ ДЫКТАНТ З ГРАМАТЫЧНЫМ ЗАДАННЕМ

З а д а н н і

1. Адрэдагуйце тэкст у адпаведнасці з граматычнымі, арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай мовы.

2. Прапанавааныя словазлучэнні ахарактарызуйце па наступнай схеме: а) структурны тып словазлучэння; б) лексіка-граматычны тып словазлучэння; в) семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння; г) сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння.

Варыянт 1

ВОСЕНЬ

Ад...шло а...расавалася лета. І н...як (не, ня) чутна спа...цішка па...кра-
лася восень. (С) пачатку (не) прыкметна але (с, з) кожным днём усё спарней
і гусцей кладуцца кругом яе фарбы (вясёлкі). Шал...сіццё жоўта (залацістым)
лісц...м бяро... вецер трапеч...цца бы дрыжаць са страх... агніста (чырвоныя)

мака...кі асін зац...вілі сінія як лён верасы. За...рделіся ярка (чырвоныя) гронкі ...рабіны пун...авеюць гну...ца долу галінкі спелай каліны.

Сцел...цца ападаюць на з...млю аранж...выя жоўтыя чырвоныя белыя пялёсткі апошніх асе...ніх кветак астраў і в...ргінь. У празрыстым паветры плывуць па...свечаныя блікамі сонца срабрыстыя па...уцінкі. Над рэчкаю і ла...чынамі высціла...цца паўзуць сівыя табункі туман... .

У такія пагодлівыя восен...скія дні ў лес... рэхам а...гука...ц...а галасы грыбнікоў. Там (сям) сустрака...ц...а яшчэ грузды і махавікі сырае...кі і маслякі з...лёнкі і па...з...лёнкі ваўнякі і ласі па...груз...кі і курачкі. Грыбы гэтай пары самыя чыстыя і ядраныя.

Але вось па неб... паплылі да ...усцішнасці чорныя збэрсаныя ветрам хмары. Яны ні...ка паўзуць над будынкамі і здае...ца што неба яшчэ бліжэй падалося да зямлі. (Бе...) перапынку дзень за днём ідзе касы і халодны до...дж. І (не, ня) бачна яму канца.

На куцай мақаўц... ліпы мокне сіратлівая бус...лянка вец...р рабациніць мутныя лужыны гоніць па тратуар... мокр... пачарнел... лісц... .

Пройдзе (не) каторы час і закруж...ц...а ў танц... лё...кія сн...жынкі а на па...шэрхлы дол ляжа бела (бялуткі) як вата першы снег.

(Я. Галубовіч)

Словазлучэнні для аналізу: белыя пялёсткі, гусцей кладуцца, збэрсаныя ветрам.

Варыянт 2

СОНЦА

Што самае сма...нае?..

Паспрабуйце задаць гэтае пыта...не знаёмым і (не) знаёмым пасыпл...ц...а а...казы як гарох з торбы.

Скаж...ць гэта (ж) так проста а...казаць «снік...рсы» бананы ікра ківі тарт... кр...веткі і... «гарох» будзе сыпа...ца на вашу галаву так доўга і ...чодра што забудз...цся пра што і пыталіся. А калі апам...та...цся выявіце што галоўная «гарошынка» (не) вывалілася...

І хоць як кажуць пра густы (не) спрача...ц... а ёсць (адзіна) правільны адка... пачуць які нават сё...ня сяро... сац...льнай змардаванасці і духоўнага заняпад... складана. Матэр...льныя і духоўныя каштоўнасці пераблыталіся страцілі ў нашых ...ачах сваю першародную (не) паўторнасць і вагу.

Нават тыя сталейшыя хто зведаў некалі б...злітасны голад наўра... ці скаж...ць сё...ня што самае сма...нае хле... .

Прыпомніце сваё нават (не) галоднае дзяцінства... Маці просіць схадзіць у краму купіць хлеб... а табе (не) хоч...ц...а «няма час... » бо яшчэ (не) нагойсаўся чакаюць сябры. А калі нарэ...це ўсё (ж) маці выпхне ў краму па

даро...е дамоў абгрызеш гэты хлеб з усіх бакоў так што і несці няма чаго. І такі ён сма...ны і такі ён духмяны (не) адарвац...а.

Сё...ня рука ле...ь пасп...вае запхнуць хлеб у рот як яму ўздагонку другая жвавая рука а...праўляе ўсё што Бог паслаў кілбасу рыбу сала... Дзе тут а...чуеш смак хлеб... усё перамяшае...ца ў нашай «с...чкарні» глык і сам (не) ведаеш што глынуў.

Каб пераканацца ў тым што хлеб самая сма...ная ежа ў свец... ваз...міце моцна прагаладаўшыся скарыначку хлеб... і разажвіце пасмакуйце яе адразу прыпомніце і маленства і ты... добрыя рукі якія вырастцілі і спяклі гэты цуд.

(Не) хачу пакрыўдзіць прыхільнікаў іншых шматлікіх прысмакаў е...це іх на здароўе але хле... можна параўнаць з сонцам. Як вакол сапраўднага сонца круця...ца планеты так і вакол хлеб... усе мы.

(С. Давідовіч)

Словазлучэнні для аналізу: духоўныя каштоўнасці, адразу прыпомніце, пераканацца ў тым.

З а н я т к і 2. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння і яго функцыі ў беларускай мове.
2. Структурныя разнавіднасці беларускага словазлучэння.
3. Словазлучэнні свабодныя і несвабодныя.
4. Лексіка-граматычныя тыпы словазлучэнняў у беларускай мове.
5. Сувязь у словазлучэнні.
6. Асаблівасці і нацыянальная адметнасць дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове.

З а д а н н і

1. Супастаўце латышскія словазлучэнні і іх беларускія адпаведнікі. Укажыце назоўнікі і прыметнікі ў латышскіх словазлучэннях. Згрупуйце латышскія назоўнікі па іх родавай прыналежнасці ў два класы (клас А і клас В), не канкрэтызуючы іх граматычную спецыфіку (назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду). Растлумачце алгарытм правільнага рашэння.

Silts ezer — цёплае возера, **melns lauva** — чорны леў, **liela krāsns** — вялікая печ, **lielas jūras** — вялікага мора, **sarkana ezera** — чырвонага возера, **melna kafija** — чорная кава, **sarkans putns** — чырвоная птушка, **liela kalna** — вялікай гары, **sarkanas lapas** — чырвонага ліста, **sarkana pils** — чырвоны замак, **liels ezers** — вялікае возера, **melna putna** — чорнай птушкі, **liela lauvas** — вялікага

льва, **silta jura** — цёплае мора, **melnas kafijas** — чорнай кавы, **liels kalns** — вялікая гара.

2. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і ідэю. Выпішыце з тэксту толькі тыя словазлучэнні, што адпавядаюць прыведзеным фармальна-граматычным схемам. Адзначце сінтаксічную сувязь паміж кампанентамі словазлучэння і рэалізаваныя семантыка-сінтаксічныя адносіны.

Агульнавядома, што ўся сярэдневяковая культура была значна больш духоўнай і больш інтэлектуальнай, чым сучасная, бо будавалася на шматразовым прачытанні аднаго тэксту, а не аднаразовым шматлікіх, і таму вельмі часта яе ўважлівы і пільны зрок быў значна бліжэйшы да сутнасці з’явы, чым мітуслівы новага часу. Слова ў тую эпоху было тоесна «святой святых», ужыць і занатаваць яго пісьмова дазвалялася толькі пасля духоўнага ачышчэння. Адзінае дакладнае слова, як лічылася ў тыя часы, было не ў стане перадаць усе глыбіні тэксту, іх можна было адлюстравіць толькі «словесным извитиемъ», «плетениемъ словесъ», сінанімічнымі паўторамі аднакарэнных слоў, тонкім сумяшчэннем.

(А. Яскевіч)

Тэма: _____.

Ідэя: _____.

Мадэль	Словазлучэнне	Сувязь і адносіны ў словазлучэнні
прыслоўе + прыметнік		
прыслоўе + прыслоўе		
назоўнік + інфінітыў		
назоўнік + назоўнік ₍₂₎ *		
займеннік + назоўнік		

3. Праілюструйце названыя сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка у.

Узор (пры дапамозе прыназоўніка супраць): 1) часавыя адносіны: *выехалі супраць ночы*; 2) аб’ектныя адносіны: *галасаваць супраць кандыдата*; 3) мэтавыя адносіны: *прышчэпкі супраць грыпу*; 4) адносіны спосабу дзеяння: *ісці супраць ветру*.

1) прасторавыя;	5) азначальныя;
2) часавыя;	6) падабенства;
3) аб’ектныя;	7) спосабу дзеяння;
4) стану;	8) меры і ступені;

* Індэкс ад 1 да 6 указвае на форму склону назоўніка: 1 — назоўны, 2 — родны і г. д.

9) пераўтварэння;	12) умовы;
10) прыналежнасці;	13) мэты.
11) колькасныя;	

4. Ахарактарызуйце словазлучэнні па сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі.

1. Воз дроў;	6. Дзесяць крокаў;
2. Нёс з вярсту;	7. Шумелі лісцем;
3. У першую нядзелю;	8. Як заўсёды прывабная;
4. Касцюм у палоску;	9. Чырвоная ад сораму;
5. Жураўліным сумам;	10. Нехта са студэнтаў.

5. Знайдзіце неадпаведнасці ў словазлучэннях і запішыце іх правільна. Адкажыце, што ўплывае на выбар граматычнай формы залежнага кампанента.

1. Ангажыраваць для танца;
2. Анонс на канцэрт;
3. Хвалявацца пра дзяцей;
4. Безуважны к чужому гору;
5. Датычыцца не нам;
6. Зарука для плённага развіцця;
7. Зручны дзеля карыстання;
8. [Сукенка] пасуе твару;
9. Пачцівы да старых;
10. Пераемнасць нацыянальным традыцыям.

6. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Растлумачце спецыфіку іх падпарадкавання.

1. Ответ студента;	6. Размером в четыре сотни;
2. Две седьмых процента;	7. Встретились на исходе зимы;
3. Весом в три килограмма;	8. Обратиться за помощью;
4. Выхать на рассвете;	9. Пригласить к телефону;
5. Назначили старостой;	10. Грустить о прошлом.

З а н я т к і 3. ГРАМАТЫЧНАЯ АСНОВА СКАЗА

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў сучаснай беларускай мове.
2. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.
3. Асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка ў беларускай мове.
4. Пунктуацыйнае афармленне адносін паміж дзейнікам і выказнікам.

З а д а н н і

1. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму, падтэмы і ідэю. Карыстаючыся прыведзеным слоўнікам, узнавіце сінтаксічную пазіцыю дзейніка ў сказах. Сфармулюйце паняцце дзейніка і яго функцыянальнага прызначэння.

У дзіцячым парку падслухаў размову.

Сакрэтнічалі таполя і бервяно.

Галіны дрэва гайдаў шустры

... ляжала на траве,

спачувала дрэву:

«Як цяжка табе, як маркотна.

... гне твае галіны,

... цябе палівае,

... сячэ,

... прыпякае,

... даймае...».

«Чым жа табе лепей?» — спытала

«Я ляжу ў тваім цяньку,

спачываю,

ні за што не перажываю,

жыву мірна, ціха,

не ведаю аніякага ліха...».

Уздыхнула ... , зашалясцела:

«Ты, ...

ляжыш калодай,

гніль табой валодае.

Я, ... , цярплю нягоды,

але я не выжываю,

а живу!!!».

(У. Лінскі)

Слоўнік: маланка, дрэва, таполя, бервяно, мароз, дождж, вецер, сонца.

Дзейнік — гэта

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце дзейнікі і выказнікі. Сфармулюйце паняцце выказніка і яго функцыянальнага прызначэння.

К вечеру собралась гроза. Над хутором стала бурая туча. Дон, взлохмаченный ветром, кидал на берега гребнистые частые волны. За левадами палила небо сухая молния, давил землю редкими раскатами гром. Под тучей, раскрылатившись, колесил коршун, его с криком преследовали вороны. Туча, дыша холодком, шла вдоль по Дону, с запада. За займищем грозно чернело небо, степь выжидаяще молчала. В хуторе хлопали закрываемые ставни, от вечерни, крестьясь, спешили старухи, на плацу колыхался серый столбище пыли, и отягощенную внешней жарою землю уже засекали первые зерна дождя.

(М. Шолохов)

Выказнік — гэта

3. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго структура-граматычны тып.

1. Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады... (*Гар.*). 2. Зямлі — зірні — як скінучь вокам (*К-с*). 3. Мэта жыцця — захаваць жыццё! (*Арс.*). 4. А сын узяў ды звяр'яцеў... (*Б.*). 5. Адзядзька раптам — гоп налева! (*К-с*). 6. Беларусь для мяне — мая родная маці... (*Я. 3.*). 7. Стала неяк золка (*У. Д.*).

4. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго дзейнікі і выказнікі. Ахарактарызуйце сэнсавую дамінанту тэксту (сінтаксічны ключ) праз суадносіны прадмета маўлення і яго прэдыкатыўнай прыметы: а) паведамленне аб дзеянні прадмета ці асобы; б) паведамленне аб прымеце прадмета ці асобы; в) паведамленне аб стане чалавека ці прыроды; г) паведамленне аб уласцівасцях прадмета ці асобы.

На пагорку, недалёка ад рачулкі, стаялі купчастыя ліпы, сярод іх пракідаліся ярка-зялёныя клёны і высокія вязы. Летам на іх выпявала насенне. Пад восень, прылятаючы сюды, вецер падхопліваў яго на свае вольныя крылы і разносіў па свеце. Панёс раз вецер насенне старой, усімі паважанай ліпы на другі бок рэчкі; прынёс і кінуў на мяккі зялёны мох па суседству з асінай. Асіна прымеціла месцечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на яго свой даволі таўсты сухі сук. Сук упаў на насенне і крэпка яго прыціснуў. А назаўтра поруч з насеннем ліпы асіна кінула сваё семечка. Пакуль ліпавае насенне выраблялася з-пад асінавага сука, асіна ўзышла і заглушыла ліпку.

(Паводле Якуба Коласа)

5. Выпішыце са сказаў выказнікі, прывядзіце да іх магчымыя рускія эквіваленты. Адзначце асаблівасці рэалізацыі сінтаксічнай пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Нейкі час яго бровы былі ўзнятыя ад здзіўлення (*Л. А.*). 2. Асфальт быў шэры і шорсткі, як каровін язык (*В. А.*). 3. А магнат з таго замка быў чорны, як кажан, і жорсткі, як вампір (*Каратк.*). 4. І здзіўнае сталася з Васілём (*Мел.*). 5. Андрэй быў майстар па часці сох (*К-с*). 6. Рушыўся было Лявон, але стаў: «Як гэта хамут?» (*Лыньк.*). 7. Петражыцкі ўвесь, з ног да галавы, стаў быў барвовы, як ад агню (*Пт-ў*). 8. Дзень меўся быць найлепшы (*Скр.*). 9. Ён мне за бацьку роднага стаў (*Я. Л.*).

6. Устаўце прапушчаныя літары, каардынруючы выказнік з дзейнікам.

1. У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацімнел... некалькі постацей (*Мел.*). 2. У мяне з'явіўся шмат запытанняў, якія трэба было зараз жа вырашыць (*Мр.*). 3. Двое засталіся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы (*Арл.*). 4. Іш... Янка з Янкелем і

знайш... торбачку (*Р. Б.*). 5. Мінул... два тыдні (*С. Д.*). 6. У сталоўцы абед-дал... яшчэ некалькі рабочых... (*Карп.*). 7. Павольна шчоўкаў маятнік, з сумежных пакояў даносі...ся гоман і смех (*С.*). 8. Прайшл... гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак (*Шам.*). 9. Каля іхніх дзвярэй стаял... двое ў масках, размаляваных касцямі: высокі і каржакаваты (*Як.*).

7. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікамі і выказнікамі ставіцца праяжнік.

1. Святло месяца рабіла пакой зялёным (*Карш.*). 2. Няцяжка было здагадацца, што гэтая страла сімвалізуе маланку, а значыць прадпрыемства сувязі (*Вас.*). 3. А што з машынаю, то гэта во! (*Янк.*). 4. Гаворкай сваёй ён нібы закалыхваў (*І. Ч.*). 5. — Я гаспадар і там гаспадар... (*К. Ч.*). 6. Уперадзе ішоў дзед, Антон ззаду, і кожны думаў свае думкі (*Нём.*). 7. Перад вамі нязведаная і светлая далячынь будучыні (*С.*). 8. Гэта вам не баян з бубнам (*Фед.*). 9. Майбарада не такі ўжо блгі чалавек (*Скр.*). 10. У цэле дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла вагу (*Шам.*).

З а н я т к і 4. ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Даданыя члены сказа: дапаўненне (прамое/ускоснае); азначэнне (дапасаванае/недапасаванае); акалічнасць (месца, часу, прычыны, мэты і г. д.), іх роля і функцыянальнае прызначэнне.

2. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

3. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа. Асобныя выпадкі размежавання даданых членаў сказа.

З а д а н н і

1. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго словаформы, якія займаюць пазіцыі даданых членаў сказа, назовіце іх.

Кастрычнік — дзясяты месяц года. Стараславянскія назвы яго — *листапад, риень, паздерник, брудень*. Беларускае найменне месяца паходзіць ад слова «кастрыца» («кастра»): у гэты час сяляне трапалі, часалі лён і каноплі, з якіх ападала шмат кастрыцы.

У рымлян *oktober* (такая ж аснова ў нямецкай, французскай, англійскай, рускай мовах) быў прысвечаны богу вайны Марсу. Старажытныя грэкі ўшаноўвалі бога вінаробства Бахуса (Дыяніса).

Кастрычнік — сярэдні месяц восені, характарызуецца зменлівым надвор'ем: бываюць густыя туманы, слата, частыя прымаразкі, а часам выпадае і снег. Дрэвы стаяць аголеныя, птушкі адляцелі ў вырай. Наступае

пара для садаводаў: пасадка дрэў і ягаднікаў, абмазванне ствалоў глінай і вапнай, іх ацяпленне.

(Паводле А. Лозкі)

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, дапоўніце яго ўласнымі назіраннямі над функцыянальным прызначэннем азначэння, дапаўнення, акалічнасці.

Если обобщенно характеризовать предназначенность второстепенных членов предложения, то их можно назвать позициями-декорациями. Каждая из них обладает достаточными возможностями для того, чтобы детализировать ситуацию и отразить фон, на котором разворачиваются события. При этом объективная необходимость или авторский замысел вытягивают в смысловую форму предложения то одни позиции-декорации, то другие. Их выбор зависит от коммуникативно оправданного и умелого пользования этим всемогущим инструментом.

Декорационные функции второстепенных членов предложения прозрачны и находятся в полном соответствии с названием синтаксических позиций (определение, дополнение, обстоятельство).

(И. А. Рабчинская)

3. Вызначце, пазіцыю якога даданага члена сказа займаюць выдзеленыя кампаненты: 1 — азначэнне; 2 — дапаўненне; 3 — акалічнасць. Вусна ахарактарызуйце марфалагізаванасць/немарфалагізаванасць кожнага з выдзеленых членаў сказа.

1. Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы **адзін аднаму** () на розныя лады, як нахаба воўк напаў на Пракопавага каня (Мел.). 2. Вось прасеце ў мацеры **вячэраць** () ды лажэцся спаць (Ц. Г.). 3. **З пушчы** () верасень гнаў на дарогу лісты (А. К.). 4. Ніколі не бярыцеся за наступнае, не зрабіўшы **папярэдняе** () (Прык.). 5. Коні рвануліся **на дыбкі** () і быццам шалёныя паляцелі (Гар.). 6. А як раніца настане, блікі **сонца** () загуляюць (Куп.). 7. Маладзіца крутнулася ўбок, крыкнуўшы «ой» (), і збялела (П.). 8. Сажалка некалі, відаць, была запруджана **для рыбы** () (Пт-ў). 9. Спыніўся на паўкроку і вярнуўся да чалавека ў зялёным **капелюшы** () (Пятр.). 10. Афіцэр закамандаваў **чакаць** () (К. Ч.). 11. Лепей на зямлі **бацькоў** () канаць, чым раскашавацца на чужыне (Р. Б.). 12. **Пра былое** () толькі згадкі (Бр.). 13. Цыганскай гордасці дзявочай **да краю** () поўныя вочы (П. Т.). 14. Не кажы мне «**бывай**» (), «**да спаткання**» () скажы (Бял.). 15. Аж бачу, перада мной ідзе чалавек з **касою** () (А. Б.). 16. Вочы ў **Міколы** () глыбокія, блакітныя, з патанулай хмарынкай, але цёплыя і добрыя (Л. А.). 17. Ірванаю **дзяружкаю** () на сцёжцы калыхаўся цень (В. А.). 18. Калі не блытаць трансцэндэнтнае «**люблю**» () з ніякім «**падабаецца**» (), то мусім пагадзіцца, што Мінск сапраўды амаль не падлягае любові (Акуд.). 19. Аднак пра **сур’ёзнае** () лепш гаварыць сам-насам (А. Ж.). 20. Мы баяліся **падыходзіць** () блізка (А.).

З а н я т к і 5. АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы аднасастаўнага сказа ў беларускай мове.
2. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў, крытэрыі іх размежавання.
3. Пэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, няпэўна-асабовыя, без-асабовыя і інфінітыўныя сказы.
4. Некаторыя спецыфічныя рысы беларускага безасабовага сказа.
5. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: намінацыйныя, назывныя, вакатыўныя, геніцыйныя, канструкцыі з «назоўным уяўлення».
6. Размежаванне аднасастаўных сказаў і некаторых сінтаксічных канструкцый, што фармальна супадаюць з імі.

З а д а н н і

1. Дапоўніце значэнне, выбраўшы неабходныя словы ў дужках.

Аднасастаўны сказ — гэта асобны семантыка-структурны тып (*простага, складанага*) сказа, граматычная аснова якога арганізавана (*адзіным галоўным членам сказа, дзейнікам, выказнікам*) са значэннем (*прэдыкатывнай прыметы прадмета маўлення; прадмета маўлення; прадмета або з'явы, стану ці дзеяння*) праз адносіны да аб'ектыўнай рэчаіснасці.

2. Вызначце граматычную аснову, укажыце агульную дыферэнцыяльную прымету прыведзеных выказванняў.

1. — А чаму б вам не пажаніцца?.. (*Л. А.*). 2. Шанцуе ёй, гэтай Адэлі! (*Сав.*). 3. — Ну, можа, супчыку хочаш? (*Ар.*). 4. Ну, тут не да мыцця было... (*А. М.*). 5. Надзіну маці Марылю ў наваколлі звалі Калініхай (*Чарн.*).

3. Адзначце аднасастаўныя сказы, вызначце іх тып.

1. А дарога, дарога якая! (*Астр.*). 2. Дарога ўся ў лужах (*Б-ч*). 3. Адна ў небыццё і ў быццё дарога (*Р. Б.*). 4. Наперадзе далёкая дарога сярод затопленых лясоў (*Каратк.*). 5. У яго цяпер свая дарога... (*Мел.*).

4. Адзначце аднасастаўныя субстантыўныя сказы, укажыце іх тып.

1. Вось дык чалавек гэты камедыянт! (*Нях.*). 2. Вось мы і прыехалі... (*Пт-ў*). 3. — Вось і добра (*Шам.*). 4. Вось і іхні дом (*Як.*). Вось так камедыя! (*Куп.*).

5. Адзначце пэўна-асабовыя сказы.

1. У лес дроў не возяць (*Прык.*). 2. Напевы дзіўныя збіраю ў жытнім полі і бары (*Аст-ка*). 3. Давайце прысядзем ды адпачнём крыху (*Лыньк.*).

4. Іграйце песню, трубачы! (Ч.). 5. Навуку за плячыма не носяць (Прык.). 6. Спакойна іду па мурожнай траве (М. Т.).

6. Якія са сказаў прыведзены ніжэй: няпэўна-асабовы (1), абагульнена-асабовы (2)?

1. Салаўя песнямі не кормяць (Прык.). 2. У Асадчым бачылі чалавека вялікага сэрца і адкрытай душы (Гур.). 3. На нарыхтоўчы пункт прывезлі першыя тоны збожжа (Я. С.). 4. Нават на вуліцах ліхтары запалілі (Каратк.). 5. Добрага чалавека не перахваліш (Лыньк.). 6. Праўду ў кішэнь не схаваеш (Прык.).

7. Падкрэсліце галоўны кампанент у безасабовых сказах, назавіце спосаб яго выражэння.

1. Пахне ў хаце хлебам духмяным (М. Т.). 2. Ціха вакол і прыгожа (В. В.). 3. Не забыць нам ніколі родных (А. В.). 4. Іх было сямёра (Мел.). 5. У хаце было прыбрана па-святочнаму (Лыньк.). У лесе заўсёды хораша думаецца (Шам.). 7. Зыбіну давялося перажыць нямала горкіх дзён (Мел.).

8. Які (якія) з прыведзеных прыкладаў адпавядае (адпавядаюць) наступнаму азначэнню: «Выказванне, у якім выражаецца значэнне павіннасці, неабходнасці, немагчымасці, непазбежнасці, пажаданасці, мэтазгоднасці дзеяння ці меркаванне адносна яго ажыццяўлення». Укажыце яго тып.

1. Паслухаць бы драздоў світанне ў час ружовага світання (Панч.). 2. Пахам мядовым дыхнула ад дрэў (Пр.). 3. На граніцы паласу барануюць, нібы ў полі (Р. Б.). 4. Нам пройдзеных дарог не перамераць / І нанава нікому не прайсці (Гр.). 5. Там ліры гук і посвіст косаў / злучу ў адзін нячутны хор (Ч.).

З а н я т к і 6. ПРОСТЫ ЎСКЛАДНЕННЫ СКАЗ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы ўскладненага сказа.

2. Сказы з аднароднымі членамі. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа.

3. Сказы з адасобленымі членамі сказа. Умовы адасаблення. Тыпы адасобленых кампанентаў.

4. Сказы з параўнальнымі зваротамі.

5. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый.

6. Сказы са звароткам. Сказы з мадальнымі часціцамі і выклічнікамі.

7. Пунктуацыйнае афармленне ўскладненага сказа.

Заданні

1. Укажыце, чым ускладнены сказы: аднароднымі членамі сказа (1), адасобленым членам сказа (2), пабочнай канструкцыяй (3), устаўной канструкцыяй (4), параўнальным зваротам (5), звароткам (6), мадальнай часціцай ці выклічнікам (7).

Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы простага ўскладненага сказа ў беларускай мове.

1. Не, дзед хітры... (Б.). 2. Жэньцы таксама хочацца на поле жаць ды васількі рваць (Кр.). 3. Будынкі, бышчам апенькі, каля пня-цэркаўкі паскучваліся-паскручваліся (А. Б.). 4. Высокі, прыгожы, з кучаравымі пышнымі валасамі, блакітнавокі, Мікола вабіў многіх дзяўчат (Ар.). 5. Маўклівая, яна стаяла ўсё там — ля дзвярэй (Карш.). 6. Праязджалі вялікія Нягневічы (не вёска — мястэчка) (Янк.). 7. Гэта — «чортавы вочы», як завуць іх старыя леснікі ды смалакуршчыкі (Нём.). 8. Бывай здарова, Кацярынка! (Куп.). 9. Граматыка беларускае мовы (яе марфалогія, этымалогія, сінтаксіс) адкрывае ў ёй шмат багацця і хараства (Я. Л.). 10. Начальнік аддзела кадрў — маленькі, з пасівелай галавой, дзядуля — сустрэў мяне чамусьці няветліва (Вас.).

2. Адзначце формы і сродкі сувязі аднародных членаў сказа, вызначце іх сінтаксічную ролю. Укажыце характэрныя прыметы аднародных членаў сказа.

1. Студзень хаты студзіць, рана гаспадароў будзіць. 2. Віхры і мяцелі ў лютым наляцелі. 3. Сакавік часамі снегам сее, а часамі сонцам грэе. 4. Чэрвень не гуляе — ураджай люляе. 5. Ліпень косіць і жне, доўга спаць не дае. 6. У верасні палі агонь і ў хаце, і на полі. 7. Кастрычнік ні калёс, ні палоз не любіць. 8. Лістапад — вераснёўскі ўнук, кастрычнікаў сын, зіме баццохна родны. 9. Снежань зіму пачынае, а год канчае. 10. Восенню касі ды на печы сушы.

3. Адзначце сказы з аднароднымі азначэннямі і пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Добра памагае падбел супроць падагры ці як цяпер кажуць адкладання солі (В. В.). 2. Шнуруюць бабы і дзяўчаты і кантралююць мох узняты і тыя кучачкі калюшак дзе грыб схаваў свой капялюшчак (К-с). 3. Ціха брыла па абшарах у снежнай спадніцы марозная сіняя ноч (Бяд.). 4. Раўнюткі пясчаны бераг быў утульным пляжам (Лыньк.). 5. Такі ён гаспадарлівы і паваротлівы, такі рабацішчы і руплівы, што ні ў казцы расказаць ні прам апісаць... (Мак.). 6. Снег болей болей болей засыпае ў чыстым полі (М. Т.). 7. На дварэ было не столькі цёмна колькі мокра (Зар.). 8. Сані віхрам памчаліся па крыштальнай наезджанай дарозе (Лыньк.).

4. Падкрэсліце абагульняльныя слова пры аднародных членах сказа, вызначце іх сінтаксічную ролю, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Усё гэта супынка размова з шафёрам зоркі лес адцягнула думкі ад Зосі (Шам.). 2. Але як ён дагэтуль не заўважыў сцірта дошак чэсанае

бярвенне ўсё складзена паўз сцены (*К. Ч.*). 3. З тайгі цягнула подыхам вясны хвойй карой і нечым неразгаданым ледзь улоўным заўсёдным пахам гэтай пары (*Хомч.*). 4. [І сапраўды, вецер быў блакітны, як у сне.] У ім было ўсё трывожная смуга даляглядаў і незабыўнае святло маленства дажджы густыя як вецер і пах суніц шчымлівая радасць у сэрцы і непрыкрытае вясёлае здзіўленне перад светам (*Смп.*). 5. Азіраюся тая ж вілястая пыльная дарога той жа бясконцы вірлівы патак людзі валы коні падводы немцы... (*Сач.*). 6. Васіліна заўважыла што ўсё вакол яе і неба і ялінкі і лістота бярозак смяецца і вагаецца (*Сав.*). 7. І ўсё гэтае тое што старшыня сказаў «от добра» і асабліва тое што яго амаль упершыню назвалі па імю і па бацьку выклікала ў Сяргея пачуццё павагі да самога сябе (*Саб.*). 8. Калі абоз з'ехаў з грэблі усюды стала пуста і ціха на лагу на выганчыку і ў вёсцы (*Пт-ў*). 9. Блішчэла раса на агародніне на агурках гарбузах моркве на чырвоным маку (*П.*). 10. Касін дрыжачы голас і тое што яна паведамiла Андрэю і слёзы яе ўсё гэта адбылося ліхаманкава нібы кінуў хто Андрэя ў халодную ваду (*Наўр.*).

5. Вызначце сказы, ускладненыя адасобленым дапаўненнем (1), азначэннем (2), прыдаткам (3), акалічнасцю (4). Растлумачце ўмовы іх адасаблення. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Налюбаваўшыся баравікамі Лабановіч не спяшаючыся прыступіў да збору (*К-с*). 2. Як паселішча племені дрыгавічоў Тураў існаваў мабыць задоўга да князя Тура (*В. В.*). 3. Замест адказу матчыны пальцы даволі блізка знаёмяцца з Міколкавым вухам (*Лыньк.*). 4. Вечары апускаюцца маўклівыя і кароткія (*Скр.*). 5. Меншы і маладзейшы за Васіля Мікола штурхануў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся... (*Б.*). 6. Шыракаплечы ясны строгі ён першы развіае рух (*Гл.*). 7. Ён выслухаў маўкліва і не падымаючы галавы (*Мел.*). 8. Галлё спусціўшы над парканам расла тут грушка з тонкім станам (*К-с*). 9. — Дык вось, у горадзе там заместа вось гэтых скрыначак невялікіх машыны вялікія (*Лыньк.*). 10. Гандлёвае таварыства ці як у статут было ўпісана «кааператыў» шырылася вельмі ўдала (*К. Ч.*).

6. Перакладзіце сказы на беларускую мову, выкарыстоўваючы разнастайныя семантыка-сінтаксічныя эквіваленты.

1. Мало-мальски уважающий себя человек оперирует закусками горячими (*Бул.*). 2. ...От орлиных очей парубка не могла укрыться даже краска, стыдливо вспыхнувшая на щеках ее (*Н. Г.*). 3. Потные, измученные скакавшие лошади, проваживаемые конюхами, уводились домой, и одна за другой появлялись новые к предстоящей скачке... (*Л. Т.*). 4. За прошедшую ночь лед поломало, пронесло, и речка, пополняемая коричневыми потоками талой воды, пухля, пенилась, подступая к улочкам (*Шол.*). 5. Засим от тарелок поднимался пахнувший раками пар... (*Бул.*).

7. Падкрэсліце ў сказах пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, дастаўце неабходныя знакі прыпынку. Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы кампанентаў ускладнення.

1. Салома шчацініцца сонечным золатам яшчэ не вельмі высока; крыльцы (у нас казалі «стрыхарэ») дайшлі да палавіны страхі (Б.). 2. Гэтага ж ён мог сказаць з пэўнасцю ён ніколі не чуў (В. Б.). 3. Да старшыні прыехала з горада яна кожнае лета прыязджае яго пані старшыніха (В-ч). 4. Доўга можа год можа болей я ім не званіла... (Г. В.). 5. Гвардзеец выцер чырвоны, мяккі і губасты рот на верхняй голенай губе, збоку, чорная барадавачка салфеткаю з вялізнымі на ёй ініцыяламі пад каронаю... (Гар.). 6. Вось чаму ледзь не ўсёй вёскай збіраліся па чарзе вакол самага галоўнага і бадай адзінага вясковага прысмаку (С. Дав.). 7. У нас як бачыце ўсё спакойна (Л. Д.). 8. Дзяку відаць надакучыла вечна адно і тое самае... (Зар.). 9. Іменна такія «сакрэты» і робяць мяне такой удалай парай на думку нашых сяброў гэткаму чалавеку, як Сяргей... (Інат.). 10. Я вёз з сабою рукапіс рамана хлопцы збіраліся кінуць мяне ў маім Рагачове, вяртаючыся ў Менск, і ўсе дванаццаць гадзін я сядзеў на рукапісе, прыкрываючы яго ўласным целам (Каратк.).

З а н я т к і 7. СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў.
2. Складаназлучаныя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
3. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў і спосабы іх выражэння.
4. Тыпалогія складаназлучаных сказаў.

З а д а н н і

1. Узнавіце дакладнасць фармулёўкі, выбраўшы ў дужках неабходныя кампаненты.

Складаназлучаны сказ — гэта сінтаксічная канструкцыя, у якой пры дапамозе (*гіпатаксічных, медыумічных, ідэаграфічных, ідэалагічных, гнасеалагічных, паратаксічных*) злучнікаў або (*інтанацыі, анімацыі, рэдукцыі, злучальных слоў*) аб'ядноўваюцца (*адносна самастойныя, самастойныя, несамастойныя*) прэдыкатыўныя часткі.

2. Узнавіце тыпалагічную класіфікацыю. Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў падзяляюцца на ...

3. Выпішыце дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў адкрытай структуры.

1. Сэнсавае і граматычнае падабенства частак.
2. Колькасць прэдыкатыўных частак не можа быць павялічана.
3. Выкарыстанне злучальных і пералічальна-размеркавальных злучнікаў.
4. Розныя тыпы інтанацыйнага афармлення частак.
5. Магчымасць колькаснага пашырэння частак.

4. Дыферэнцыруйце характар структуры прыведзеных складаназлучаных сказаў: сказ аднароднага саставу (1), сказ неаднароднага саставу (2). Выбар патлумачце.

1. Спяшайся не спяшайся, а свайго не мінеш (*К-с*).
2. І страшна, і хочацца паглядзець (*Кр.*).
3. Секунды ішлі за секундамі, і здаваліся яны вечнасцю (*К. Ч.*).
4. Муж нап'ецца, падзярэцца, а жонка вінаватая (*С. В.*).
5. Заскрыпела фортка, потым стала ціха (*С.*).

5. Які са сказаў не адпавядае дамінуючаму характару адносін паміж часткамі складаназлучанага сказа? Адказ абгрунтуйце.

1. Група спешылася, і некалькі чалавек падаліся наперад, аспярожна прабіраючыся па крохкаму льду-верхаводцы (*Лынк.*). 2. Узыходзіць сонца, і аж пераліваюцца залатымі бляскамі вадзяныя кропелькі на лісці старой вішні (*І. Н.*). 3. Маўчала возера ў тумане / Ды вербы плавалі ў цішы (*П. Т.*). 4. Зіна спачатку корпалася ў клунках, затым узялася выціраць мокрай паперай столік (*Кул.*). 5. Грузнае тулава перамятнулася праз падваконне, і чалавек знік, праглынуты вятрамі і цемрынёй (*Лынк.*).

6. Выходзячы з характару семантыка-сінтаксічных адносін паміж часткамі складаназлучанага сказа, адзначце «пятае лішняе». Выбар растлумачце.

1. Пракрычаў удод і змоўк, толькі вые недзе воўк (*Гр.*). 2. Над жытамі песні льюцца, / Толькі сонца ўстане (*К-с*). 3. У хаце пакуль што ціха, адно чуецца бясконцая малітва старога Максіма... (*Л. Д.-М.*) 4. Гадзюка не рухалася, як здранцвела, толькі доўгі хвост ледзь заўважна ўздрыгваў, выдаваў нервознасць злой істоты (*Бар.*). 5. Было быццам ціха, адно мерна гуў пад столлю вялізны трохлопасны вентылятар (*В. Б.*).

7. Дапоўніце сінтаксічную канструкцыю *Дождж напайў зямлю*, каб атрымаліся складаназлучаныя сказы:

- 1) з далучальна-пералічальнымі адносінамі;
- 2) далучальна-азначальнымі;
- 3) далучальна-дапаўняльнымі;
- 4) далучальна-паясняльнымі;
- 5) далучальна-абмежавальнымі;

- 6) далучальна-вылучальнымі;
- 7) далучальна-прычынна-выніковымі;
- 8) далучальна-выясняльнымі;
- 9) далучальна-заклучнымі адносінамі.

Назавіце дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў з далучальнымі часткамі.

8. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. А яна стаяла перад імі і сонца асвятляла яе прыгожую постаць (А.).
2. Узмах вясла і човен нячутна і доўга слізгае па вадзе спрэс пакрытай шыгаллем і струхлелай карой (Бар.).
3. Такі талент і такая ракавая памылка! (Інат.).
4. ...А людзі між тым выйшлі з лесу і стаялі ля запрэжак (Каратк.).
5. Шапка зляцела ў таго з галавы і сам ён захістаўся і паляцеў потырч носам на гэты пень (К-с).
6. На свеце ўсякага жыцця даволі і чалавечае долі шмат... (К. Ч.).
7. Перад вечарам пабыў спорны дождж і цяпер пад нагамі адчувалася сырасьць (І. Ч.).
8. Чаму ты не паверыў мне і нават чаму ты пытаў гэта? (К. Ч.).
9. Секунды і павекі хвораі цяжка апускаюцца (Шам.).
10. Дзесьці песня лунае і не музыкой лесавою поўняцца вокны светлых хат над ракою (Лыньк.).

З а н я т к і 8—9. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў.
2. Структурна-семантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў.
3. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
4. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай структуры: прысубстантыўна-атрыбутыўныя, тлумачальна-аб'ектныя, прыкампаратыўна-аб'ектныя, прызайменнікава-суадносныя.
5. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
6. Складаназалежныя сказы ўскладнёнай будовы (з некалькімі галоўнымі і некалькімі даданымі часткамі). Тыпы падпарадкавання: паслядоўнае, сузалежнае аднароднае і неаднароднае, камбінацыя розных тыпаў падпарадкавання.

З а д а н н і

1. Прачытайце прыказкі і прымаўкі, выпішыце нумары тых, што пабудаваны па мадэлі складаназалежных сказаў. Укажыце дыферэнцыяльныя граматычныя, семантычныя, камунікатыўныя прыметы складаназалежных сказаў.

Дайце азначэнне складаназалежнага сказа.

1. Сярмяга — не знявага, а жупан — не вялікі пан. 2. Каб вады напіцца, трэба ёй пакланіцца. 3. Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш. 4. Ведаў Бог, што не даў свінні рог. 5. Прыйдзе, тата, і наша свята. 6. Узяўшыся за гуж, не кажы, што нядуж. 7. Не столькі той брагі, колькі той звягі. 8. Шырокае поле: ідзі, куды воля. 9. Усе бабры дабры, адно выдра — ліха яе бяры. 10. Што задужа — не здарова. 11. Будзе час — будзе і квас. 12. Ці міла, ці няміла, але грошы плаціла — трэба есці. 13. Дурняў не сеюць і не жнуць, яны самі растуць. 14. Што пра тое гаварыць, што не мае быць. 15. І козы сытыя, і сена цэлае. 16. Якое карэнне, такое і насенне. 17. Хто ў мох, хто ў алешнік. 18. Хоць натрасешся, пакуль данясешся, затое ногі не прыстануць з дарогі. 19. Калі з роду баравік, то лезь, браце, у кошык. 20. Анціп — нашаму брату Мікола.

2. Вызначце сінтаксічныя адносіны, спосабы і сродкі іх выражэння паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа. Назавіце тыпы даданых частак у адпаведнасці з традыцыйным (функцыянальным) падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. Гаворкі ... з'яўляюцца для літаратурна развітых моў тым, чым карэнне для магутнага дуба (*А. Е.*). 2. Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам ... (*Багуш.*). 3. Ты [мова] нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз (*Д.*). 4. Самы важнейшы і непраломны закон жыцця — гэта людская мова, праз каторую чалавек стаў найвышэй ад усякага стварэння пад сонцам (*Куп.*). 5. А хто не знае роднай мовы, не годзен называцца Сынам Народа (*В. Лас.*). 6. ...Нам, беларусам, ... трэба дбаць аб гучнасці і чыстаце сваёй мовы і аб той яе ў паўсядзённым жыцці гуманістычна-наіўнай сіле, што выдзяляе яе з усіх моў славянскіх (*Гар.*). 7. Трэба, каб журналісты вывучылі хоць, нарэшце, як мае быць беларускую мову (*К. Ч.*). 8. ...Чым паўней духоўны свет чалавека, тым багацей і яго мова (*Вім.*). 9. Днямі зноў думалася пра крыніцу — родную мову, якой служу і буду служыць як першааснове выхаду ў агульналюдское! (*Б.*). 10. Можа, адна з галоўных прычын, ад якой залежыць будучыня нацыянальнай культуры, у значнай меры заснавана на роднай мове... (*В. Б.*). 11. ...Нямы той чалавек, які забыў мову продкаў... (*Каратк.*). 12. Сапраўдны паэт пазнаецца і па тым, як ён свабодна чуецца ў стыхіі роднай мовы, па натуральнасці і нязмушанасці вершаванага радка... (*Гіл.*). 13. Літоўскі тагачасны ўрад... са сваімі князямі меў — як то кажуць — усе клёпкі ў галаве і не ўзаконіваў бы мовы забранага народа, каб не бачыў у гэтым карысці для сябе і для падбітых зямель (*Куп.*). 14. Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет (*К-с*). 15. Было б горш чым нядбалствам нічога не ўзяць з таго, што соткі народаў праз тысячы год сабіралі ў скарбніцу светавай літаратуры (*Б-ч*).

3. Паводле прапанаваных мадэлей складзіце і запішыце па адным складаназалежным сказе. Вывізначце характар суадносін даданай і галоўнай частак.

Зрабіце пісьмовы сінтаксічны аналіз аднаго са сказаў (на выбар).

- 1) [... лепш], (чым...); 2) [Пачулася], (бышам...); 3) [...], (дарма што...); 4) [... так], (што...); 5) [... у траве], (якая...); 6) [Там..., (адкуль...),...].

Схема для аналізу

1. Тып сказа паводле асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатыўных частак.
2. Тып складаназалежнага сказа паводле структуры.
3. Сродкі сувязі галоўнай і даданай частак.
4. Сінтаксічнае (граматычнае) значэнне даданай часткі.
5. Структурна-семантычны тып і падтып сказа.
6. Характар мадэлі.
7. Камунікатыўная структура сказа.
8. Функцыянальны тып сказа.
9. Тып сказа па эмацыянальнай афарбаванасці.
10. Структурная схема складаназалежнага сказа.

Узор аналізу двухчленнага складаназалежнага сказа

Цыкла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка¹, абодва берагі каторай лазняк, ракітнік абступалі² (К-с).

1. Сказ складаназалежны, двухчленны.
2. Нерасчлянёнай структуры (прыслоўны), уласна-прыслоўны.
3. Асноўныя сродкі сувязі частак:
 - а) інтанацыя (падкрэслівае энсавую несамастойнасць частак);
 - б) злучальнае слова *катарай*, выражанае адносным займеннікам;
 - в) апорнае слова — назоўнік *крынічка*, катэгарыяльную валентнасць якога рэалізуе даданая частка.

Дадатковыя сродкі сувязі:

а) парадак частак: даданая частка знаходзіцца ў фіксіраванай постпазіцыі ў адносінах да азначаемага слова;

б) суаднясенне дзеясловаў-выказнікаў у формах прошлага часу незакончанага трывання абвеснага ладу: *цыкла — абступалі*;

в) лексічныя сродкі сувязі: словы адной тэматычнай групы (з *лесу, травой, крынічка — берагі, лазняк, ракітнік*).

4. Сінтаксічнае значэнне — атрыбутыўнае (азначальнае).
5. Складаназалежны сказ з прысубстантыўна-атрыбутыўнай даданай часткай, падтып — уласна-азначальная.
6. Мадэль свабодная (нефразеалагізаваная).
7. Сказ камунікатыўна нечлянімы: даданая частка, пашыраючы апорны назоўнік, разам з галоўнай утварае комплексную рэму.
8. Сказ апавядальны.
9. Няклічны.
10. [...*крынічка*]¹, (...*катарай*...)².

4. Прааналізуйце характар адносін, від і сродкі сувязі паміж галоўнай і некалькімі даданымі часткамі складаназалежнага сказа.

Выпішыце нумары сказаў: а) з сузалежным аднародным падпарадкаваннем; б) сузалежным неаднародным падпарадкаваннем; в) паслядоўным, ці ланцужковым, падпарадкаваннем; г) змешаным падпарадкаваннем.

1. Як не любіць мне восень залатую, калі праз вопратку асін густую тон прабіваецца чырвоны, слаўны тон, і ў золаце стаіць маўклівы, пышны клён? (*Арс.*). 2. Беларусь для мяне — Каліноўскі, Скарына, Багушэвіч, Купала і сотні такіх, каго гора-бяда не скарыла, хто ніколі не зрокся сваіх (*Я. З.*). 3. Спадчына — Неўмірушчая матчына, / З якой расцвітае Полюмя, / Што на папалішча вяртае (*Р. Б.*). 4. Мокрая раніца восені сумнай у парку сцякае кроплямі рос з ліп, што глядзяцца задумна на лісце, што вецер атрос (*Сядн.*). 5. Я прыйшоў да вас, каб сказаць, / Што для нас гэта зоры гараць, / Што не згасне ў крыві маладосць і што шчасце на свеце ёсць! (*Двір.*). 6. У хаце той, дзе нарадзіўся я, / Без дробнай спрэчкі, аніякай звадкі / На ногі ўзнялі нас салдаткі, / Хоць мама была ў кожнага свая (*У. П.*). 7. Людзі хочуць, каб гімн зайгралі, / Калі плошчы запоўніць парад, / І пра іхнія рукі і раны, / І пра будні (іх болей, чым свят) (*Бур.*). 8. Калі маўчыць душа, гібее розум наш, / Як дрэва без вады ці як вятрак без ветру (*Стр.*). 9. Свет помніць і сёння, як ты ваявала, / Што кожны чацвёрты ў зямлі беларус (*У. К.*). 10. Спяшай зрабіць са сцёжкі крок, / Дзе цішыня густая, / Каб прачытаць адзін радок, які ніхто не знае (*Серб.*). 11. Мне верш, што ненапісаны, патрэбны, / Каб веру ў сябе не патушыць (*Мар.*).

5. Да беларускіх прыказак і прымавак прывядзіце рускія адпаведнікі. Кваліфікуйце сродкі сувязі паміж часткамі складаназалежнага сказа: злучнік ці злучальнае слова. Выпішыце злучальныя словы. Укажыце іх прыметы.

1. Калі ўлез у дугу, не кажы «не магу» — ...; 2. Бачыць карова, што на павеці саломы — ...; 3. Хто хоча прапасці, няхай вучыцца красці — ...; 4. Як гукнеш, так і адгукнецца — ...; 5. Якая дзеўка, такая ёй і прыпеўка — ...; 6. Адкуль дым, адтуль і полюмя — ...; 7. Каб на хмель не мароз, ён бы тын перарос — ...; 8. Пролі ліха на ўзгорку, дзе пень на калоду брэша — ...; 9. Колькі робіш, столькі вучыся — ...; 10. Мялі, васпане, пакуль язык не прыстане —

З а н я т к і 10. СКЛАДАНЫЯ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы беззлучнікавых сказаў.
2. Беззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.

3. Семантика-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння.

4. Бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы.

З а д а н н і

1. Дапоўніце фармулёўку.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы — гэта

2. Вызначце разнавіднасці частак у складаных бяззлучнікавых сказах у адпаведнасці з а) функцыянальным і б) структура-семантычным падыходам да іх класіфікацыі.

1. Жанчына — душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы. 2. Заспрачаліся, як дзеці, / Блазна і старое: / Што даўжэй жыве на свеце — / Добрае ці злое? 3. Усё адзін чорт: / Памёр той Гаўрыла ці скула яго задавіла... 4. Бывае й так: і ў добрым севе / Трапляе дзікая трава. 5. Зарос травой шлях стары, / Крывыя сцежкі ўсе размыты.

3. Абапіраючыся на дыферэнцыраваны/недыферэнцыраваны характар сэнсавых адносін паміж часткамі, укажыце «лішнія» сярод складаных бяззлучнікавых сказаў. Выбар патлумачце.

1. Ён паспрабаваў крануцца і ледзь не паляцеў з ложка: малодшы брат сапхнуў яго на самы край (А. М.). 2. З гэтага вынікае, прынамсі, адно: фармальную прычыну тваіх сумневаў мы ліквідавалі (Арл.). 3. Мне балбатня ўжо надаела — / Лепш я вам песню прапяю!.. (Ф. В.-Л.). 4. Слова, / Як на Вялічка мацак, / Правяралі на зуб — / Зубілі (Р. Б.). 5. Адпіхнуўшы ўбок табурэтку, расчыніў дзверы — насупраць стаяў сусед, малады хлопец Аляксеі... (В. Б.).

4. Прааналізуйце складаны бяззлучнікавы сказ *Без хлеба няма абеды, без капусты жываты пусты* па наступнай схеме:

1. Тып сказа па характары асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатыўных частак.

2. Тып сказа па колькасці суб'ектаў (монасуб'ектны/полісуб'ектны).

3. Тып сказа па структуры (аднароднага/неаднароднага саставу).

4. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак.

5. Гнуткая/нягнуткая структура.

6. Дыферэнцыраваны/недыферэнцыраваны адносіны паміж часткамі.

7. Тып бяззлучнікавага складанага сказа (агульнае сінтаксічнае значэнне).

8. Суадноснасць/несуадноснасць з іншымі тыпамі складаных сказаў.

9. Свабодная/несвабодная (фразеалагізаваная) мадэль.

10. Камунікатыўны тып выказвання (члянiмае/нечлянiмае).
11. Функцыянальны тып выказвання.
12. Тып сказа па эмацыянальнай афарбаванасці.
13. Структурная схема сказа.
14. Пунктуацыйны аналіз.

5. Паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ставіцца: коска (1), працяжнік (2), двукроп'е (3), кропка з коскай (4), коска з працяжнікам (5).

1. Не трэба зайздрасць на лішні заробатак не стане здароўя не спажывеш нажытага (Ж.). 2. Хлопцы прыходзілі з вёскі яшчэ весялей было (Зар.). 3. Вечна ў нас такія штучкі ты просіш прыслаць таксі праз дваццаць хвілін яно прыязджае праз дзве гадзіны! (Інат.). 4. Доўга хадзілі па вуліцах выпілі па шклянцы газіроўкі па пляшцы піва з'елі па порцыі марожанага (В. К.). 5. Усміхнуўся і задумаўся вось як неспадзявана мяняецца ўсё ў жыцці (Карам.). 6. Краўцоў было грэблю масці (Каратк.). 7. Скрозь шыбы падалі промні сонца іх афіцыянтка перасякала лёгкай радаснай паходкай (Карп.). 8. Але, дзякаваць Богу, лёс мілаваў крыві на яго руках не было (Кудр.). 9. Вось плыт ужо вынесла на сярэдзіну ракі вось ужо зачарнеўся наперадзе лязняк (Лус.). 10. І вось незабыўны малюнак мы спраўляем улазіны (І. Н.).

Заняткі 11. КАМБІНАВАНЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы камбінаваных складаных сказаў.
2. Разнавіднасці камбінаваных сказаў, іх структура і значэнне.
3. Сувязь частак у камбінаваных складаных сказах.
4. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж часткамі камбінаваных сказаў і спосабы іх выражэння.

Заданні

1. Выпішыце нумары сказаў, якія адпавядаюць наступнаму азначэнню: складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх звязаны пры дапамозе злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Ахарактарызуйце сінтаксічную прыроду гэтых сказаў.

1. Бусел (бацян, буська) шырока прадстаўлены ў беларускай міфалогіі, паводле якой гэта чалавек ці анёл, пакараны богам за цікаўнасць: даручаную яму торбу ці гаршчок з сабранымі там нячыстымі жывёлінамі-гадамі ён павінен быў кінуць, не развязаючы, у прадонне, ды не стрымаўся, развязаў паглядзець ды выпусціў усіх тых жывёлак на зямлю (Т. В.).
2. Існуе павер'е, што *ліса*, якая пачаткова мела чорную і белую поўсць,

змяніла яе на жоўтую, пасля таго як яна аднойчы з’ела *вавёрку* (С-ко). 3. Уяўленні пра святасць *голуба* звязаны з хрысціянствам, менавіта голуб прынёс галінку на Ноеў карабель, даючы знаць, што затопі пайшла на спад, што з’явілася зямля, якую можна засяляць (Л. С.). 4. *Ястраб* (сімвал жарсці і адвагі ў каханні) выкарыстоўваўся ў любоўнай магіі, бо лічылася, што калі на жываце насіць галаву ястраба, то ўсе будучыя любіць (С-ко). 5. У беларускім фальклоры ёсць паданні, што *свіння*, рыючыся ў зямлі, дарылася да крыніцы, якая паслужыла вытокаам пэўнай ракі (Э. З.). 6. *Жаўна* (вялікі чорны дзяцел), паводле беларускіх міфалагічных паданняў, — гэта пчаляр-бортнік, ператвораны Богам у птушку за тое, што не святкаваў у нядзелю, а выдзёўбаў у сасне борць для пчол: чалавек павінен цяпер штодня, у будні і святы, дзяўбці дрэвы, рабіць у іх вялікія дуплы (Л. С.). 7. *Кажана* называлі начным чортам, здольным прыносіць як няшчасце, так і шчасце — таму яго стараліся злавіць на Купалле, бо, выпушчаны потым на волю, ён можа прынесці свайму збавіцелю багацце (У. В.). 8. Калі ў пачатку І тыс. н. э. на сучасных беларускіх землях была засвоена верхавая язда, *конь* зрабіўся сімвалам ваярства, хутчэй іх вярхушкі, бо выхаваць спецыяльна падрыхтаванага для вайны каня было цяжкай і дарагой справай (Пр-ў). 9. Згодна з легендай, чорт, задумаўшы спакусіць Еву і абярнуўшыся ў мыш, накіраваўся да яе на востраў, але Прасвятая Дзева, убачыўшы гэта, скінула долу сваю рукавічку, з якое і ўтварыўся *кот*, які тут жа ўхапіў чорта-мыш (Т. В.). 10. Беларусы лічылі, што калі прыведзены ручны *мядзведзь* зараве пасярод хаты, то неўзабаве ў ёй адбудзецца вяселле (Э. З.).

2. Вызначце характар сувязі паміж састаўнымі часткамі камбінаваных складаных сказаў, дамінуючую сувязь кампанентаў, ці блокаў, у іх. Назавіце тыпы складаных сказаў кантамінаванай структуры, прывядзіце да кожнага з іх адпаведную мадэль.

1. Так, народ павінен ведаць сваю гісторыю, але не на тое, каб яе паўтараць, бо паўтарэнне гісторыі, нават самай бліскачай, азначае, што народ гэты не мае ўжо сваіх ідэалаў у будучым, што ён бачыць іх толькі ў мінулым, а гэта раўназначна яго пагібелі (Ерм.). 2. Летапіс — гэта кніга, у якую адукаваныя людзі запісвалі галоўныя падзеі: калі пачалася вайна, калі здарыўся вялікі пажар, калі быў добры ўраджай, а калі — голад... (Арл.). 3. Спачатку было бела, потым — руда, іржава, потым нічога не было; краса квецені жыла ўспамінам, шкадаваннем, што ўсё хутка мінула (Мел.). 4. Калі вы скажаце, што гэта не праўда, а байка, дык я запытаюся: а дзе тая мяжа, што аддзяляе праўду ад выдумкі? (К-с). 5. Відаць, той, хто тут касіў, добра ведаў, што пакідаць сена ля дарогі нельга, — кожны, хто будзе сюдою ехаць, ускубе ці каню, ці сабе пад бок, каб не мулка было трэсціся на голых драбінах, і перавёз яго дахаты, бо ні стажка, ні коп нідзе паблізу не было відаць (Сач.). 6. Перасталі ісці дажджы, кудысьці сплылі хмары, а сонца пякло так, што і дзецца ад яго не было куды (Я. Г.). 7. У класе стала шумна, усе

паўскоквалі са сваіх месц, павыцягвалі шыі, каб убачыць першага вестуна
вясны (Г. В.). 8. Спачатку лёгка чырвань зайграе ў верхавінах далёкага бору,
потым сонечныя зайчыкі, нібы спрабуючы сваю моц, лягуць на спакойныя
хвалі ракі, і толькі яна ветліва ўсміхнецца, сонца поўнай жменай кіне свае
праменні ў шыбіны вясковых хат (І. Н.). 9. Гэты народ папракалі ў забітасці,
у цямноце, а ён толькі смяяўся, бо верыў у свае сілы, у сваіх сыноў і дачок
(Л. Д.). 10. Універсітэты і акадэміі будуць вучыць цябе роднай мове, але,
калі не ўспрыняў мову гэтую з матчыных вуснаў, з першакрыніцы, ніколі
ты адчуваць не будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі (Р. Б.).

3. Пастаўце знакі прыпынку. Адзначце магчымыя пунктуацыйныя варыянты.

1. Жанчына папраўляла пакет прытрымлівала вінаград рукамі але на
твары ў яе не было заклапочанасці ці раздражнення якія часта бываюць
у чалавека калі яму нешта замінае (Ар.). 2. Васілёк дужа засумаваў па ста-
рэйшым браце і таму не мог дачакацца калі прыедзе ото было б лягчэй
што ж ён можа сваімі дзіцячымі рукамі? (Бар.). 3. У самы поўдзень каровы
прыгоненыя «з ранак» былі дома але і тады калі мы іх зноў выганялі на
пашу цень быў яшчэ ўсё кароткі мы мералі яго з дакладнасцю да палавіны
і да чвэрткі ступака у хлопцаў невялікага а ў дзяўчатак яшчэ меншага
(Б.). 4. Але цяпер калі сёстра збольшага сканчалася а вечаровы курортны
тлум яшчэ не настаў было быццам ціха адно мерна гуў пад столлю
вялізны трохлопасны вентылятар ды ў падваконні раз-пораз уздыхаў
кандыцыянер (В. Б.). 5. Цяпер успамінаючы ўсё гэта я зноў думаю аб
тым як перапляля лёсы людзей вайна як яна звяла іх як развяла граф
Патоцкі выратаваў ад смерці маю матулю яе сяброўку і мяне (Г. В.). 6. Не
ведаю што атрымалася ці я стаў заблізка да Віцькі ці ён не тым бокам да
мяне але Красянец з усяго размаху «змазаў» мне палкай па пераносіцы
ажно іскры якія там іскры? ажно вуголлі з вачэй пасыпаліся (С. Дав.).
7. Неяк не верылася што гэты мужчына вырас з таго маленькага бледнага
з твару хлопчыка які насіў картовыя штанікі на адной шлеечцы і мацаў за
бацькавы кішэні калі той вяртаўся з работы ці прывёз зайчыкавага хлеба?
(Ж.). 8. Відаць любому мастаку акцёру пісьменніку зайздросцяць куды
болей чым палітыку або філосафу палітыка і філасофія маюць уплыў на
абмежаваную колькасць розумаў магчымасці ж мастацтва неабмежаваныя
(Інат.). 9. Высока над дарогаю ззяў вузенькі вастрарогі месяцчык а за ім
працягам ягонага паўкрута можна было разгледзець увесь бляклы круг
адно краёчкам якога і быў яркі месяцчык (Карам.). 10. Мы выехалі па віне
студый позна прыхалі туды на бераг Бярозы зусім уначы і паверце толькі
сілаю жорсткіх абставін! я вымушаны быў сцягнуць з кастра каля фермы
некалькі паленцаў каб раскласці хоць нейкае цяпельца і хаця пры ягоным
святле нацягаць пасля лаўжоў і сухастою каб развесці зыркае вогнішча і
сяк-так пераначаваць ля яго (Каратк.).

З а н я т к і 12. СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальная адзінка тэксту.
2. Граматычная прырода ССЦ, асноўныя крытэрыі яго вылучэння.
3. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца. Асноўныя функцыі абзаца.
4. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ: уласна-лексічныя, лексіка-граматычныя, граматычныя.
5. Віды сувязі ў ССЦ: ланцужковая, паралельная, далучальная, змешаная.
6. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ: прадметная, якасная, статальная, акцыянальная, статальна-дынамічная, імпрэсіўная, сінкрэтычная.
7. Тэма-рэматычная структура складанага сінтаксічнага цэлага. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў: простая лінейная паслядоўнасць, паслядоўнасць са скразной тэмай, паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі, паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай.

З а д а н н і

1. Ахарактарызуйце тэкст па наступных параметрах: тэма, ідэя, яго канструктыўныя кампаненты. Запішыце асноўныя дыферэнцыяльныя прыметы складанага сінтаксічнага цэлага.

Янка прачнуўся, калі ўжо ў вокны свяціла сонца. Надзеў кашулю, нацягнуў штаны, падышоў да мыцельніка і, як кот, фыркаючы, пачаў мыцца. Потым спёк яешню, падагрэў чаю і, злёгка паснедаўшы, выйшаў з хаты. У чыстым блакіце то там, то сям плылі белыя, як вата, невялікія хмаркі, шчабечучы, адна перад адной, як навывперадкі, праносіліся хуткаккрылыя ластаўкі. Па абодва бакі ганка бела-ружовым полымем цвілі густыя кусты бэзу. Яго даўкі пах стаяў у паветры і аж кружыў галаву. У садзе ў пышны вэлюм апануліся яблыні і вішні, у голлі якіх была добра чуваць пчаліная музыка.

Праз вуліцу ў сваім гародчыку штосьці рабіла, кешкалася суседка Гануля. Янка здзівіўся, калі ўбачыў яе дома, бо ўжо з месяц як жыла ў сына ў Сібіры, а на дзвярах яе хаты вісеў вялікі, як не на цэлага паўпуда, самаробны замок. Ён ступіў да плота, павітаўся з Гануляй і не то жартам, не то ўсур'ёз сказаў:

— Во, суседка, і добра, што вярнулася. Гаварыў жа я табе, што гарадскія булкі прыдучца сора. Дык не, не паверыла, нават слязу пусціла, што не ўбачымся болей.

Гануля выпрастала спіну, прыставіла да галавы стрэшкай далонь і доўга глядзела на Янку пустымі вышвілымі вачыма, як усё роўна не пазнаючы яго.

— Анягож... Чым за морам віно піць, лепей у Нёмане вадзіцу. Сяджу ў гэтай камяніцы пад самым небам, як у турме, і рук няма да чаго прыкласці. А тут цыбульку пасаджу, бурачок, бульбачку — усё сваё. Вішанька паспее, яблычак сокам наліецца. Анягож... Родная зямелька, як зморанаму пасцелька...

(Я. Галубовіч)

2. Вызначце віды сувязі паміж кампанентамі ССЦ і сродкі яе рэалізацыі.

I. Імгненні... Няўлоўныя, бязважкія, яны наслойваюцца адно на адно, утвараючы непераадольную запруду часу, якая ўстае паміж толькі што бачным, адчувальным і цяпер аднесеным назад, за мяжу пагляду, і тым, што ўяўлялася далёкім, а то і недасяжным і ўжо наблізілася, наплыло і вось-вось захлісне ўсё вакол, каб тут жа адхлынуць, адкаціцца, зліцца з сучаснасцю, а потым і са змрокам ужо пражытага, прамінулага — мінулага. Калі азірнуцца і ўгледзецца, калі да рэзі ў вачах углядацца ў гэты змрок за спіною, недзе адразу за спіною, вышукваючы паглядам згадкі-іскаркі, адчуеш, як пагляд упіраецца ў нябачную сцяну і, адштурхнуты ёю, гэтаю сцяною, адступае, сцінаецца, гасне — ён бездапаможны, бяссільны перад змрокам. Перад мінулым. Ён бездапаможны...

Толькі душа можа паспрачацца з часам. Паспрачацца і перамагчы. І тады няўмольнасць часу, руху яго, абарочваецца шляхам, які то абганяе жыццё і расквечвае нязнаны, неведомы свет будучыні самымі вычварнымі, самымі дзівоснымі мроямі, то імкне назад, наўстырч, у памяць, вяртаючы асветленыя новым, ярчэйшым, святлом самыя розныя малюнкi і адчуванні. Першае памкненне дадае сілы, другое — веры.

Імгненні... Ніхто не вымярае імі шлях, хоць менавіта з іх складаюцца дні, гады чалавечага жыцця, хоць менавіта яны вызначаюць усе павароты лёсу. Ды і сам лёс нярэдка!

(Т. Бондар)

II. Шчасце — гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно — толькі наперадзе. І калі ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўсцерпу чакаў, — табе робіцца вельмі ж ужо радасна, і ты, задаволены і зняможаны, лічыш, што гэта і ёсць шчасце. А пройдзе час, і зноў заўважаеш, што гэтае шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, нудзячыся ад яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што яшчэ наперадзе, што непазнана, як музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце — гэта не тое, чаго ты дасягнуў. Відаць, шчасце нельга ўзяць у рукі, разгледзець, бо шчасце — гэта заўсёды лінія гарызонта: а на яе не наступіш нагою.

(Я. Сіпакоў)

III. Дзіўна, але прыкмеціў, што не люблю двукроп'е — бо ўсё так ясна пасля няўмольнай ягонай перакананасці, — здаецца, думцы робіцца цесна ў гэтай сваёй скончанасці...

Мне даспадобы працяжнік, які стралою нясецца наперад, — ён пакідае думцы прастору...

Значыць, пішу не дзеля таго, каб расстаўляць кропкі над «і», — мусіць, не веру ў мажлівасць такую слова...

Пішу, спрабуючы большыць яснасць, якая здаецца мне непакіснай, што жыццё — як працяжнік, стралою нясецца наперад, — і ніколі не будзе ў ім скончаных фраз — толькі адзін няспынны, імклівы рух — адзін нястрымны вечны працяжнік...

(А. Асташонак)

IV.

Мудры —

хто вучыцца ва ўсіх, усюды, заўсёды.

Багаты —

хто жыве на сродкі, якія ёсць.

Шчаслівы —

хто жадае быць шчаслівым.

Вольны —

хто адказны перад сабой.

Святочны —

хто ўмее лавіць чароўнасць.

Моцны —

хто падмагае слабаму.

Карысны — хто працуе не на сябе.

Міласэрны —

хто ўпускае ў сэрца чужое гора.

Праведны —

хто шануе душу.

Вечны —

каго помняць.

Кім хочаш быць,

тым і будзь!

А хочаш вечнасці —

будзь мудрым,

багатым,

шчаслівым,

вольным,

святочным,

моцным,

карысным,

міласэрным,

праведным.

(У. Лінскі)

3. Ахарактарызуйце тэкст па яго рэматычнай дамінанце. Адказ абгрунтуйце.

АЛАДКА І БЛІН

Аладка гладкая, блін пульхны, аладка ўдалая, блін файны, аладка — латка, блін — лапiк, аладка — аўра, блін — нiмб.

Аладка пячэцца на патэльні, блін — на блясе, аладка салодкая, блін «аблiзны», аладка лагодзiць згядку, блін — успамiн.

Аладка — на Каляды, блін — на Вялiкдзень, аладка — на сняданак, блін — на абед, аладка пахкая, блін блiскучы, аладка ладкуецца ў далонь, блін плiшчыцца ў жменю; але аладка гэткая ж смачная, як i блін, а блін лепiцца з таго ж самага цеста, што i аладка.

(А. Разанаў)

З аднаго канца вулiцы раптам выскачыла ў адной кашулі ня-складная фiгура селянiна. Па тым, як неслi яго ногi, людзi свядомыя адразу пазналi б, што дзядзька Арцём крыху «хлесьнуў», што цяпер няспрытнымi нагамi выратоўваў сваю асобу i што ззаду за iм павiнна быць нейкая грозная сiла, ад якой i ратавалi яго непаслушныя ногi. Прабегшы некалькi хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплi, адтуль разораю мiж капусты забег у надворак Юркi Труса, з надворка заламаў у вулачку i пасучыў проста да калодзежа. Дабегшы да студнi, Арцём азiрнуўся. Вулiца была пустая. Арцём яшчэ раз азiрнуўся i, уляпiўшыся за зруб, перакiнуў сваё цела ў студню, павiшы на руках. Павiсеўшы так з паўхвiлiны, ён высунуў сваю кудлатую, ускалмачаную галаву i агледзеўся навокал. Якраз недалёка ад студнi бегла, падаткнуўшы спаднiцу, кабечiна з качаргой у руках. Арцём борздзенька схваў за зруб галаву, зiрнуў унiз, пусцiў рукi i... шугнуў! Праз момант пачуўся глухi пляск вады. Калодзеж быў неглыбокi, i вады ў iм было мала. Шчаслiва апынуўшыся на дне, Арцём трохi пачухаў цяжэйшае месца i стаў прымайстроўвацца на скрынi. Скрыня заметна выдавалася над вадой. Арцём усеўся на адным яе беразе, а ў другi ўпёрся нагамi. Тут ён пачуў сябе вольна i выгодна i ўздыхнуў лягчэй.

(Якуб Колас)

Жнiво. Ранне.

Спелеае жыта схiлiла каласы. Блiшчыць раса i буйнымi круглымi слязьмi капае i з коласа, i з тонкага залатога сцябелля. Тхне свежасцю зямелька...

Там-а-там сiнеюць чароўна-прынадныя галоўкi-красачкi цiхiх васiль-коў. Трыпутнiкам, гугалем i мышыным гарошкам парасла высокая мяжа.

Падзьме цёплы, i густы, i лёгкi ветрык — i ад жытняе сцяны льецца i плыве пах упрэлай палявой зямлi i цiхамiрнай непрыкметнай румянкi,

сыплюцца ў сем колераў вясёлкі росныя перлы, дыхаючы ўгору духам цеплыні.

Шарпае пад лёгкімі лапцікамі колкае і яшчэ поўнае соку іржышча. Грубыя, туга звязаныя снапы разлягліся, як купцы, бавячы погляд. Не хочацца думаць, што там, на ўзгорачку, на пясочку, ёсць і рэдзенькае, жыдзенькае, дробненькае жытца з малюсенькімі каласінкамі. Сумна там... Затое ж тут, дзе яно буйнае, дзе яно густое, — надта хораша! Дзятліна зелянее патройнымі лісцінкамі. Клякоча скакунец-каваль. Гудам гудзіць сіне-пазалачваная муха. Трапыхаецца і снуе туды-сюды над жытам жоўценькая мятлушка.

(Паводле М. Гарэцкага)

Вясна выдалася дружнай і цёплай.

І хоць снег трымаўся яшчэ на палях, хоць па начах можна было лёгка ісці па хрустактаму падморожанаму насту, сонца прыгравала з кожным днём усё мацней і мацней, адмакрэлі і пацямнелі лагчыны, першыя праталіны зачарнеліся на палях, прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі, набраклі пышчотнымі пералівамі фарбаў: шызых, ліловых.

Надзвычайна ўрачыстымі здаваліся дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панукасць. Кожнае дрэва стаяла ў круглай лунцы-праталіне, нібы дыхала дрэва і подыхам сваім прадыхала снег аж да самай зямлі, да леташняй пабурэлай травы і ігліцы. Сям-там па нізкіх мясцінах чуліся днём ледзь улоўныя пералівы нябачных яшчэ ручаінак. Днём разлівалася вада па балоце, за ноч падмярзала, і ранішняе сонца з такой страсцю ўглядалася ў гэтыя лядовыя люстры, што яны пачыналі падтайваць, дыміцца лёгкай празрыстай парай, якая паступова пераходзіла ў цёплы, густы туман. Востра пахла тады гаркавай лазой і талым снегам.

(М. Лынькоў)

Абед быў вельмі сціплы і не каштаваў гаспадыні ані шэлег, бо ўсе стравы былі з вясковых прадуктаў. Толькі на сярэдзіне стала стаяла бутэлька віна, ды і тое, відаць, было сваё, са сваіх сутарэнняў. Але ўсё іншае было проста феерверкам фарбаў і форм. Пасярэдзіне стаяла срэбная ваза для кветак, і ў ёй дзве жоўтыя галінкі клёна, поруч з ёю, але, відаць, з другога сервіза, вялікая, таксама срэбная, супавая міса, срэбная салонка, талеркі, блюда. Усе гэтыя рэчы былі разрозненыя, цёмныя ад старасці, там-сям трошкі змятыя.

І сярод гэтага стаялі два келіхі з вясёлкавага старажытнага шкла, якога зараз на вагу золата не знойдзеш.

Адзіны за ўвесь дзень апошні прамень сонца прабіўся ў акно і зайграў у шкле, запаліў у ім дзесяткі рознакаляровых агенчыкаў.

(Паводле У. Караткевіча)

Дабрыня, веру я апантана, гэта тая каштоўнасць, якая перамагае ўсё: жорсткасць, сквапнасць, двудушнасць, неразуменне і недавер...

Дабрыня асвятляе душу, дабрыня — гэта стрыжань спрадвечны, на якім трымаецца чалавецтва, — і яна з'яднае людзей, нягледзячы ні на што.

Ледзь не ўсе астатнія людзі таксама здаюцца мне амаль бездакорнымі.

І, вядома, думаю я, ім не заўсёды хапае сіл на кантраляванне кожнага кроку, але той, хто першы здолее стаць зусім дасканалай асобаю, сустрэне і разуменне. За першым яго заслужыць другі... соты... мільённы... — гэтакім вось чынам людзі павінны паразумецца з усімі сваімі братамі і сёстрамі.

(А. Асташонак)

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Варыянт 1

1. Упершыню тэрмін «словазлучэнне» (як частку граматыкі, якая «паказвае правілы, па якіх спалучацца павінны словы ў маўленні») выкарыстаў:

1. М. В. Ламаносаў; 2. Я. І. Лёсік; 3. Я. Ф. Карскі; 4. І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ; 5. А. Х. Вастокаў.

2. Словазлучэнне — гэта (выберыце правільны адказ):

- 1) сродак адлюстравання псіхалагічнага суджэння;
- 2) зыходны пункт выказвання;
- 3) інтанацыйна-сэнсавое адзінства, абмежаванае з двух бакоў паўзамі;
- 4) складанае найменне, прынятае для абазначэння пэўнага паняцця рэчаіснасці;
- 5) сінтаксічная адзінка, прызначаная для арганізацыі паведамлення.

3. Раскрыце названыя дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння:

1) граматычная: ...; 2) функцыянальная: ...; 3) структурная: ...; 4) семантычная: ...; 5) парадыгматычная:

4. Якія з прыведзеных канструкцый не з'яўляюцца словазлучэннем?

1) абাপал дарогі; 2) прыемная ўсмешка; 3) біць лынды; 4) бадай поўны; 5) дзень цёплы; 6) адказваць на пытанні; 7) традыцыйная сустрэча выпускнікоў школ; 8) праз поле; 9) сядзеў устрывожаны; 10) даць рады.

5. Вызначце лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

Не толькі зараз, але і праз месяц; лекі ад гультайства; здольны з дзяцінства; першы са студэнтаў; нешта незвычайнае.

6. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка у.

Прасторавыя: ...; часавыя: ...; аб'ектныя: ...; стану: ...; пераўтварэння: ...; прыналежнасці: ...; колькасныя: ...; азначальныя: ...; падабенства: ...; спо-сабу дзеяння:

7. Вызначце від падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэння.

Воздроў; нёс з вярсту; у першы тыдзень; касцюм у палоску; жураўліным сумам; дзесяць крокаў; шумелі лісцем; як заўсёды прывабная; чырвоная ад сораму; нехта са студэнтаў.

8. Якія з прыведзеных схем словазлучэння, дзе прэпазіцыйны кампанент з'яўляецца галоўным, рэалізуюць патэнцыяльнае граматычнае значэнне? Адказы праілюструйце.

1. $Vf_{pl} - Inf$;	6. $Num_{(пар)} - Adv$;
2. $Adv - Adv$;	7. $Vf - Vf_{adv}$;
3. $N_1 - Vf_{adv}$;	8. $N_1 - Adv$;
4. $Vf - Adv$;	9. $Adj - Adv$;
5. $Adj - Inf$;	10. $N_1 - Inf$.

9. Перакладзіце на беларускую мову.

Шагах в двадцати — ...; ухаживать за ней — ...; истопить печь — ...; приехать в двенадцатом часу — ...; ушел на ночь глядя — ...; идти по полю — ...; увидетъ собственными глазами — ...; три удивительных вечера — ...; отправили на мельницу — ...; избавиться от ненужного —

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

Ты па чужое з гаршком, а чорт па тваё з мяшком. За Саса было досыць хлеба й мяса. У ліхога і скупого заўсёды па абедзе. Як шкоды нарабляць, на госці не ходзяць. З гультаём пажаніцца — лепей задавіцца. Хто з каго смяецца, той таму і застанецца. Кум куму пазнаў і ў піва пазваў. Пайшоў Апанас па квас, дык ні Апанаса, ні кваса. Па смачным кусе вады нап’юся. Як пойдзеш за вадою, сустрэнешся з бядою.

Варыянт 2

1. Закончыце фармулёўку.

Граматычная форма словазлучэння — гэта

2. Аўтарам манаграфіі «Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне)» (1972) з’яўляецца ... (адзначце правільны адказ).

1. М. М. Баркоўскі; 2. М. Г. Булахаў; 3. Я. Ф. Карскі; 4. Ц. П. Ломцеў;
5. А. І. Наркевіч; 6. Ф. М. Янкоўскі; 7. А. В. Шыдлоўскі.

3. Адзначце, у якой з прыведзеных груп не ўсе канструкцыі з’яўляюцца словазлучэннямі:

1) сярод залатых дзьмухаўцоў, скончыўся лівень, руіны даўняга замка; пражыты час, трава-гараджанка; 2) старая вузкакалейка, сярод гамонкі анямеў, за крок да ўдачы, паміж дзвюма бяздоннямі, у гэтым лесе; 3) засыпала пяском, празрыста загарыцца, не хапіла хвіліны, кра-нае першую струну, развярэдзіць душу; 4) густая ціш, прыпасці да пяра, сцюдзёнае паветра, твой недаступны лёс, яшчэ не чалавек; 5) чытаў натхнёна, волі не было, дыхае ветрам і лёдам, самы кемлівы, жаданне жыць.

4. У якой з прыведзеных структурных схем дапушчана памылка пры вызначэнні спалучальных магчымасцей часцін мовы?

1) назоўнік + назоўнік;	4) дзеяслоў + дзеяслоў;
2) займеннік + займеннік;	5) прыметнік + прыметнік;
3) лічэбнік + лічэбнік;	6) прыслоўе + прыслоўе.

5. Вызначце лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

То ўверсе, то збоку; зрабіць сумыслу; даволі неардынарна; парваць у шматкі; трое ў лодцы.

6. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка *на*.

Прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, пераўтварэння, меры і ступені, размеркавальныя, колькасныя, спосабу дзеяння, азначальныя, мэтавыя.

7. Вызначце від падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэння.

Прасіць парады; набываць вопыт; спазніцца праз дождж; некалькі слоў; дзве лекцыі; трох выкладчыкаў; трое студэнтаў; колер хакі; талент маляваць; Міхасёў канспект.

8. У якім са сказаў сувязь сінтаксемы *голас* не адпавядае агульнаму характару адносін у выдзеленых словазлучэннях?

1. У *голесе караля* нечакана прарэзалася нотка падазронасці (*Арл.*). 2. ...Мне мамін *голас* плыве здалёку хмурынай сэрцу, слязінай воку... (*Р. Б.*). 3. Красу *птушынага голасу* я ведаў, перш за ўсё, ад жаваранка і шпака (*Б.*). 4. Каб не той самы мяккі з *прыемным тэмбрам голас*, яна адразу не пазнала б яго ці ён здаўся б ёй чужэйшым (*Гар.*). 5. Ён заплакаў ціха, *глухім голасам*, сарамліва, нібы нешта ўкраў у сябе самога, і мямліў бяззубым ротам, як бы хлёбнуўшы гарачай вады... (*Бяд.*).

9. Перакладзіце словазлучэнні ў дужках.

1. А калі ён (*женился на Галине*), Тамара проста ашалела (*Шам.*). 2. Параска (*поблагодарила старую бабу*) і заспяшалася дадому па асенняй начной цемры (*Саб.*). 3. Вядома, (*над этим человеком насмехались*) у кожнай хаце, але за вочы (*К. Ч.*). 4. (*Заведующая женотделом*) таварыш Домна Лузбан вельмі мужная асоба... (*Мр.*). 5. ...Волеччын твар быў цяпер так падобен да твару зусім малой дзяўчынкі, якая (*подражает поступкам*) свае маці! (*К. Ч.*). 6. Яна спынілася (*шагах в двадцати*) і пазірала на яе, сляпуючы, з-пад рукі (*К. Ч.*). 7. Але іх жа вунь колькі ўжо (*ухаживало за Гарпуськой*), а яна – ні прыступу (*Саб.*). 8. ...Дастаў сякерку і свярдзёлак, / Пад паху сунуў ён аполак / На латакі і на падстаўкі / Ды вынуў (*два горшка*) з-пад лаўкі (*К-с*). 9. (*Избавиться от воспоминаний*) тых цяжкіх не мог, усё стаяла ў памяці як жывое, і жыў, як звязаны чым (*Лыньк.*). 10. Васіль ужо не раз (*про себя*) адзначаў, што яна прыбіраецца, ідучы на спатканне, і яго гэта поўніла гонарам (*Мел.*).

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

За каралём Гарохам, як людзей было троху. Розум прыходзе па шкодзе. Сядзьма на калодзе, пагаворым аб прыродзе. Да Іллі просяць аб дажджы, а па Іллі і баба хвартухом нагоніць. Чорт з голаду й мухі еў. Праз рублі і ў пясок зграблі. Дзеля droў замуж пайшла. Калі не за цябе п'юць, не кажы «на здароўе». Годзе цалавацца, пара і на хлеб старацца. За капейку жабу з Барысава дубцом пагоніць.

Варыянт 3

1. Закончыце фармулёўку.

Семантыка-сінтаксічныя адносіны — гэта

2. Адзначце, хто з названых мовазнаўцаў з'яўляюцца аўтарамі раздзела «Словазлучэнне» ў «Граматыцы беларускай мовы» (1966) і «Беларускай граматыцы» (1986).

1. А. Я. Міхневіч; 2. З. Ф. Краўчанка; 3. А. І. Падлужны; 4. А. І. Наркевіч; 5. П. П. Шуба; 6. М. Г. Булахаў; 7. І. К. Германовіч; 8. Б. С. Лапаў; 9. Л. І. Бурак; 10. Л. А. Антанюк.

3. Адзначце, якая з мадэлей спалучэння ўказаных часцін мовы не рэалізуецца як словазлучэнне (першая з указаных часцін мовы з'яўляецца галоўным словам):

1) назоўнік + назоўнік;	4) прыметнік + дзеяслоў;
2) займеннік + займеннік;	5) прыслоўе + дзеяслоў.
3) лічэбнік + дзеяслоў;	

4. Пазначце, якія з прыведзеных канструкцый не з'яўляюцца словазлучэннем:

1) навокал сябе; 2) букет кветак; 3) ад яйка адліць; 4) вочы выбіраць; 5) нябёсы ў спеве; 6) адказваць на пытанні; 7) зрабіць адным махам; 8) сярод лесу; 9) меўся паехаць; 10) куст альховы.

5. Вызначце лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

Разам з аднакурснікамі; [не хапіла] некалькіх балаў; [хацелася сказаць] некалькі слоў; некаторыя з нас; мелася прыехаць.

6. Укажыце разнавіднасць уласна-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі словазлучэння.

Пачатак заняткаў; вывучыць на памяць; займацца навукай; універсітэцкая адукацыя; напісаць без памылак.

7. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя па схеме N + N₂.

Азначальна-ўказальныя, намінацыйна-ўказальныя, прызначэння, прыналежнасці, параўнання, паходжання, часткі і цэлага, меры і колькасці, азначальна-часавыя, азначальна-якасныя.

8. У якім са сказаў адносіны сінтаксемы *вочы* не адпавядаюць агульнай дамінанце адносін у выдзеленых словазлучэннях?

1. Затое бровы — шнурочкам, вялікія *карыя вочы*, маленькія спрытныя рукі і лёгкія ножкі (*Б.*). 2. А снег блішчаў, *вочы сляпіў* (*Бяд.*). 3. *Старога вочы* разбягаюцца ўдоўж і ўпоперак, па роўных радках белакомельных купчастых кудравых дзярэўцаў (*Ц. Г.*). 4. Парашылі вызваліць Ветрыка ад цяжкой работы, каб зноў ён цешыў *людскія вочы*... (*У. Д.*). 5. Яе твар стаў зусім дзіцячым, *шэрыя вочы* заіскрыліся смехам (*Інат.*).

9. Падкрэсліце ў дужках нарматыўны варыянт залежнай сінтаксемы.

1. Рыжы Ананік, загадчык (*радыёвузлом, для радыёвузла, радыёвузла*), быў добрым акардэаністам (*Б.*). 2. Вось (*пра што, па кім, для чаго*) ты журышся (*М.*). 3. Лабановічу здалася, што брат хоча пакпіць (*для яго, з яго, над ім, пра яго*)... (*К-с*). 4. І нядарам (*ва, па, на, з-за*) усмешку я хадзіў на твой парог (*Гл.*). 5. І ніякая кніга не дасць вам таго, што я (*уласнымі вачамі, праз уласныя вочы, на ўласныя вочы*) бачыў (*Каратк.*). 6. Нарэшце Сцяпан Баранаў падняўся там за дзядоўнікам (*ва ўвесь, на ўвесь*) рост (*І. Ч.*). 7. Партызан, што прынёс (*у млын, на млын*) тэрмас з крупнікам, чамусьці не прапанаваў яму дабаўкі (*І. Ч.*). 8. Князь не наведваў Галубінку (*больш паўгода, больш за паўгода*). (*Л. А.*). 9. Мне жыцця ўжо не будзе, а (*із-за мяне, праз мяне*) і вам (*К. Ч.*). 10. У гэты момант Галіна Адамаўна папрасіла яго схадзіць (*за вадой, па ваду, у ваду*) (*Шам.*).

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

Паслалі сабаку па табаку — ані табакі, ані сабакі. Баязліўцу адзін пень за тры ваўкі здаўся. Выказанага слова да губы не вернеш. Гэты пра воз, а той пра коз. Матка за ўсіх мілейшая, праўда за ўсіх даражэйшая. Хто з каго смяецца, таму не мінецца. Плакаць як матка па дзіцятку. Хто па гарэлку часта ходзіць, той сам сабе шкодзіць. За царом кесаром, як свет гарэў, а саломая тушылі. За дурною галавою і нагам няма спакою.

2. ГРАМАТЫЧНАЯ АСНОВА ПРОСТАГА ДВУХСАСТАЎНАГА СКАЗА

Варыянт 1

1. Узнавіце дакладнасць фармулёўкі, выбраўшы ў дужках неабходныя словы.

Дзейнік — гэта (стабільны ізатоп вадарода; даданы член сказа; кіраўнік факультэта ў вышэйшай навучальнай установе; галоўны член сказа), які з'яўляецца (лагічным вывадам ад агульнага да прыватнага; прадметам маўлення; юрыдычнай ці фізічнай асобай, што мае запазычанасць пэўнаму прадпрыемству, арганізацыі ці ўстанове; носьбітам прэдыкатыўнай адзнакі) і тыповай формай выражэння якога з'яўляецца (нумератыў, субстантыў, прэдыкатыў, ад'ектыў, адвербіятыў) у форме (назоўнага, роднага, давальнага, вінавальнага, творнага, меснага) склону.

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную ўніверсальнасць».

1. А жаніцца — пара! (Мел.). 2. Праз ручай на вузкай кладцы два сустрэліся казлы (Я. З.). 3. Няхай усе прамовы і ўсе тосты прымаў бы на сябе той «хтосьці» (Сядн.). 4. Са сцірты два чалавекі пачынаюць скідаць снапы... (С. Дав.). 5. Настроены к развітанню, натоўп сялян спыніўся, затупаў (Ц. Г.).

3. Пазначце дзейнік, выражаны: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантываваным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантываваным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. Даверыць пяцігадоваму хлопчыку такую адказную справу — гэта не жартачкі (С. Дав.). 2. Адзін у сельскагаспадарчай кааперацыі, другі каморнік, трэці загадвае паравым млынам (Мр.). 3. Я не ведаю, хто мне свой і хто чужы (Гар.). 4. Старыя паміралі, маладыя старэлі, а малыя падрасталі (Бяд.). 5. Яго падтрымалі толькі некалькі чалавек (Мел.).

4. Знайдзіце дзейнік, выражаны займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытальна-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. Вы, можа, мне проста вочы замыльваеце (Каратк.). 2. ...Хто ж любіць, хто любіць мяне? (Кун.). 3. Там, насупраць акна, нехта стаяў у белым халаце... (Каратк.). 4. Свой сваяка бачыць здаляка (Прык.). 5. Гэта была наша гімназія (Скр.).

5. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: прасты дзеяслоўны (1), прасты іменны (2), прасты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. На полі неба лес страхлівы / Стаіць зацяты, нерухлівы (*К-с*). 2. Ве-пручок так і сеў мне на карак (*Б.*). 3. І штось незразумелае / Шуміць-пяе чарот... (*У. Ж.*). 4. Чалавек пачаў разграбаць вуголле... (*В. Б.*). 5. Ціха ўсё было на небе, зямлі і на сэрцы... (*Б-ч*).

6. Пазначце, што выконвае функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзеепрыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7).

1. Ціха песня разліваецца, звініць, / Вымаўляе, як я маладосць згу-біў, / Як дагэтуль не патрапіў палюбіць... (*Б-ч*). 2. Імкнуцца ўстаць са снежнай пасцелі цені (*Раз.*). 3. Туды нам нельга заходзіць... (*І. Ч.*). 4. І пан Зыгмунт ціха, ціхусенька пачынае апраўдвацца... (*Лыньк.*). 5. ...Юнак, мужчына, спелячы ў сабе рыцара, добраахвотна, з найвялікшай асалодай падпарадкоўваецца сваёй абранніцы (адзінай на Зямлі!), патурае ўсім яе слабасцям і капрызам і гатоў памерці па ківу яе пальчыка (*Л. Д.*).

7. Падкрэсліце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і вызначце спосаб яго марфалагічнага выражэння.

Ля плота разасланым палатном ляжаў тратуар: асфальт быў шэры і шорсткі, як каровін язык (*В. А.*). Чалавек быў у вялікім, доўгім — да самых пят — чорным кажусе, зашпіленым на драўляныя белья біркі аж да шыі (*Пт-ў*). Лес тут быў зусім іншы, як на пясчаніку (*Мел.*). За тых дні я стаў другім чалавекам (*Шам.*). Душна, невыносна было яму і ў школе, і дома (*Як.*).

8. Укажыце пытанні, на якія можа адказваць выказнік, паведамляючы пра ўласцівасці асобы ці прадмета.

1. Што?	6. Хто ён такі?
2. Што з ім адбываецца?	7. Як?
3. Які ён?	8. Прадмет які?
4. Каго?	9. Што робіць прадмет?
5. Калі?	

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб'ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Але жанчына ёсць жанчына... (*Шам.*). 2. Ногі — гэта не галава, не шлунне (*Сач.*). 3. Бровы ў яе былі высокія, як здзіўленыя (*Скр.*). 4. Яна — не горшая за іх! (*Сав.*). 5. От нервенны дык нервенны! (*Б.*).

10. У якім сказе выказнік вызначаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Ёй трэба перад заняткамі напаліць печы (Нях.). 2. Разагрэць і завесці адразу машыну на марозе ніхто не мог.. (Пт-ў). 3. Не такая ўжо цяжкая справа наглядаць за праціўнікам пад аховай тоўстых сцен і перадаваць звесткі па тэлефоне (І. Н.). 4. Камандзір аддзялення пайшоў у хату дзеля ветлівасці запытаць у гаспадароў дазволу на начлег.. (А. М.). 5. Адчуваючы блізкасць адзін да аднаго, яны ляглі попчеч і пачалі страляць у цемь (Лунс.).

11. Які са сказаў не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікам і выказнікам? Выбар растлумачце.

1. І ён стаў яшчэ больш марнец, нервавацца... (Хомч.). 2. — Ты, Самсон, за гэты час іншым стаў... (Мр.). 3. Стаў вінаватым без віны (Б.). 4. Бераг стаў нашым (Лыньк.). 5. Цыкнуў на нас Барыс, а выганяць не стаў... (С. Дав.).

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам узаемаадносін паміж дзейнікам і выказнікам.

Няма межаў для праяўлення студэнтамі індывідуальнасці і іх імкненню да ведаў.

1. Мэтанакіраванае дзеянне прадмета маўлення: ...;
2. Характарыстыка ўласцівасцей прадмета маўлення:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. А дзядзька хоча дзеля спробы / Дальш з гэтай выбрацца трушчыбы... (К-с). 2. Хоня першы кінуўся ратаваць надламаную дружбу (Мел.). 3. Я не мог больш цяпець (К. Ч.). 4. ...Ён разласаваўся на суды і навучыўся іх выйграваць (Б.). 5. Ці ён не павінен абараніць свой гонар? (Лыньк.).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі.

Узор: Пачынаць: 1. За лесам пачынаецца поле. 2. Дні пачынаюцца клопатныя.

Лічыцца	Нарадзіцца
1.	1.
2.	2.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная

каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Ён — завала, ён — нязгрэба, ён радзіўся гультаям (*К-с*). 2. Нехта надзвычай знаёмы — быццам світала ўваччу — набліжаўся насустрэч (*Раз.*). 3. Пажоўклы клён абветраў і абмок, / Нямая сінь на возера ўпала (*П. Т.*). 4. Ранак быў цяжкі (*Каратк.*). 5. ...Я гаспадар (*Раз.*).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Адзень быў слаўны такі, ясны (*Лыньк.*). 2. Васіль ужо гатоў быў зноў пакрыўдзіцца... (*К. Ч.*). 3. Сцёпка быў за гаспадара (*Кр.*).

17. Паводле канцэпцыі аўтараў «Граматыкі беларускай мовы» (1966) асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка абумоўлены:

- 1.
- 2.

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. І разам з ім маўкліва, як заварожаныя, сядзел... дваццаць два байцы, пазіраючы, як немцы бесперашкодна падпаўзаюць да траншэй (*Лунс.*). 2. Вакол у розных мясцінах свяціл...ся ў цемры некалькі агнёў (*Мел.*). 3. Услед за Ігнатам па адным з’явіл...ся і трое астатніх (*Апл.*). 4. Да фазтона прайшл... панна Кася з дырэктарам (*Скр.*). 5. Дык бачаць яны — пабегл... трое ў кусты (*Лыньк.*).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. Школа гэта яго дом, яго радня (*Нях.*). 2. Уладзік зараз шыг у дзверы (*К-с*). 3. Вось гэта як у сук улеплена (*Мр.*). 4. Душа мая тужлівая Лілея між балот (*У. Ж.*). 5. Я самы маленькі (*С. Дав.*).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з’яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатыўных адносін (2).

1. Застыла — цішыня нямая (*М. Т.*). 2. Адзін сяржант ішоў уперадзе, другі — ззаду мяне (*Хомч.*). 3. А вось сусед, гугнявы Зміцер, дык гэты — зух! (*Стр.*). 4. Піфагор казаў, што шчасце — у веданні дасканаласці лічбаў... (*Стр.*). 5. І валасы унь — ззаду як не чорныя... (*Мел.*).

Варыянт 2

1. Выказнік — гэта (прапануйце правільны адказ):

- а) дзіця з выключнымі здольнасцямі;
- б) працэс утварэння гукаў пры дапамозе спецыяльных акустычных прыстасаванняў;
- в) кампанент граматычнай асновы двухсастаўнага сказа, які выражае прэдыкатыўную адзнаку і прызначаны для перадачы інфармацыі аб прадмеце маўлення;
- г) адзін з раздзелаў граматыкі, дзе даследуюцца сінтаксічныя канструкцыі, заканамернасці і спосабы іх утварэння, магчымасці спалучэння і функцыянавання ў тэксце;
- д) пасада, якая добра аплачваецца і не патрабуе асаблівых намаганняў;
- е) арганічнае рэчыва, неабходнае для нармальнай жыццядзейнасці арганізма чалавека ці жывёлы.

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную ўніверсальнасць».

Беларуская зіма — зямля, усланая небам (*Раз.*). І што значыць гэтае «Я Зямля»? (*Пт-ў*). Незнаёмы паварушыўся, пашамацеў саломая і больш ужо не пытаўся (*Мел.*). А сам і яшчэ колькі чалавек кінуліся наперад і, упаўшы на мяжу, пачалі страляць па лесу (*Лыньк.*). Той-сёй з дзядзькаў драмаў (*Мел.*).

3. Пазначце дзейнік, выражаны: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантываваным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантываваным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. ...Тут падстаўлялася запасное, дзяжурнае «ага!» (*Б.*). 2. Пяць-шэсць чалавек у адзенні службоўцаў марна спрабавалі наладзіць авацыю (*Арл.*). 3. А ў гутарковай мове «сыскаць» — значыць спагнаць нешта сваё, пазычанае ці ўкрадзенае некім (*Р. Б.*). 4. Позна вечарам нехта пазваніў у дзверы (*Бар.*). 5. Не паедзем мы з табой, кабылка! (*Мр.*).

4. Знайдзіце дзейнік, выражаны займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытальна-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. Усё ж ты салдат, ды яшчэ дэзерцір, мусіць, слаба ў гэтым петраеш (*В. Б.*). 2. І хто цябе пашкадуе, хто табе прывязе гэтых дроў ці пра ваду гэту ўспомніць? (*В-ч*). 3. Гэта не языком мянціць... (*Ц. Г.*). 4. І раптам неўспадзеўкі наперадзе нехта дужа свіснуў (*Гар.*). 5. Ніхто не мае права трымаць у палоне грамадзян з планеты Зямля (*Л. Д.*).

5. У якім са сказаў дзейнік вызначаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. [Я ведаю, пра што ён пытаецца, — пра машыну.] Гэта яго гордасць (Скр.). 2. Але той вырваўся, падбег да ўзброенага магістрата з начной варты, выхапіў у яго з похваў меч і кінуўся ў бок сцэны (Стр.). 3. А вось сусед, гугнявы Зміцер, дык гэты — зух! (Стр.). 4. То былі вядомыя бяскрыўдныя песенькі (Хомч.). 5. А гэты павінен, каб жыць, служыць палякам, як той казаў, не для Езуса, а для хлеба куса (К. Ч.).

6. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: просты дзеяслоўны (1), просты іменны (2), просты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. Мэта жыцця — захаваць жыццё! (Арс.). 2. А сын узяў ды звар’яцеў... (Б.). 3. А дзядзька раптам — гоп налева! (К-с). 4. Беларусь для мяне — мая родная маці... (Я. З.). 5. Стала неяк золка (У. Д.).

7. Функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку выконвае: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзеепрыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7).

1. Ён перастаў гаварыць... (Зар.). 2. ...Я не ў сілах перайначыць ніводнай хвіліны! (Інат.). 3. Але тут здзіўляцца не трэба (Каратк.). 4. Адзін толькі Вецер любіў часта варушыць лісцё гэтага Дрэва, гойдаць яго галінкі і шаптаць яму хітраліслівыя напевы (К-с). 5. Сабака мае поўнае права ехаць у купэ... (Кул.).

8. Падкрэсліце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і вызначце спосаб яго марфалагічнага выражэння.

1. Мы з ім былі на «ты»... (Б.). 2. Нейкі час ззаду яго чуцён быў шэпт... (Лус.). 3. Вясна выдалася дружнай і цёплай (Лыньк.). 4. Яна была вельмі ўзбуджана (Сав.). 5. Бацька наш быў на фронце... (Сач.).

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб’ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Але думка пра буржуяў не пакідала Міколку (Лыньк.). 2. З кожнай хвілінай Курані ўсё больш поўніліся людскімі галасамі, людскім рухам... (Мел.). 3. Успомніцца цяжкае драўлянае вядро — акованае, скрып сцюдзёнае вады на зубах... (В. А.). 4. Надоечы прысніўся яму дзіўны сон... (Бар.). 5. На хлопца зноў абвалілася звыклае адчуванне адзіноты... (В. Б.).

10. У якім сказе выказнік вызначаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Вось выбег з хаты і пагнаўся за катом бялявы хлапчук (*В-ч*).
2. У кожнага працаўніка была думка ўзгарусціць к восені хлеба, прызабыць на голад... (*У. Г.*). 3. Стаяла летняя цёплая пара (*Ц. Г.*). 4. Я не ведаю, хто мне свой і хто чужы (*Гар.*). 5. Зазваніў, а дакладней, забэкаў тэлефон (*Л. Д.*).

11. Які сказ не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікам і выказнікам? Выбар растлумачце.

1. Ад такой нечаканкі і болю я пачаў моцна плакаць (*У. Д.*). 2. На кусты, на траву пачала класціся пазалота... (*Зар.*). 3. У пакоі было светла ад маладзіка, неба ледзь пачало ружавець... (*Inat.*). 4. Людзі пачалі адвязваць чаўны (*Каратк.*). 5. На другі дзень наша газета пачала выходзіць штодзённа (*Мр.*).

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам семантыкі.

Свечкі разлівалі мяккае, спакойнае святло (*І. Н.*).

1. Паведамленне аб прымеце прадмета маўлення, яго якасці: ...;

2. Паведамленне аб стане прадмета маўлення:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. Абрыцкі — некуды дзявацца — / Спыніўся, кінуўся кусацца! (*К-с*).
2. Цяпер яго ўжо нельга было стрымаць (*Нях.*). 3. Рады быў сустрэць цябе (*І. Ч.*). 4. І навошта патрэбна было фальсіфікаваць усё тое органам? (*В. Б.*).
5. Велена так — так і мусіце рабіць! (*Ц. Г.*).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі*.

Навучыцца

Марыць

1.

1.

2.

2.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная

* Гл. узор выканання задання на с. 194.

каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Да добрай восені ён бадзяўся па лесе і полі і стаў порсткі і ўскідзісты на рух (К. Ч.). 2. Нешта не пускала яго туды... (Бар.). 3. Не гаспадар быў дзядзька Бохан-Калоша (Б.). 4. Замоўклі людзі, пахаваўшыся хто куды (У. Г.). 5. Я баюся пустаты і хаосу (У. Ж.).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Ужо трох леснікоў ён чуць быў не прыняў за аб'ездчыка, і кожны раз ёкала яго сэрца (К-с). 2. Меўся і я сёння выехаць (К. Ч.). 3. Тады з гадзіну, а мо і болей, ён можа быць спакойны за іх... (Бар.).

17. Што, паводле канцэпцыі прафесара А. Я. Супруна, уплывае на каардынацыю выказніка і «колькаснага дзейніка»?

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацямнел... некалькі постацей (Мел.). 2. У мяне з'явіл...ся шмат запытанняў, якія трэба было зараз жа вырашыць (Мр.). 3. Двое застал...ся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы (Арл.). 4. Іш... Янка з Янкелем і знайш... торбачку (Р. Б.). 5. Мінуў... два тыдні (С. Дав.).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. — Марына, наша каханне гульня, спектакль (Як.). 2. З гуменца бацька шусь у хату! (К-с). 3. Ён быў як прывязан тут (К. Ч.). 4. Ён і сам мастак! (Мр.). 5. Я разьбяр (Каратк.).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з'яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатывых адносін (2).

1. Беднаму чалавеку — і гэта багацце (С. Дав.). 2. [Ой, ой — стрыжэнь!] Ён — гоп туды! (К-с). 3. Мы ведаем, што сук — частка дрэва (Мр.). 4. Адзін сяржант ішоў уперадзе, другі — ззаду мяне (Хомч.). 5. Ето ж — пяць дзён за жменю! (Мел.).

Варыянт 3

1. Закончыце азначэнне.

Прэдыкатыўнасць — гэта

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную ўніверсальнасць».

1. Зрэшты, значна раней, на самым пачатку рэфлексавання, з эмбрыёну «Мы» мусіла паўстаць самотнае «Я» ў якасці апазіцыі ідэальнай універсальнасці і адначасна гораду... (Акуд.). 2. Браты з сестрыным мужам павялі гаворку аб фотаапаратах (Ар.). 3. На якой мове мусяць гаварыць узаемапаразуменне і згода? (Раз.). 4. Ісці проста — значыць часам выбраць самы доўгі шлях, перайсці, пераскочыць, абмінуць каменныя масты, палічыць календары, не знішчыць кветкі (Арт.). 5. Здавалася, усё вярнулася ў сваю звычайную каляіну (А.).

3. Пазначце дзейнік, выражаны: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантываваным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантываваным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. Багата хто з маіх знаёмых стаіць ля вакна (Аст.). 2. Ужо ніхто не сумняваўся ў канчатковай перамозе (Ас-ў). 3. Як буслы на адной назе, гуськом, пазіраючы ўніз вочапамі, папрытульваліся «бабы» з «жураўлямі» і нудна скрыгіталі, п'ючы раніцою ваду са студняў (А. Б.). 4. На днях адзін таксама хацеў збыць тысячу фальшывых баксаў (Як.). 5. Столькі герояў і сюжэтаў сядзела ў яго галаве, столькі жыццёвых сітуацый, трагедый і шчаслівых імгненняў! (Бар.).

4. Пазначце дзейнік, выражаны займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытальна-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. [Баяніст наш таксама прышлы.] Гэты ўжо — бог ведае адкуль (Б.). 2. Што гэта было? (В. Б.). 3. Хлопец ён быў, як і ўсе Альпшэўскія, ганарлівы, але бязвольны (Вад.). 4. Нехта яго выдаў (Г. В.). 5. — Хто ж гэта ўсё наладзіў? (П. В.).

5. У якім сказе дзейнік вызначаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Гэта была зусім ціхая, нават для нашага няшумнага горада, вулка (Л. В.). 2. Хто — вар'ят?... (Ф. В.-Л.). 3. Цэлую ноч з суботы на нядзелю таргаваліся Якаў з Сяргеем... (Гал.). 4. Многае ўжо ў маім саракачатырохгадовым жыцці забылася... (Галуб.). 5. — Спаць то добра будзе, але мухі на раніцы пытлююць трохі (У. Г.).

6. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: просты дзеяслоўны (1), просты іменны (2), просты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. Няхай на яго прогліца, няхай... (Ц. Г.). 2. Немкі – уга!.. (Асмп.). 3. Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады... (Гар.). 4. Зямлі – зірні – як скінуць вокам (К-с). 5. Але не-не ды смутна стане... (К-с).

7. Пазначце, што выконвае функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзеепрыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7)?

1. Я павінен вас пакінуць на нейкі час... (Гар.). 2. Мабыць, варта было павярнуць з грудка ўніз, у сыраваты алешнік на беразе рэчкі (В. Б.). 3. І пачынае кідацца няшчасны чалавеча туды-сюды... (В. Г.). 4. І я ўглядаўся ў старыя здымкі, імкнуўся ўбачыць тое святое ззянне (А. Г.). 5. А мы ўсё стаялі акамянелыя, не ў сілах варухнуцца... (С. Дав.).

8. Вызначце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і спосаб яго марфалагічнага выражэння.

1. Неба адразу зрабілася густа-зялёным... (Л. Д.). 2. Ды Валя не адступілася, аднойчы першая пазваніла (Г. Д.). 3. У свае дзявочыя гады была тая бабуля пакаёўкай у багатай пані... (У. Д.). 4. Лёня з біклажкі доўга піў квас, потым стомлены адкінуўся на пакошу... (Ж.). 5. Яму было шкада бацьку, і брата, і жанчыну, і хлопчыка, асабліва хлопчыка (В. К.).

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб'ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Вецер уварваўся праз весніцы, / Пыл на дварэ крутануў (У. Ж.). 2. Здалёк затарабаніла каламажка... (Зар.). 3. Шарак, падняты ганчакамі, панёсся па полі, высока ўскідваючы ногі, перамахваючы купіны (Інам.). 4. За глухой сцяной гоцнуў, шаргануўшы ў бульбоўніку, яблык (Каз.). 5. Гаварылі, талкавалі і пісалі многа, а нічога не зрабілі (К.).

10. У якім сказе выказнік вызначаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Доўгія пальцы нібы самі па сабе, без усялякай каманды, пачалі вылу-скваць гузікі з пяцелек (Карам.). 2. Ісці ў міліцыю і расказваць гісторыі пра прывідаў не мела сэнсу (К-ч). 3. У цёці Глашы быў сёння цяжкі дзень (Карп.). 4. І гэтую думку можна было прагнаць канчаткова (К-ч). 5. А чаравічкі на іх ножках / Так і паскрыпваюць, спяваюць, / Нібы капыцікі мільгаюць... (К-с).

11. Які сказ не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікам і выказнікам? Выбар растлумачце.

1. Цётка Палуся — гэта кума мае кватэрнае гаспадыні (*Кр.*). 2. Ды гэта ж ён, Сцяпан! (*Кудр.*). 3. Гэта міжволі непакоіла Ярмолава (*Кул.*). 4. ...Гэта, княжа, твае саматканы (*Кул.*). 5. Хлеб — гэта дар Божы... (*Лыньк.*).

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам семантыкі.

Рака дыхнула вільготнай свежасцю і прахалодай (*Шам.*).

1. Паведамленне пра ўласцівасці прадмета маўлення: ...;
2. Паведамленне пра стан прыроды: ...;
3. Паведамленне аб прымеце прадмета:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. І тут, паміж рэдкіх дрэў, пачаў распаўзацца сіні вячэрні змрок (*І. Ч.*). 2. Ён пакінуў часаць бервяно і стаў над ім (*К. Ч.*). 3. Былі расклеены афішы, і многія, канечне, збіраліся пабываць на канцэрце (*Хомч.*). 4. Рыгор прысеў, разгарнуў кніжку і прыняўся чытаць (*Ц. Г.*). 5. Усцешаны верабейка яшчэ болей замітусіўся — аж крылцы распусціў і пачаў мачаць іх у пыл на сцежачцы (*Я. С.*).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі .

Любіць	Кінуцца
1.	1.
2.	2.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Гаспадар маўкліва сядзеў за сваім прасторным рабочым сталом (*С.*). 2. Яна яшчэ шмат чаго не ведала (*Руб.*). 3. За ёй ішоў нехта назіракам... (*Саб.*). 4. Дворык быў утульны, прыветны... (*Пятр.*). 5. Ну і было яму, скажу я вам! (*Нав.*).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Адсюль відаць шырокія разліў ракі, бязмежныя лугі і палі на тым беразе (*Лыньк.*). 2. Калі ён браў на павадок сабак, я быў абурыўся (*Каратк.*). 3. Маладзік пашырэў, стаў зусім цмяны — слеп (*Пт-ў*).

* Гл. узор выканання задання на с. 194.

17. Пры якіх формах, паводле меркаванняў прафесара А. Я. Супруна, заўсёды выкарыстоўваецца множны лік выказніка?

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. У сталоўцы абедал... яшчэ некалькі рабочых... (*Карп.*). 2. Павольна шчоўкаў маятнік, з сумежных пакояў даносі...ся гоман і смех (*С.*). 3. Тры чалавекі ў Шапялёўцы зрабілі... ўплыў на маю фразеалогію і памагл... фармаванню маіх мастацкіх пачуццяў (*Мр.*). 4. Прайшлі... гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак (*Шам.*). 5. Каля іхніх дзвярэй стаялі... двое ў масках, размаляваных касцямі: высокі і каржакаваты (*Як.*).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. Твар у яго стаў як каменны (*Як.*). 2. Салдат без трафеяў не салдат (*Астр.*). 3. Вочы яе цёмная ноч, косы быццам у русалкі (*Л. А.*). 4. Чалавек гэта тое, што ён есць (*Арл.*). 5. Цэнтральная вуліца Гомеля гэта яго дамы (*Бар.*).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з'яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатыўных адносін (2).

1. Я — кепская (*Як.*). 2. — Ты — гэта сюды як? — пралапатаў я (*Ян.*). 3. Самае лепшае — схавацца ў ваннай (*К-ч*). 4. А рукі — дрыжалі (*Карш.*). 5. — У цябе, Віка, характар — што разагрэты воск (*Шам.*).

3. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

Варыянт 1

1. Закончыце фармулёўку.

Складаназалежны сказ нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры — гэта

2. Дапоўніце азначэнне.

Катэгарыяльная валентнасць апорнага слова ў складаназалежных сказах прыслоўнай структуры абумоўлена ... і рэалізуецца ў ... тыпе гэтых сказаў.

3. Вызначце разнавіднасці дадanych частак у наступных сказах у адпаведнасці: а) з функцыянальным і б) структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. Адкуль дым, адтуль і полымя. 2. Балявалі-гулявалі, пакуль голыя не сталі. 3. Бачыць карова, што на павеці саломы. 4. Вазьмі, Даніла, што нам няміла. 5. Дай, божа, каб было ўсё гожа. 6. За вуха ды туды, дзе суха. 7. І месяц свеціць, калі сонца няма.

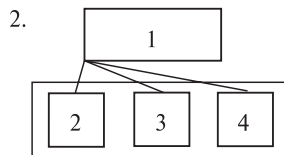
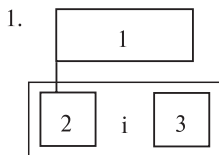
4. Вызначце тып падпарадкавання ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі. Пабудуйце лінейную схему гэтых сказаў.

1. Чалавек — гадзіннік, які не ведае, / На колькі Ўсывышнім заведзены ён (Р. Б.). 2. Праўда ідзе па зямлі, / Дзе сумеціцца смецце, / Дзе за ёй неадступна цікуе мана (Р. Б.). 3. Вандраваць па сваіх руінах — тое, / Што сябраваць з вятрамі, / Што нясуць на далёкіх спінах прах дзяржаў / З рабамі й царамі (Р. Б.). 4. Сцяжыны ўмуражэлыя радкоў / Бягуць пад засень ранішняга дрэва, / Дзе яблык падала Адаму Ева, / Дзе спяць сляды Пегасавых падкоў (Р. Б.). 5. Гады, як недасушаныя дровы, / Гарэлі, каб мягчэй мароз суровы / І грэўся лёс пры вогнішчы рудым (Р. Б.).

5. Укажыце тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай (прислоўнай) ці расчлянёнай (присастаўнай) структуры: а) з прысубстантыўна-атрыбутыўнай; б) тлумачальна (выказальна)-аб'ектнай; в) прыкампаратыўна-аб'ектнай; г) займеннікава-суднаснай; д) акалічнаснай прысастаўнай.

1. Гаршчок агорнуты пашанай, / Хоць ён фаміліі глінянай (К-с). 2. Разявіўшы рот, як варона, / Гляджу я ў дзівосным сне / На шчасце, што садам зялёным / Ідзе бліжэй да мяне (Каратк.). 3. На беларускі гарох рохкаюць свінні, што ён у гародзе найгоршы... (Раз.). 4. Там, дзе дрыжала празрыстае неба, чарнелі хмары, гусцелі і сунуліся на вёску (Пт-ў). 5. Лепш першы хлеб аржаны, / Чым другі палавы (Р. Б.).

6. Запішыце сказы, якія б адпавядалі прыведзеным схемам, і ахарактарызуйце іх у адпаведнасці са структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

Варыянт 2

1. Закончыце фармулёўку.

Складаназалежны сказ нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры — гэта

2. Дапоўніце азначэнне.

Кантамінаваны характар семантыка-сінтаксічных адносін у сказах тыпу *Парыла так, што ў Куранях і навокал усё мела ў духаце* тлумачыцца тым, што

3. Вызначце разнавіднасці дадзеных частак у наступных сказах у адпаведнасці: а) з функцыянальным і б) структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. *Каб рыбку есці, трэба ў ваду лезці.* 2. *Кажуць, што і масла хлебам мажуць.* 3. *Колас, што зярнят не мае, лоб угару задзірае.* 4. *Лепей сем разоў змарыцца, як адзін раз пасварыцца.* 5. *Мялі, вяспане, пакуль язык не перастане.* 6. *На тое і каты, каб мышы лататы.* 7. *Пры цары Гароху, як людзей было троху.*

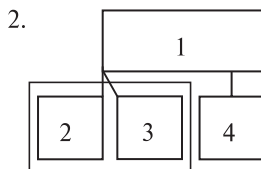
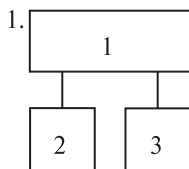
4. Вызначце тып падпарадкавання ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі. Пабудуйце лінейную схему гэтых сказаў.

1. Калі ўсе згублены ключы, калі ні шанцу, анічога — усё ж ідзі, любі, крычы і пасягай на перамогу (*Раз.*). 2. Блакіт нябёсаў, луг стракаты больш не ўзрадуюць таго, хто страціў сэнс, бо сэнсу страта — то, пэўна, страта усяго (*Раз.*). 3. Як стары мудры вуж шукае вузкае выйсце, каб скінуць старую скуру — так і я патаемнай вужовай натурай шукаю сабе перашкоды, хоць і пярэчыць гэтаму розум (*Раз.*). 4. Што ўбачыў я ў горадзе іхнім за дзень — распытваюць гаспадары, быццам самі яны ўжо не могуць убачыць таго, што ў ім ёсць (*Раз.*). 5. Калі настае дзень — мы заўважаем, што нам светла... (*Раз.*).

5. Укажыце тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай (прыслоўнай) ці расчлянёнай (прысастаўнай) структуры: а) з прысубстантыўна-атрыбутыўнай; б) тлумачальна (выказальна)-аб'ектнай; в) прыкампаратыўна-аб'ектнай; г) займеннікава-суадноснай; д) акалічнаснай прысастаўнай.

1. Хто куры краў, у таго рукі трасуцца (*Прым.*). 2. Будзе смачна, як духі падвядзе (*Прым.*). 3. Здаецца, што і певень смяецца (*Прым.*). 4. Хвалілася Ганна, што выйдзе за пана (*Прык.*). 5. Няма чаго зубы правяраць, калі сэрца становіцца (*Прым.*).

6. Запішыце сказы, якія б адпавядалі прыведзеным схемам, і ахарактарызуйце іх у адпаведнасці са структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складана-назалежных сказаў.

4. АНАЛІЗ ТЭКСТУ

З а д а н н е . Паводле прапанаванай схемы правесці разгорнуты аналіз складанага сінтаксічнага цэлага (ССЦ).

1. Структура тэксту.
2. Суаднесенасць ССЦ і абзаца.
3. Магчымыя мікратэмы ССЦ.
4. Тып рэматычнай дамінанты.
5. Сродкі міжфразавай сувязі.
6. Асноўная сувязь і яе механізм.
7. Функцыянальна-сэнсавы тып тэксту.

Варыянт 1

Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лістах вішняку вісяць буйныя кроплі начных туманаў. На платах і на стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць. За сялом густа і тучна зеляніцца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі завілінамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак, але, здаецца, ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Узыходзіць сонца. Яно паволі і баязліва паказваецца з-за гарызонта — першыя промні яго кладуцца шырока — густым і нібы цягучым золатам. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж самае лёгкае ружаватае воблачка. Здаецца, што яму нудна быць невялічкаму, аднаму на гэтай сіняватай бясконцасці неба, але запрапасціўся недзе свавольнік-вечер, і яно не можа скрануцца... Сонца падымаецца над лесам. Яно слізгае па вершалінах дрэў і западае ў прагаліны. Лес пачынае дыміцца густымі пахамі. Бесклапотна цвыркаюць птушкі.

(Я. Скрыган)

Варыянт 2

Гавораць, што на зямлі пакуль яшчэ больш добрых людзей, што дабро ўсё яшчэ перамагае зло...

Аднак людзі чамусьці хлусяць часцей, чым гавораць праўду. Няхай часам і ў імя дабра. Дый сам я, каго знаёмыя лічаць дастаткова шчырым, хлусу часцей, чым гэта неабходна.

Найперш мы хлусім сабе пра сябе, пасля — сабе пра іншых і ўрэшце — іншым пра сябе...

Хлусня гэтая як бы дробная, непрыкметная, невызначальная, ні на што не прэтэндуючая, нібы гульня з праўдай у хованкі...

Але па часе, незаўважна для нас саміх, маленькія нашы паўсядзённым няпраўды ствараюць вакол нас непраўдзівы свет. І паступова гэты свет пачынае здавацца несправядлівым. Зразумела, у дачыненні да нас саміх...

І — нараджаецца зло... Яно жыве, пакуль жывуць людзі. З адным чалавекам яно не памірае. Зло памрэ разам з усімі...

(Л. Галубовіч)

Варыянт 3

Лета для мяне яшчэ там, у дзяцінстве, назаўсёды прапахла альховай карою, з якой мы рабілі лубкі для ягад, суніцамі, малінаю ды чарніцамі, якімі пахлі нашы рукі, вусны і нават шапкі, у якіх назаўсёды аставаліся пачарнелыя крапінкі ад ягад: калі мы траплялі на ягадную паляну, а браць болей не было куды, добрымі кузаўкамі рабіліся тады гэтыя шапкі, а для грыбоў — сарочкі з завязанымі рукавамі. Лета пахне для мяне печанымі на кастры каласамі, у якіх зерне яшчэ мяккае і салодкае; свежым сенам, якое яшчэ зусім нядаўна было травой і не паспела ў пунях запыліцца.

Лета — гэта ціхая паляна ў лесе, уся прагрэтая паўдзённым сонцам...

Лета — гэта воз казытлівага непаслухмянага сена, збольшага ўвязаны і ўціснуты жэрдзю: ехаць жа недалёка, неяк давязём.

Лета — гэта яшчэ і пах свежай, падварушанай зямлі. Ты ідзеш па баразёнцы за акучнікам, моцна трымаючы яго за ручкі, а твае паабдзіраныя, пасунутыя конскімі капытамі ногі радуюцца халаднаватаму, мяккаму дотыку зямлі. А зямля ў дзяцінстве лечыць усё, залепленыя ёю, хутка загойваюцца і праколы, і парэзы, і апёкі...

(Я. Сінакоў)

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Сінтаксіс як навука. Асноўныя адзінкі мікра- і макрасінтаксісу. Сінтаксіс і іншыя ўзроўні мовы.

2. Аспекты даследавання сінтаксічных адзінак.

3. Слова, словазлучэнне, сказ: параўнальны аналіз.

4. Словазлучэнні са злучальнай сувяззю.

5. Словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю.

6. Спецыфіка сувязі кіравання ў сучаснай беларускай мове.

7. Сказ як камунікатыўная адзінка і яго адметныя адзнакі. Класіфікацыя сказаў у беларускай мове.

8. Прэдыкатыўнасць як граматычная ўласцівасць сказа. Сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці, часу, асобы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.

9. Дзейнік і выказнік двухсастаўнага простага сказа: тыпалогія, спосабы выражэння.

10. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў беларускай мове.

11. Асаблівасці арганізацыі прэдыкатыўнай асновы двухсастаўнага простага сказа ў беларускай мове.

12. Даданыя члены сказа: традыцыйны і сучасны падыходы. Сінкрэтычныя члены сказа і дуплексівы. Паняцце аб дэтэрмінантах і сітуантах.

13. Азначэнне як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа.

14. Дапаўненне як недэтэрмінаваны і дэтэрмінаваны член сказа.

15. Акалічнасць як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа. Паняцце аб сітуантах.

16. Семантычная структура простага сказа і семантыка яго членаў.

17. Сказ і выказванне. Асноўныя тыпы выказванняў.

18. Камунікатыўная арганізацыя простага сказа. Актуальнае чляненне выказвання, сродкі яго рэалізацыі ў сказе.

19. Аднасастаўныя сказы ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы: граматычная прырода, арганізацыя, семантыка. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў.

20. Дзеяслоўна-адвербіяльныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.

21. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай мове: асаблівасці арганізацыі, семантыкі і функцыянавання.

22. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.

23. Нечлянімыя сказы, іх сінтаксічная прырода, класіфікацыя.

24. Няпоўныя сказы, іх разнавіднасці. Размежаванне няпоўных, аднасастаўных і нечлянімых сказаў.

25. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы ўскладненага сказа ў беларускай мове.

26. Сказы з аднароднымі членамі. Аднародны рад і яго арганізацыя. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа і спосабы іх выражэння.

27. Сказы з адасобленымі членамі. Асноўныя ўмовы іх адасаблення. Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя члены сказа (атрыбутыўныя, акалічныя, аб'ектныя).

28. Адасобленыя параўнальныя звароты: структура, тыпы, значэнне, функцыі, адносіны і сувязь у сказе.

29. Сказы са звароткам: структура, спосабы арганізацыі, функцыя, значэнне і сувязь у сказе.

30. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.

31. Некаторыя асаблівасці арганізацыі і функцыянавання простага ўскладненага сказа ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

32. Дыферэнцыяльныя прыметы складанага сказа. Сродкі сувязі ў ім. Прынцыпы класіфікацыі і тыпалагічная характарыстыка складаных сказаў.

33. Граматычная прырода складаназлучаных сказаў. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, спосабы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.

34. Граматычная прырода складаназалежных сказаў, іх структура, значэнне і сродкі сувязі. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў.

35. Функцыянальны прынцып класіфікацыі складаназалежных сказаў.

36. Асаблівасці арганізацыі нерасчлянёных складаназалежных сказаў. Асноўныя тыпы ўласна-прыслоўных складаназалежных сказаў.

37. Асаблівасці арганізацыі расчлянёных складаназалежных сказаў. Тыпы семантыка-сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа.

38. Складаназалежныя сказы з некалькімі галоўнымі або даданымі часткамі.

39. Граматычная прырода бяззлучнікавых складаных сказаў, іх структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі і іх тыпы.

40. Мнагачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы.

41. Мнагачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, іх граматычная прырода, структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны і сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі.

42. Чужая мова, яе віды, дыферэнцыяльныя прыкметы і спосабы перадачы. Сінтаксічныя асаблівасці разнавіднасцей чужой мовы.

43. Граматычная прырода складанага сінтаксічнага цэлага (ССЦ), крытэрыі яго вычленення. ССЦ і абзац. Асноўныя функцыі абзаца.

44. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі ССЦ, сродкі і спосабы іх выражэння.

45. Размежаванне і характар дзеяння міжфразавай сувязі ў ССЦ.
46. Камунікатыўная арганізацыя ССЦ і тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў у ім.
47. Асновы сучаснай пунктуацыі. Прынцыпы беларускай пунктуацыі. Нарматыўнасць сучаснай пунктуацыі. Пунктуацыйныя варыянты і іх значэнне.
48. Класіфікацыя знакаў прыпынку. Агульная характарыстыка знакаў прыпынку і асноўных правіл іх пастаноўкі ў пісьмовым тэксце.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. — Мінск : Выш. шк., 1992. — 224 с.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. — Мінск : Навука і тэхніка, 1985–1986. — Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. — 1985. — 431 с. ; Ч. 2 : Сінтаксіс. — 1986. — 327 с.

Беларуская мова : хрэстаматыя / З. І. Бадзевіч [і інш.]. — Мінск : Юни-пресс», 2005. — 592 с.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков : учеб. пособие для филол. спец. вузов / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышова. — Минск : Універсітэцкае, 1999. — 222 с.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя : практыкум / Л. І. Бурак, І. Л. Бурак. — Мінск : Універсітэцкае, 1993. — 247 с.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. — Мінск : Універсітэцкае, 1987. — 319 с.

Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. — Мінск : Навука і тэхніка, 1991. — 215 с.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / рэд. К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў, П. П. Шуба. — Мінск : Навука і тэхніка, 1962–1966. — Т. 1 : Марфалогія. — 1962. — 680 с. ; Т. 2 : Сінтаксіс. — 1966. — 756 с.

Зборнік тэкстаў для лінгвістычнага аналізу : для студэнтаў філал. фак. / аўт.-склад. : З. І. Бадзевіч [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2005. — 259 с.

Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. навука, 2007–2009. — Ч. 1 : Фаналогія. Марфалогія. — 2007. — 351 с. ; Ч. 2 : Сінтаксіс. — 2009. — 240 с.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. — Минск : Нар. асвета, 1994. — 158 с.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. — Мінск : Выш. шк., 1984. — 268 с.

Лексікалогія сучаснай літаратурнай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. — Мінск : Навука і тэхніка, 1994. — 463 с.

Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай літаратурнай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. — Мінск : Выш. шк., 1998. — 271 с.

Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. — Мінск : НАН Беларусі, 2001. — 251 с.

Малажай, Г. М. Лінгвістычны аналіз тэксту / Г. М. Малажай. — Мінск : Выш. шк., 1992. — 365 с.

Маршэўская, В. В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс / В. В. Маршэўская. — Гродна : ГрДУ, 2008. — 159 с.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мінск : Інтэрпрэсэсэвіс : Кніжны Дом, 2003. — 672 с.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мінск : Нац. цэнтр прав. інф. 2008. — 144 с.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс. Просты сказ : курс лекцый / Т. Р. Рамза. — Мінск : БДУ, 2002. — 117 с.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза ; пад агул. рэд. А. Я. Міхневіча. — Мінск : БДУ, 2003. — 202 с.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў па спец. «Беларуская мова і літаратура» / Т. Р. Рамза ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. — Мінск : БДУ, 2006. — 213 с.

Русак, В. П. Марфалогія сучаснай беларускай мовы / В. П. Русак. — Мінск : Беларус. навука, 2003. — 316 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія : вучэб. дапам. / Н. В. Гаўрош [і інш.]; пад агул. рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мінск : Выд. У. М. Скакун, 1997. — 288 с.

Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я. М. Камароўскі [і інш.]. — Мінск : Выш. шк., 1995. — 334 с.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. — Мінск : Сучас. слова, 1999. — 224 с.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. — Мінск : Універсітэцкае, 1996. — 654 с.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. — Мінск : Навука і тэхніка, 1989. — 335 с.

Чалюк, Н. М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ / Н. М. Чалюк. — Мінск : ТэтраСістэмс, 2004. — 81 с.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л. М. Шакун. — Мінск : Універсітэцкае, 1995. — 271 с.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. — Мінск : Выш. шк., 1978. — 128 с.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. — Мінск : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для судэнтаў спец. «Беларус. мова і літ.» пед. ін-таў / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. — 3-е выд., дапрац. — Мінск : Аверсэв, 2006. — 286 с.

Дадатковая

Аўласевіч, М. А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове / М. А. Аўласевіч. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1970. — 108 с.

Базыленка, А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. М. Базыленка. — Мінск : Выш. шк., 1964. — 111 с.

Бандарэнка, Т. П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т. П. Бандарэнка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1981. — 129 с.

Булахаў, М. Г. Прыметнік у беларускай мове / М. Г. Булахаў. — Мінск : Навука і тэхніка, 1964. — 199 с.

Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1975. — 254 с.

Васілеўскі, М. С. Прадуктыўныя тыпы дзеясловаў у сучаснай беларускай мове / М. С. Васілеўскі. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1970. — 110 с.

Вярхоў, П. В. Лічэбнік у беларускай мове (параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі) / П. В. Вярхоў. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1961. — 36 с.

Гаўрош, Н. В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. — Мінск : Выш. шк., 1975. — 95 с.

Жыдовіч, М. А. Назоўнік у беларускай мове : [у 2 ч.] / М. А. Жыдовіч. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1969. — Ч. 1 : Адзіночны лік. — 320 с.

Івашуціч, Я. М. Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы / Я. М. Івашуціч. — Мінск : Выш. шк., 1981. — 96 с.

Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский ; под ред. Г. П. Пашкова. — Минск : Беларус. энцыкл., 2006—2007. — Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности. — 2006. — 656 с. ; Т. 2, кн. 1 : Язык белорусского народа. — 2006. — 456 с. ; Т. 2, кн. 2 : Язык белорусского народа. — 2006. — 512 с. ; Т. 3, кн. 1 : Очерки словесности белорусского племени. — 2007. — 580 с. ; Т. 3, кн. 2 : Очерки словесности белорусского племени. — 2007. — 704 с.

Клюсаў, Г. Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г. Н. Клюсаў. — Гродна, 1993. — 266 с.

Клюсаў, Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г. Н. Клюсаў, А. Л. Юрэвіч. — Мінск : Выш. шк., 1972. — 280 с.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. — Минск : Выш. шк., 1990. — 383 с.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. — Гродна : ГрДУ, 2002. — 207 с.

Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова : Слова. Перыфраза. Фразеалагізм : вучэб. дапам. / Г. М. Малажай. — Мінск : Выш. шк., 1992. — 238 с.

Міхневіч, А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1976. — 264 с.

Міхневіч, А. Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове / А. Я. Міхневіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1965. — 114 с.

Наркевіч, А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове : (структурна-семантычнае апісанне) / А. І. Наркевіч; [наук. рэд. М. А. Жыдовіч]. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1972. — 335 с.

Наркевіч, А. І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы / А. І. Наркевіч. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1976. — 248 с.

Падгайскі, Л. П. Словазлучэнне ў беларускай мове : Дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні з акалічнаснымі адносінамі : дапам. для стуэнтаў філал. фак. / Л. П. Падгайскі. — Мінск : Выш. шк., 1971. — 191с.

Рагаўцоў, В. І. Дыскусійныя пытанні сінтаксісу беларускай і рускай моў : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / Магілёўскі дзярж. ун-т імя А. А. Куляшова ; В. І. Рагаўцоў. — Магілёў : Выд-ва Магілёўскага дзярж. ун-та імя А. А. Куляшова, 2000. — 164 с.

Рамза, Т. Р. Безасабовыя сказы / Т. Р. Рамза. — Мінск : Тэхналогія. — 1998. — 71 с.

Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І. Р. Шкраба. — Мінск : ТАА «Асар», 2004. — 240 с.

Юргелевіч, П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / пад рэд. М. С. Яўневіча : вучэб. дапам. для студэнтаў-завоч. філал. фак. выш. навуч. устаноў БССР / П. Я. Юргелевіч. — Мінск : Выш. шк., 1974. — 301 с.

Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск : Нар. асвета, 1976. — 93 с.

Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск : Нар. асвета, 1981. — 79 с.

Слоўнікі і даведнікі

Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. — Мінск : Выш. шк., 1991. — 303 с.

Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. — Мінск : Выш. шк., 1989. — 716 с.

Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. навука, 2000. — 413 с.

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. — Мінск : БелЭН, 1994. — 654 с.

Беларускі арфаграфічны слоўнік / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня ; пад рэд. А. А. Лукашанца. — Мінск : Беларус. навука, 2009. — 695 с.

Бірыла, М. В. Слоўнік націску ў беларускай мове / М. В. Бірыла. — Мінск : Нар. асвета, 1992. — 144 с.

Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў : актуальная лексіка / А. М. Булыка. — Мінск : Попурри, 2005. — 336 с.

Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. — Мінск : Выд-ва БДУ, 1980. — 208 с.

Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; навук. рэд. : А. І. Падлужны ; уклад. В. П. Русак, Л. Ліхадзіўская. — Мінск : Беларус. навука, 2007. — 1252 с.

Граматычны слоўнік назоўніка / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; навук. рэд. А. Я. Міхневіч, В. П. Русак ; уклад. : Г. У. Арашонкава [і інш.]. — Мінск : Беларус. навука, 2008. — 1379 с.

Завальнюк, У. М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. У. М. Завальнюка. — Мінск : Нар. асвета, 2009. — 399 с.

Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. — Мінск : Выш. шк., 1993. — 445 с.

Лазоўскі, У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы : канкрэтныя выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. — Мінск : Універсітэцкае, 1994. — 293 с.

Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак : даведнік / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. — Мінск : БелЭН, 1996. — 352 с.

Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. — Мінск : БелЭН, 2008. — Т. 1. — 672 с.; Т. 2. — 704 с.

Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мінск : БелЭН, 2004. — 448 с.

Прыгодзіч, М. Р. Пішам без памылак : асобна, разам, праз дэфіс / М. Р. Прыгодзіч. — Мінск : Парадокс, 2002. — 256 с.

Слоўнік асабовых уласных імён / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; навук. рэд. А. А. Лукашанец ; уклад. М. Р. Суднік. — 2-е выд., выпр. і дапрац. — Мінск : Беларус. навука, 2005. — 176 с.

Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. — Мінск : Беларус. сав. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1987. — 902 с.

Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / аўт.-склад. М. К. Клышка. — Мінск : ПУП «Радзіёла-плюс», 2005. — 672 с.

Старычонак, В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонак. — Мінск : Выш. шк., 1991. — 255 с.

Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. — Мінск : Выш. шк., 1990. — 222 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. — Мінск : БелЭН, 1999. — 784 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. — Мінск : Беларус. сав. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1977—1984.

Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І. Р. Шкраба. — Мінск : БелЭН, 2008. — 320 с.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

А. — А. Асіпенка
А. Б. — А. Бабарэка
А. В. — А. Вольскі
А. Г. — А. Глобус
А. Е. — А. Ельскі
А. Ж. — А. Ждан
А. К. — А. Куляшоў
А. М. — А. Марціновіч
А. П. — А. Пысін
А. Яск. — А. Яскевіч
Акуд. — В. Акудовіч
Ар. — Л. Арабей
Арл. — У. Арлоў
Арс. — Н. Арсеннева
Арт. — Н. Артымовіч
Аст. — А. Асташонак
Аст-ка — А. Астрэйка
Астр. — С. Астравец
Ас-ў — А. Астраўцоў
Аўр. — М. Аўрамчык
Б. — Я. Брыль
Багуш. — Ф. Багушэвіч

Бар. — А. Бароўскі
Бр. — П. Броўка
Бул. — М. Булгаков
Бур. — Г. Бураўкін
Б-ч — М. Багдановіч
Бяд. — З. Бядуля
Бял. — А. Бялёвіч
В. А. — В. Адамчык
В. Б. — В. Быкаў
В. В. — В. Вольскі
В. Г. — В. Гігевіч
В. К. — В. Казько
В. Ласт. — В. Ластоўскі
В. С. — В. Солоухин
Вад. — М. Ваданосаў
Вас. — Я. Васілёнак
Віт. — В. Вітка
В-ч — А. Васілевіч
Г. В. — Г. Васілеўская
Г. Д. — Г. Далідовіч
Гал. — П. Галавач
Галуб. — Л. Галубовіч

Гар. — М. Гарэцкі
Гіл. — Н. Гілевіч
Гл. — П. Глебка
Гр. — С. Грахоўскі
Гур. — І. Гурскі
Ерм. — М. Ермаловіч
Ж. — А. Жук
Зар. — М. Зарэцкі
И. Т. — И. Тургенев
І. Н. — І. Навуменка
І. Ч. — І. Чыгрынаў
Іпат. — В. Іпатава
К. — К. Каліноўскі
К. Ч. — К. Чорны
Каз. — А. Казлоў
Калач. — М. Калачынскі
Кап. — А. Капусцін
Карам. — В. Карамазаў
Картк. — У. Караткевіч
Карп. — А. Карпюк
Карш. — Я. Каршукоў
Кр. — К. Крапіва
К-с — Якуб Колас
Кудр. — А. Кудравец
Кул. — А. Кулакоўскі
Куп. — Янка Купала
К-ч — М. Клімковіч
Л. А. — Л. Адамовіч
Л. В. — Л. Вольскі
Л. Д. — Л. Дайнека

Л. Д.-М. — Л. Дранько-Майсюк
Л. С. — Л. Салавей
Л. Т. — Л. Толстой
Лоз. — А. Лозка
Лунс. — М. Лупсякоў
Лыньк. — М. Лынькоў
М. — М. Машара
М. Т. — М. Танк
М. Ш. — М. Шаховіч
Мак. — А. Макаёнак
Мар. — У. Марук
Мел. — І. Мележ
Мр. — А. Мрый
Н. Г. — Н. Гоголь
Н. О. — Н. Островский
Нав. — А. Наварыч
Наўр. — А. Наўроцкі
Нём. — Я. Нёманскі
Нях. — Р. Няхай
П. — П. Пестрак
П. В. — П. Васючэнка
П. Т. — П. Трус
Панч. — П. Панчанка
Пр. — П. Прыходзька
Пр-ў — А. Прохараў
Прык. — Прыказка
Прым. — Прымаўка
Пт-ў — І. Пташнікаў
Пуш. — А. Пушкин
Пятр. — Б. Пятровіч

Р. Б. — Р. Барадулін
Раз. — А. Разанаў
Руб. — С. Рублеўскі
С. — Э. Самуйлёнак
С. В. — С. Васілёнак
С. Г. — С. Грахоўскі
С. Дав. — С. Давідовіч
Саб. — Р. Сабаленка
Сав. — А. Савіцкі
Сах. — В. Сахарчук
Сач. — Б. Сачанка
Серб. — А. Сербантовіч
С-ко — С. Санько
Скр. — Я. Скрыган
Стр. — М. Стральцоў
Сядн. — М. Сяднёў
Т. Б. — Т. Бондар
Т. В. — Т. Валодзіна
Тв. — А. Твардовскі
У. В. — У. Васілевіч
У. Г. — У. Галубок
У. Д. — У. Дубоўка
У. Ж. — У. Жылка
У. К. — У. Карызна
У. Л. — У. Ліпскі

У. П. — У. Паўлаў
У. С. — У. Сцяпан
Ф. В.-Л. — Ф. Вядзьмак-Лысагорскі
Фед. — А. Федарэнка
Хомч. — В. Хомчанка
Ц. — Цётка
Ц. Г. — Ц. Гартны
Цвір. — К. Цвірка
Ч. — М. Чарот
Ч. А. — Ч. Айтматов
Чарн. — А. Чарнышэвіч
Шам. — І. Шамякін
Шкр. — Р. Шкраба
Шол. — М. Шолохов
Э. З. — Э. Зайкоўскі
Ю. Гр. — Ю. Грыбаў
Я. Г. — Я. Галубовіч
Я. З. — Я. Золак
Я. Л. — Я. Лёсік
Я. М. — Я. Маўр
Я. С. — Я. Сіпакоў
Як. — А. Якімовіч
Ян. — С. Яновіч
Янк. — Ф. Янкоўскі

ЗМЕСТ

Прадмова	3
-----------------------	---

СЕМЕСТР I

Тэматыка лекцыйнага курса	5
Змест лекцыйнага курса	6
Л е к ц ы я 1. Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры	6
Л е к ц ы я 2. Генетычная і тыпалагічная характарыстыка беларускай мовы.....	7
Л е к ц ы я 3. Фанетычнае чляненне моўнай плыні.....	7
Л е к ц ы я 4. Склад як фанетычная адзінка.....	8
Л е к ц ы я 5. Змены гукаў у моўнай плыні	9
Л е к ц ы я 6. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.....	10
Л е к ц ы я 7. Фаналогія	11
Л е к ц ы я 8. Арфаэпія.....	11
Л е к ц ы я 9. Арфаграфія	12
Л е к ц ы я 10. Лексікалогія.....	13
Лекцыя 11. Семантычная структура мнагазначнага слова. Сістэмныя адносіны ў лексіцы	13
Л е к ц ы я 12. Фразеалогія	14
Тэматыка практычных заняткаў	15
Практыкум	16
З а н я т к і 1. Фанетыка. Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў.....	16

З а н я т к і 2. Прасадычныя фанетычныя адзінкі ў беларускай мове.....	19
З а н я т к і 3. Транскрыпцыя і яе віды.....	20
З а н я т к і 4. Сегментныя і суперсегментныя адзінкі ў тэксце	22
З а н я т к і 5. Фаналогія. Фанема	23
З а н я т к і 6. Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы.....	24
З а н я т к і 7. Арфаграфія, яе прызначэнне і задачы	26
З а н я т к і 8. Лексікалогія. Апазіцыі семантычнай процілегласці. Фармальна-семантычныя апазіцыі	27
З а н я т к і 9. Фразеалогія. Класіфікацыя фразеалагічных зваротаў з пункту гледжання семантычнай злітнасці	30
З а н я т к і 10. Класіфікацыя фразеалагічных адзінак паводле паходжання.....	32
Матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў.....	33
1. Беларуская арфаграфія.....	33
2. Дыферэнцыяцыя слоўнікавага складу беларускай мовы паводле паходжання, характару функцыянавання і наяўнасці/адсутнасці гістарычнай перспектывы	43
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	58
1. Фанетыка.....	58
2. Беларуская арфаграфія.....	62
3. Дыферэнцыяцыя слоўнікавага складу беларускай мовы паводле паходжання, характару функцыянавання, наяўнасці/адсутнасці гістарычнай перспектывы.....	66
4. Беларуская лексікаграфія і фразеаграфія	69
Пытанні да заліку	70

СЕМЕСТР II

Тэматыка лекцыйнага курса	73
Змест лекцыйнага курса	73
Л е к ц ы я 1. Марфеміка.....	73
Л е к ц ы я 2. Змены ў марфемнай структуры слоў.....	74
Л е к ц ы я 3. Марфаналогія.....	75
Л е к ц ы я 4. Словаўтварэнне.....	75
Л е к ц ы я 5. Марфалогія. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.....	76
Л е к ц ы я 6. Назоўнік	77
Л е к ц ы я 7. Прыметнік.....	77
Л е к ц ы я 8. Лічэбнік	78

Лекцыя 9. Займеннік	79
Лекцыя 10. Дзеяслоў. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	80
Лекцыя 11. Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	81
Лекцыя 12. Службовыя часціны мовы. Выклічнікі.	
Гукаперайманні	81
Тэматыка практычных заняткаў	82
Практыкум	83
Заняткі 1. Марфеміка, яе прадмет і задачы	83
Заняткі 2. Назоўнік	87
Заняткі 3. Прыметнік	89
Заняткі 4. Лічэбнік	91
Заняткі 5. Займеннік	93
Заняткі 6. Дзеяслоў	94
Заняткі 7. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	97
Заняткі 8. Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы.	
Мадальныя словы	98
Заняткі 9. Службовыя часціны мовы	100
Заняткі 10. Марфалагічны разбор самастойных	
і службовых часцін мовы	102
Парадак марфалагічнага разбору часцін мовы	104
Матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў	108
1. Словаўтваральны аналіз. Спосабы словаўтварэння	
ў беларускай мове	108
2. Тыпы скланення назоўнікаў. Асаблівасці склонавых канчаткаў	
назоўнікаў	116
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	124
1. Словаўтваральны аналіз. Спосабы словаўтварэння	
ў беларускай мове	124
2. Тыпы скланення назоўнікаў. Асаблівасці склонавых канчаткаў	
назоўнікаў	129
3. Катэгорыя трывання дзеяслова	132
4. Кантрольны пераклад з рускай мовы на беларускую	135
Пытанні да заліку	136

СЕМЕСТР III

Тэматыка лекцыйнага курса	138
Змест лекцыйнага курса	139
Лекцыя 1. Сінтаксіс сярод іншых лінгвістычных дысцыплін	139
Лекцыя 2. Словазлучэнне	139

Лекцыя 3. Сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння	140
Лекцыя 4. Сказ як прэдыкатыўная адзінка мовы	141
Лекцыя 5. Просты сказ.....	142
Лекцыя 6. Фармальныя арганізацыя простага сказа	143
Лекцыя 7. Аднасастаўныя сказы.....	144
Лекцыя 8. Просты ўскладнены сказ	145
Лекцыя 9. Кампаненты ўскладнення простага сказа	146
Лекцыя 10. Складаны сказ	147
Лекцыя 11. Складаназлучаныя сказы.....	148
Лекцыя 12. Складаназалежныя сказы	149
Лекцыя 13. Бяззлучнікавыя складаныя сказы.....	151
Лекцыя 14. Складанае сінтаксічнае цэлае.....	152
Лекцыя 15. Семантыка-сінтаксічная і камунікатыўная арганізацыя складанага сінтаксічнага цэлага	153
Лекцыя 16. Тэкст	154
Тэматыка практычных заняткаў	155
Практыкум	158
Заняткі 1. Тэкставы дыктант з граматычным заданнем	158
Заняткі 2. Словазлучэнне	160
Заняткі 3. Граматычная аснова сказа	162
Заняткі 4. Даданыя члены сказа	165
Заняткі 5. Аднасастаўныя сказы	167
Заняткі 6. Просты ўскладнены сказ.....	168
Заняткі 7. Складаназлучаныя сказы	171
Заняткі 8—9. Складаназалежныя сказы	173
Заняткі 10. Складаныя беззлучнікавыя сказы.....	176
Заняткі 11. Камбінаваныя складаныя сказы	178
Заняткі 12. Складанае сінтаксічнае цэлае	181
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	186
1. Словазлучэнне	186
2. Граматычная аснова простага двухсастаўнага сказа	192
3. Складаназалежныя сказы	202
4. Аналіз тэксту	205
Пытанні да экзамену	207
Літаратура	211
Умоўныя скарачэнні	217

Вучэбнае выданне

Белакурская Жанна Яўгенаўна
Радзевіч Аляксандр Аляксандравіч

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў I–II курсаў па спецыяльнасці
1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)»**

Рэдактар С. П. Грынкевіч
Мастак вокладкі Т. Ю. Таран
Тэхнічны рэдактар Т. К. Рамановіч
Камп’ютарная вёрстка В. М. Сырэль
Карэктар А. В. Дзямідава

Падпісана да друку 31.05.2012. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 13,02. Ул.-выд. арк. 15,85. Тыраж 150 экз. Заказ 841.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0494425 ад 08.04.2009.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.2009.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.